B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUKSZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

TAKÁCS IMRE MAROSI ERNŐRŐL
KAPELNER ZSOLT, ERŐSS GÁBOR TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓSRÓL
FORGÁCS BÁLINT NOAM CHOMSKYRÓL
BÉKÉS ENIKŐ A BUDAI CORVINA-MŰHELYRŐL
SCHWEITZER GÁBOR AZ ALKOTMÁNYRÓL
ZAHORÁN CSABA A TRIANON UTÁNI TÉRKÉPEKRŐL
KLANICZAY GÁBOR BOSZORKÁNYOKRÓL, GYÓGYÍTÓKRÓL

FLECK ZOLTÁN A MAGYAR EGYETEMI AUTONÓMIA VÉGNAPJAIRÓL

PROBLÉMA

ÁDÁM PÉTER A MAGYAR MARIVAUX-RÓL

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

KISS FARKAS GÁBOR, LAKATOS BÁLINT, LŐVEI PÁL, NYIRKOS TAMÁS, SZALONTAI BALÁZS, TELLER KATALIN

SZEMLE

MI A PÁLYA?

ANTHONY APPIAH, LAKNER JUDIT, KAPITÁNY BALÁZS

M E G J E L E N I K **2020. TAVASZ** N E G Y E D É V E N T E

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUKSZ

Főszerkesztő: Wessely Anna
Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)
A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály
Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit,
Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

33. évfolyam 1. szám 2020. tavasz–nyár

BÍRÁLAT

Takács Imre:
Fej és írás
Marosi Ernő: „Fénylik a mű nemesen”
Válogatott írások a középkori művészet történetéről. I-III.

Kapelner Zsolt:
Hegeli marxizmus
tragikus hangnemben
Tamás Gáspár Miklós: Antitézis
Válogatott tanulmányok 2001–2020

Erőss Gábor:
Kommunista kiáltvány
Tamás Gáspár Miklós: Antitézis
Válogatott tanulmányok 2001–2020

Forgács Bálint:
A gravitáció mint szellem
Noam Chomsky: Miféle teremtmények vagyunk?

Békés Enikő:
A budai műhely titkai
Zsupán Edina szerk.: „Az ország díszére”
A Corvina könyvtár budai műhelye

Schweitzer Gábor:
Lehet-e jövője a múltnak?
A History of the Hungarian Constitution
Law, Government and Political Culture in Central Europe
edited by Ferenc Hörcher and Thomas Lorman

Zahorán Csaba:
Feltérképezett Trianon
Száray Miklós: térKéptelen(?) Trianon
Rózsa Dávid – Rovács Barna (szerk.): A számontartott nemzet
A Trianon előtti és utáni évtizedek Magyarországa statisztikai térképeken
Csüllög Gábor – Gulyás László – Suba János:
Térképek a trianoni békediktátum történetéhez

Klaniczay Gábor:
A boszorkányvád
és a rontás/gyógyítás történetei
Tóth G. Péter: Boszorkánypánik és babonatéboly
Kis-Halas Judit: Boszorkányok, gyógyítók és a Gyűdi Szűz Mária
Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon

PROBLÉMA

Fleck Zoltán
Az egyetemi autonómia végnapjai

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

Ádám Péter
A szerelem ügyvédje: a magyar Marivaux

SZEMLE

Teller Katalin — Mark Fisher: Kapitalista realizmus
Nincs alternatíva?

Lakatos Bálint — Katalin Szende: Trust, Authority, and the Written Word
in the Royal Towns of Medieval Hungary

Kiss Farkas Gábor — Molnár Péter: Garázda Péter sorsdöntő évei

Nyirkos Tamás — Skolasztikus filozófiai szöveggyűjtemény
szerk. Borbély Gábor, Schmal Dániel

Lővei Pál — Válogatás a műemléki gyűjtemények korai forrásanyagaiból
A Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs
Központ kiállítása

Szalontai Balázs — Muraközy László: A koreai rejtély
Remetéből világpolgár

MI A PÁLYA?

Kwame Anthony Appiah — A maximális termelékenység prófétája
(Charles Camic: Thorstein Veblen
The Making of an Economist Who Unmade Economics)

Lakner Judit — A klasszika-filológiát végképp eltörölni

Kapitány Balázs — A tudomány immunrendszere
(Jövőnk a gyermek.
Adalékok a népességgyarapodás társadalmi programjához I.)

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A *BUKSZ* hálózaton a
http://buksz.c3.hu
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a *BUKSZ*-Stúdió. Nyomta a mondAt Kft., Vác. Felelős vezető: Nagy László

Előfizetési díj évi 4000 Ft. Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számlaszám: 10402166-21634716 K&H Bank

ISSN 0865-4247

FEJ ÉS ÍRÁS

TAKÁCS IMRE

Marosi Ernő:
„Fénylik a mű nemesen”
Válogatott írások a középkori művészet történetéről. I-III.
Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2020., 1408 oldal, 11920 Ft

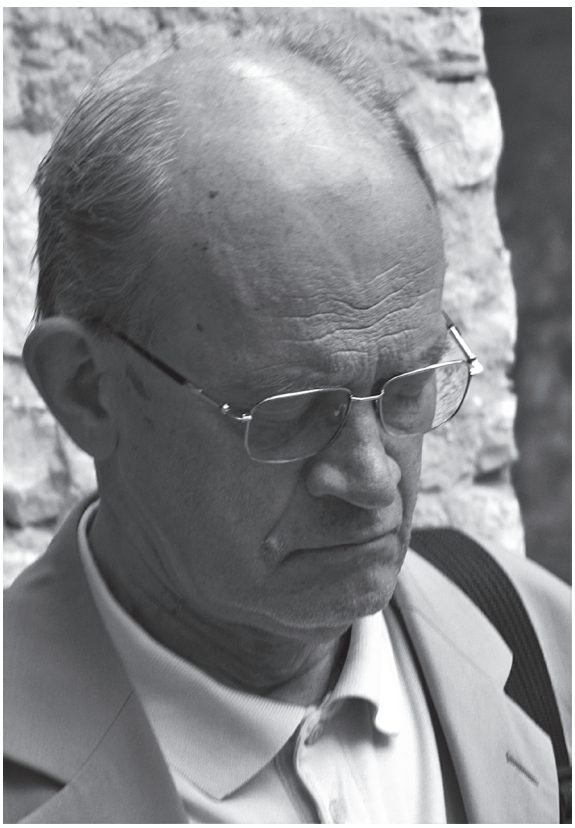
Viszonylag ritka eset az átalakulás korszakát élő hazai szakkönyvkiadásban, nem beszélve a művészettörténet honi műhelyeinek (kérdés, van-e még ilyen) nyomtatott produkciójáról, az a főként külföldről ismert gyakorlat, hogy egy kiemelkedő tudós sokadik születésnapjára nem a szaktársi nagyrabecsülés (esetleg hízelgés) kötetnyi dokumentumát veheti át – ld. *Festschrift* címszó –, hanem a saját életművéhez készült foglalatot jókora tanulmányválogatás formájában.[1] Ha belegondolunk, egy jelentős időt átfogó szellemi munkásságon belül a tematikai és módszertani választások, a motivációk és persze mindezek változásai nemcsak a szerzőről árulnak el sokat, újraolvasásukkal sem csak a múltra érvényes „tudománytörténeti” összefüggések tárulnak fel, hanem legalább ilyen mértékben jelenthetnek aktuális tanulságokat, nyithatják fel a szemünket korábban nem sejtett irányokra és lehetőségekre. Szinte közhelyként hangzik, hogy az ilyen kötetekbe foglalt, egyébként könyvtárak folyóiratpolcain többnyire ott rejtőző, néha mégis elfeledett, esetleg különböző okok miatt tudomásul sem vett tanulmányszövegek így nyithatnak a jövő számára új kérdéseket, statikus emlékművek helyett gondolkodásra ösztönző, eleven források lehetnek. Különösen érvényes ez a jellemzés Marosi Ernőnek a tavalyi év nyarán megjelent, méretében is párját ritkító tanulmánygyűjteményére, amely 88 önálló írást tartalmaz három tekintélyes méretű kötetbe kötve. A tanulmányok közül négy (többnyire előadásként elhangzott szöveg) most jelenik meg nyomtatásban először. Huszonnyolc, eredetileg idegen nyelven publikált tanulmány esetében friss fordítású, első magyar kiadás lát napvilágot. Az egész az illusztrációkkal együtt (a képkötet 1359 reprodukciót tartalmaz) közel másfél ezer oldal. E számok akkor is hajmeresztőek, ha a szerzőnek nem csak a középkorra vonatkozó írásait, és azoknak is nem csak egy részét jelentenék.

Marosi Ernőt aligha kell a *BUKSZ* hasábjain bemutatni. Széleskörű ismertségét kiterjedt tudós-tanári tevékenységének – 1963-tól a legutóbbi időkig folyamatosan működik az egyetemi és akadémiai területeken –, a keze alól kirajzott sok száz (talán ezer) tanítványnak, és különösképpen egyenletesen intenzív írói munkásságának köszönheti. Tanítványok, könyvek és tanulmányok százai szegélyezik ezt a párját ritkító életutat. A három kötet a sajátmagát mindig „középkorászként” meghatározó szerző szellemi önarcképeként és önéletrajzaként áll előttünk. Markáns vonásai vannak e profilnak. A szakmájához közel állóknak, de nyilván másoknak is feltűnik, hogy az eredeti megjelenéshez képest (amennyiben megjelent szövegről van szó) a tanulmányok ugyan változatlan formában olvashatók, de a fejezetek végén időközben az adott kérdéshez mások által megfogalmazott válaszok és hozzászólások összegzései is megjelennek. Ez a témákat a közelmúltig kiegészítő kommentár- és recenziósorozat, amely nemcsak a tudományos önreflexiónak, de az önkritikának is figyelemre méltó példatára, az olvasó számára azt a képet sugallja, hogy a humán tudományok alapvetően dinamikus természetűek, az egymásra épülő eredmények (olykor cáfolatok) új távlatokat nyitnak. Bízhat-e az olvasó abban, hogy még nem fenyeget közvetlenül az *Ende der Kunstgeschichte*? Talán.

Amikor a művészettörténet XX. századi történetével kapcsolatban autonóm módon strukturált tudománykoncepciókról beszél, lényegében a szaktudomány feladata és jövője érdekli, ennek elvárhatósága nem is kérdés számára. A változás és továbbfejlődés szükségességét előrevetíti az elmúlt bő évszázadban végbement tudományos metodikai tudatosulás története. Az interpretáció elvének XX. századi uralomra jutása és máig fennálló módszertani túlsúlya azonban aligha a Thomas S. Kuhn által felállított paradigma-elmélet szerint működik. Marosi Ernő szkepszise ezen a téren a praxis szemszögéből is indokolható. Amint írja, „a művészettörténet-írás gyakorlatában nem következett be olyan – kuhni értelemben vett – paradigmaváltás, amely megszüntette volna a

1 ■ Emlékezetes ebben az összefüggésben az idő előtt eltávozott, kiváló művészettörténész, Kovács Éva azóta kézikönyvként használt tanulmánygyűjteménye: *Species, Modus, Ordo. Válogatott tanulmányok.* Szent István Társulat, Bp., 1998; és említhető az azóta szintúgy hiányzó Sinkó Katalin tanulmányainak kiadása: *Ideák, motívumok, kánonok 2. Tanulmányok a 19-20. századi képkultúra köréből.* Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2012.

műértő szemléletmódjának érvényét. A művészettörténet tudományként való megszilárdulásának korszakában a specializált szaktudós felváltotta helyén, kiszorította a művészet tárgyalásából az ezt megelőző korszak műértőjét [illetve műkedvelőjét], de a tudományos diskurzus nem törölte el az ekphraszisz jelentőségét." (*A tudományosság modelljei a művészettörténet-írásban*, I.56. old.) Magyarán a művészettörténész az elmúlt röpke száz évben sebesen magára öltött, elegáns szellemtudományi fegyverzetében sem fordíthat hátat egészen régi önmagának, a *cicerone* típusának és az azzal járó kommunikáció „szolgai" szerepeinek. Radikális szerepcsere helyett sok tekintetben inkább a szemlélő és magyarázó álláspontok érvényben maradásáról, az interpretációs munka, a magyarázattal szolgálás paradigmatikus kontinuitásáról lehet beszélni.

Marosi Ernő Porecben, 2015.

Nem indokolatlan a magyarázati elv művészettörténeti kifejlődésével kapcsolatban a Dilthey-féle „megértési eszközök" jelentőségére utalni, hozzátéve, hogy szerencsénkre az értelmezésnek sokféle útja nyílik meg előttünk. „Ebben az értelemben a modern művészettörténet-írás nem annyira obligát módszerről, mint a művel szemben elfoglalt adekvát álláspontok sokféleségéről beszél. Annak kritériumait, hogy melyik a »helyes beállítás«, amelynek elvi jelentőségét kiemelve a stílustörténeti művészettörténet-írás vált a modern művészettörténeti metodika tulajdonképpeni kezdeményezőjévé és megalapítójává, végeredményben az ekphraszisz – a Max Weber-i értelemben vett »történelmi idea-konstruálás« hagyományát tovább örökítő műértés örökségére vezethetjük vissza." (*uo.* 57. old.) A gondolatmenet frappáns konklúziója is ilyesmit közöl. „A művészettörténeti módszerben végbement alapvető változást – eltekintve az irányzatok változatos egymásutánjától – ennél világosabban nem lehetne jellemezni: a figyelem arra a szerepre irányult, amelyet a művészettörténeti módszer maga játszik: nem a dolgok fölé emelkedő, pártatlan és objektív, a vizsgálat tárgyára nem ható eszközként, hanem nagyon is érintett, aktív recepcióként. A művészettörténeti recepció így olyan tényezőként jelenik meg, amely részesedik tárgyának konstituálásában, s ez a tárgy nemcsak fizikai valóságában, hanem az őt létrehozó interpretációval együtt él – és változik – a művészettörténetben." (*Recepció, önreflexió, művészettörténet,* I. 15-16. old.) Doktrína helyett plurális nézőpontrendszerről és kreatív módszertanról van szó. Célja a jelenlévő mű felfogása, jelentésének megértése, szellemi területe pedig a több nézőpontú értelmező aktivitás. A „vagy–vagy" szigorú választási kényszere helyett a módszert a megengedőbb és nyitottabb „és" vagy „is" jellemzi. A „fej vagy írás" kérdésére „fej és írás" a válasz.

Idézőjelbe tett címet visel a mű, amely a gótika születésének történelmi pillanatára utal, a teológiai és esztétikai gondolkodás XII. századi zseniális alakját, Suger apátot idézi. Suger korszakalkotó nagyságának evidenciáját fordításaival és előadásaival egyébként éppen Marosi Ernő vezette be a magyar szellemi életbe. A Párizs melletti St-Denis templomkapujának egykori feliratában állt a címben idézett vers, amelynek a citált sort megelőző mondata több okból is ide kívánkozik: *Bárki, ha azt kutatod, mi ad értéket, kapuinknak / munkáját nézd, árát és aranyát ne csodáljad.*[2] Erwin Panofskytól (is) tudjuk, a művészettörténeti értelmezés csak a teljes kulturális tradíció kontextusában tud teljes és adekvát lenni, ehhez padig a történész tényismerete mellett a filológus műveltsége, a művektől és alkotóiktól elválaszthatatlan feliratok, életrajzok és egykorú leírások megértése is alapkövetelmény.

A válogatott írások középkorra vonatkozása azonban nem teljesen egyszerű kérdés. Marosi Ernő, noha módszertani szempontból kiemelt fontosságot tulajdonít a művek konkrét jelenlétéhez „menekülés" gondolatának – és a művek legtöbbször valóban középkoriak –, művészetszemléletétől ugyanennyi-

2 ■ A vers folytatása:
Fénylik a mű nemesen, és melynek fénye nemes,
Töltse be fénnyel az elmét, hogy igaz fény útja nyomában
Menjen előre igaz fényig, hol igaz kapu Krisztus.
Marosi Ernő fordítása. In: *A középkori művészet történetének olvasókönyve. XI–XV. század.* Összeállította Marosi Ernő. Balassi – MKE, Bp., 1997. 101. old.

re elválaszthatatlan az elméleti megalapozás iránti igény. Ezért is van, hogy ezek a szövegek a középkorkutatók kis csoportján kívül gyakorlatilag minden művészettörténettel, művészettel vagy tágabban véve kultúrával foglalkozó tudós számára hasznos, sőt meg lehet kockáztatni, megkerülhetetlen olvasmányok. Elég, ha olyan írások címét említem példaként, mint a 2007-ben megjelent *A tudományosság modelljei a művészettörténet-írásban* vagy az öt évvel ezelőtt napvilágot látott *Recepció, önreflexió, művészettörténet*. Nyilván nem véletlenül helyezte ezeket a szerző a válogatás élére. Érdemes követni az ilyen, nem mindig egyszerű mondatokat: „Mivelhogy a művészettörténetet ma is elsősorban írják – mindegy, hogy papírra-e, vagy merevlemezre, amitől persze a művészettörténész nem lesz *történetíró*, mert eleve tudósként, *történész*ként tanult és szocializálódott. A téma lehet pl. a kutatás mai helyzete/»állása« valamely középkori építészeti emlékcsoportról. Az a kevés szakember, aki a jegyzetelésnek (a témához való hozzájárulásuk regisztrációjának) korrektségében is érdekelt, kezdettől fogva ugyanúgy tudja, mint magam is, hogy »a kutatás állása« régóta szó szerint értendő: nemzedékek óta ugyanabból az anyagból főzzük szegényes kis vacsoránkat, amelyet nem ünnepi asztalnál, hanem egy konyhaszögletben fogunk elfogyasztani. A tudományirányítási körökben manapság oly sokra becsült *innováció* ebben a kontextusban szóba sem jöhet – pedig jószerivel csak azt honorálnák. Ennél szerényebb az ambíciónk: azt reméljük, hogy a kérdések logikus rendbe szedésével és következetes kritikával az adott tényanyagból is el lehet jutni új értelmezésekhez, sőt, gyakorlati teendőket (pl. reális kutatási célokat) lehet kitűzni. Az új *interpretáció* útján (a természettudományokból ismert *kísérleti* módszerekkel, amelyek esetleg téziseink *falszifikálására* is alkalmat adnak) akár feltevéseink (és persze, már-már váteszi bölcsességünk) fényes igazolásáról is álmodhatunk.” (*uo.* I. 13. old.)

Dániel próféta, a Porta speciosa töredéke, Esztergom, Vármúzeum

A tizenkét fejezetre tagolt és – miként említettem – pazar bőséggel illusztrált szövegfolyam úgy is olvasható, mint részletgazdag itinerárium, amely utakat mutat a középkori művészet szinte áttekinthetetlenül sűrű erdejében, vagy ha úgy tetszik, tárlatvezető *guide* a múlt gyakorlatilag megszámlálhatatlan tételszámú *exposition imaginaire*-jéhez. A kötet előkészítői (köztük a népes tanítványi kör tagjai) és a kiadó emberei gondot fordítottak arra, hogy a reprodukciók ne csak emlékeztessenek valamire, hanem a tárgyalt művek jelentőségéből is visszaadjanak valamit. Megállni és hosszabb-rövidebb időtartamot szemlélettel eltölteni ott érdemes, ahol a szerző a figyelmünket kérve ezt javasolja.

A nagyobb állomáshelyek nagyjából egybeesnek azokkal a tényszerű fejleményekkel és történeti csomópontokkal, amelyeket a XX. századi művészettörténet-írásunk feltárt: az államalapítással együtt megjelenő új művészeti nyelv sajátosságairól és remekműveiről, a XII. századi nagy katedrálisépítésekről, a gótika korai magyar jelenségeiről, a késő középkor királyi udvarainak (Anjouk, Zsigmond és Hunyadi Mátyás), valamint a kor városi közösségeinek kiemelkedő művészeti produkciójáról lehet megtudni lényeges összefüggéseket és pazar részleteket. Nyugodtan rábízhatjuk magunkat kalauzunkra, akinek írásmódja többnyire igencsak intenzív figyelmet igényel, ne számítsunk pihentető olvasmányokra. Ahhoz azonban elég gyakran kedvet érezhet az olvasó, hogy megálljon és elgondolkodjék a jelenben továbbélő régi műalkotások jelentőségéről, és azokról a problémákról, amelyek e jelentőség fel nem ismeréséből vagy mellőzéséből fakadnak. Bőségesen van oka és lehetősége például véleményt alkotni a műemlékekkel való bánásról, az intoleranciáról és az állami egoizmusról, örökségünkkel és az örököseinkkel kapcsolatos felelősségünkről. Közben a sorok mögül nem véletlenül Rilke-vers és Mozart-zene hallatszik: „Mert az életet, a ragadozó állatok szőréhez hasonló csillogást a felület hordozza, amelynek nincs helye egy sem, mely rád ne nézne. Ez az, ami helyettesíthetetlen, ettől nem csak elcsúfított és megkurtított kő – torzult és suta: *entstellt und kurz* – a torzó. Ebből nem szabad semmit elvenni, s ehhez nem lehet semmit hozzáadni. Ha ennek szemléletébe belemélyedsz, megérted alkotóinak szándékát,

hozzád is eljut Apollo orákulumának parancsa: Változtasd meg élted! […] Minden zenekedvelő átélte a gyásznak azt a pillanatát, amely Mozart halálára emlékeztet, valaha a *Lacrimosa*-tétel után szokás volt kis meditációs szünetet is tartani. Vajon a restaurálás és az anastylosis Süssmayerei megajándékozzák-e közönségüket ezzel a kegyeleti szünettel, vagy inkább rátelepednek a zseni hagyatékára, jobban tudják dolgát, mint ő maga, vagy birtokában érzik magukat koncepciójának?" (*A fogyatékos emlék. 19. századi torony-kiépítések és epikai rekonstrukciók,* II. 818. old.)

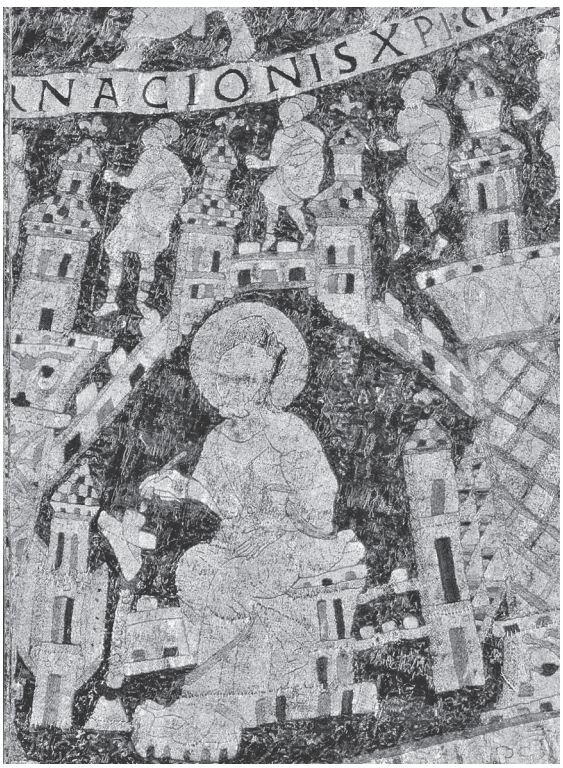
A *Bevezetés* fejezet szövegei, akárcsak a rákövetkező, *A középkor megértése* címet viselő egység tanulmányai, nyilvánvalóan nem kizárólag a kötethez szolgálnak bevezetésül, úgy is olvashatók, mint egy elméleti és művészettudományi alapvetés sorai, mint bevezető tézisek a művészettörténetbe. Érvényes ez a már említetteken kívül a *Cuius est imago haec* vagy *A természetnek mily hű majma voltam* című esszékre is. Az utóbbi, címében Dantét idéző, akadémiai székfoglaló előadásról érdemes azt is tudnunk, hogy szövege több mint huszonöt évvel elhangzása után, most jelent meg először nyomtatásban.

Az ország és népe címet viseli a harmadik fejezet; nyolc tanulmánya a magyar (magyarországi) művészet karakter-kérdéseit veszi sorra. Itt részben valóban az országról és a róla alkotott képről van szó. A szövegek egymás utáni gondolatkísérleteit olvasva, az örökség rendezőelvét kutatva azt láthatjuk, hogy a XIX–XX. század centrális politikai gondolkodásától erőteljesen befolyásolt művészettörténeti kanonizáció helyébe a legutóbbi évtizedekben egyre inkább a „lokális sajátszerűségek" hangsúlyai lépnek, akár mint a művészeti iskolafogalom jellegzetességei, akár mint az egymástól elütő arculatú, jellemzően nem politikai határokkal körvonalazható művészeti régiók kapcsolati szálai. Az 1995-ben írt, eredetileg Berlinben német nyelven megjelent, talán nem véletlenül komplikált címet viselő tanulmány a XV. századi és a XVI. század eleji magyar művészeti viszonyok sajátosságait vizsgálja, s ennek során a szerző nem tudja elkerülni, hogy igen határozottan különbséget ne tegyen a vizsgált korszak állapotai és a saját szemléletmódunkat meghatározó, történelemszemléletünket is befolyásoló modern nemzetállami eszmék és magatartásformák között (*Centrifugális erők mint a magyarországi művészettörténet centripetális értelmezési szkémája a középkor végén. Művészettörténeti meggondolások a főváros – művészeti központ – regionális központ – művészeti produkció fogalmához,* I. 47–53).

A régi magyar művészet kapcsán (a magyar művészettörténet-írásban ugyanúgy, mint a szomszédos országokban – ott más jelzővel ellátva) állandó probléma a középkori magyar királyság 1920-ban elszakadt peremterületeinek a központtal való kapcsolata. Úgy tekintendők-e, mint a központok körül elrendeződő perifériális területek, provinciális és marginális szatellitek, vagy inkább e területek önálló gyökereit kell-e meghatározónak tekinteni, hivatkozva többek között a központi egységekénél sokkal jobb állapotú művészeti emlékanyagukra, ezáltal látszólagos zárt jellegükre és a „népi" eredetkoncepciókra? Kérdés, hogy eredményre vezethetnek-e azok a kísérletek – bármely oldalról kiindulva –, amelyek a központi és a perifériális szituációnak ezt a paradox példáját a modern szemléletű történeti rekonstrukciók szellemében próbálják értelmezni, illetve azokhoz illeszteni. A kérdésfelvetés nem új keletű, és a tapasztalat sem, miszerint a tisztázás a jelzett okokból lényegében reménytelen vállalkozás. A továbblépés lehetősége és a jövő számára nyújtott inspiráció az olyan későbbi írásokban válik nyilvánvalóvá, mint az egyik állandóan visszatérő, nagy téma, az esztergomi székesegyház kapcsán 2018-ban közzétett, utolsó tanulmány, amelyben, noha valóban központi emlékről beszélünk, a régió gondolata minden korábbinál egyértelműbben megjelenik, sőt a megoldás kulcsává kezd válni. (*„Esztergom II." A 12. századi Szent Adalbert székesegyház a művészettörténetben,* I. 402–425. old.) Első pillantásra meglepőnek tűnik, hogy a rangban első középkori magyar székesegyház kutatásának legfrissebb észrevételeit a főszöveg terjedelmét meghaladó excursus egészíti ki, mégpedig a tárgyalt helyszíntől a legtávolabb eső terület, Erdély 1200 körüli és XIII. századi lokális művészeti kérdéseiről. Ha úgy tetszik, a centrum és periféria hierarchikus kettőssége jelenik meg ismét, de alapos olvasás után azt kell mondanunk, hogy éppen ellenkezőleg: a „központtól" távoli térség sajátszerűségein, és nem az ízlést diktáló központok művészetének visszatükröződésén van a hangsúly. Kétségtelen, hogy Erdély szituációja különösen alkalmas arra, hogy a regionális szisztéma lényegét érzékeljük, amint az ezen a téren úttörő munkát végző Entz Géza, nem utolsó sorban Marosi Ernő egyetemi képzésének egyik meghatározó tanára évtizedekkel ezelőtt már bizonyította. A megoldás tehát a régiók belső jellegzetességeinek és nem csak a „központokhoz" fűződő kapcsolatainak feltárásában van, vagyis abban az új gondolkodásmódban, amely az egységes szövetűnek és alá-fölérendelésként tételezett viszonyrendszer helyébe a regionális egységek kvázi-autonóm fejlődéstörténetét, pontosabban fogalmazva összetett kapcsolatrendszerét helyezi. A modern nemzettudat hurkolta történelmi csomó átvágásának, a nemzeti görcsök módszertani meghaladásának lennénk tanúi? Ez nem lehetetlen, de az csaknem bizonyos, hogy önmagában másfajta szemléletmód, új és termékeny paradigma reménye csillan meg. „A központ, régió, periféria viszonya tulajdonképpen nem a nemzeti művészet történetére tartozik, hanem egyetemes művészettörténeti kérdés." (*Nemzeti elemek a régi magyar művészetben: a középkor,* I. 137. old.) A művészettörténész pedig – Marosi Ernő szerint – a „magasfokú tudatosság" szférájában működik, ahol a kérdések ugyanúgy

egyetemes érvényűek, mint a válaszok, akkor is, ha a formakeresés konkrét esetei a leggyakrabban lokális magyarázatokkal világíthatók meg.

Túl ezeken az általános és teoretikus megfontolásokon, a tanulmánygyűjtemény igen sok „kézzelfogható" tanulságot (tudnivalót), értelmező kifejtést és magyarázatot tartalmaz olyan kiemelkedő műalkotásokról, mint például a magyar királyok koronázási palástja, ez a páratlan XI. századi hímzett remekmű, a keresztény magyar állam uralkodói mecenatúrájának egyedülálló emléke *(Megjegyzések a koronázási palást kisalakos jeleneteihez)* vagy a közismert jáki templom szobrászati és festészeti díszítése, az abból kiolvasható alapítói és emlékezetőrzési stratégia.[3] Számos további példa volna felsorolható még ezen a téren, de amint a filmek tartalmát sem szokás elmesélni, ezúttal is érdemes tartózkodni az írások stílustörténettől a recepciótörténeten keresztül a hermeneutikáig ívelő gondolatmenetének további szemlézésétől, és inkább megadni a lehetőséget (és jogot) az olvasónak a saját olvasathoz. Azt a kérdést szakmai alapon azonban érdemes feltennünk, hogy nagyjából melyek azok a legfontosabb tételek, amelyekkel Marosi Ernőnek a kötetben tükröződő életműve gazdagabbá tette a művészettörténeti diszciplínát, tágabban véve a tudományos gondolkodást, ismeretanyagot és nyelvhasználatot.

A magyar koronázási palást részlete

A fentiekből is kiviláglik, hogy a művészettörténeti fejlődéselmélet és a recepciótörténet dilemmájában Marosi Ernő számára a Gadamer által használt történelmi átreflektáltság fogalma az egyik útmutató gondolat. Az evolucionista törvényszerűségekkel operáló régi művészettörténeti paradigma helyébe a „hermeneutikus tudat" nyitott struktúrái, a kérdés–felelet dialektikáján alapuló dialogikus módszer vonzása lép. Ez fejeződik ki „az egység kényszerével" szemben megfogalmazott stíluspluralizmus elvében is, amely a régiók rendszerének feltételezése mellett Magyarország középkori művészetének megértésében szintén megvilágító erejűnek bizonyul. Erre jó példa a XII. század végi Esztergom építészeti kapcsolatainak több szövegen átívelő bemutatása és a pécsi székesegyháznak a magyarországi romanikán belüli helyzetével foglalkozó újabb tanulmány.[4]

A tanulmányválogatás utószavában hosszabban írtam a középkorkép változásáról, amiben Marosi Ernő munkásságának főszerepe volt. Így most csak röviden sorolok fel ezek közül néhány pontot. Említendők a XI. századi művészettel kapcsolatos tisztázó munkái, a koronázási palást ikonográfiájáról szóló tanulmány mellett az általa (is) egyértelműen XII. századinak tekintett Corona latina datálását bizonyító új érvek közzététele. Esztergom XII. századi művészetének kettős stilisztikai arculatát, a királyi palotán és a székesegyház nyugati kapuján dolgozó emiliai műhely késő-román művészetével párhuzamosan megjelenő francia korai gótika egyidejűségét is ő mutatta be nagy meggyőző erővel. A XIV–XV. századi művészet emlékei közül leginkább a királyi udvar környezetében és a városi polgárság körében készült kiemelkedő alkotások (*Képes Krónika*, Mária királyné pecsétje, Luxemburgi Zsigmond korának alkotásai, a budai szoborlelet, a városok építészete, mindenekelőtt a kassai Szent Erzsébet templom stb.) foglalkoztatták, minden esetben gyakorlatilag új megvilágításba helyezte őket.

Végezetül főként a *Megírni, vagy megépíteni?* című utolsó fejezet értékőrzésre, műemlékvédelemre, a kollektív emlékezet tárgyaira vonatkozó tanulmányai kapcsán egy utolsó kérdést kell megfogalmaznunk. Dolga-e egy jól körülhatárolt diszciplináris területen tevékenykedő szaktudósnak, hogy a munkája során észlelt, nem tudományos, hanem társadalmi hatású problémákkal foglalkozzék? Van-e a tudós-

3 ■ *Kőfaragványok használata Jákon. Primér, szekundér, tercier; A donátorok memoriájának késő román kori emlékei Magyarországon.*

4 ■ *Esztergom és a lombardiai romanika hatásai Magyarországon; Az esztergomi inkrusztációk néhány stílusproblémája; Az esztergomi palotakápolna figurális oszlopfője; Az esztergomi palotakápolna rekonstrukciójának mintakép-szerepe a magyar műemlékvédelemben; Az esztergomi Porta speciosa ikonográfiájához; Qui me plasmasti; „Esztergom II." A 12. századi Szent Adalbert székesegyház a művészettörténetben; Két korszak emléke. Az esztergomi királyi palota kettős kapuzata; A pécsi román kori székesegyház narratív reliefjeiről; A pécsi székesegyház és a magyarországi romanika művészete.*

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT **83.**

22. évfolyam – 2021.

TISZTÁLKODÁS / EGÉSZSÉG(ÜGY)

Németh Ágnes
Az egészség csatornái:
a pesti csatornareform kezdetei és Beivinkler Károly szerepe az 1870-es évek elején

Bodovics Éva
Köztisztasági és közegészségi viszonyok Miskolcon a 19. század utolsó harmadában

Kappanyos Ilona
Zománcfürdőkád és fateknő:
csecsemőfürdetési tanácsok a 20. század eleji magyar gyermekápolási irodalomban

Kaba Eszter
Ép testben ép lélek?
Az oroszországi hadifogság egészségügye

Demeter Gábor – Magyarosi Ádám – Bagdi Róbert
Tuberkolózis, tetű és pöcegödör.
Iskolások higiéniai-egészségügyi állapotának és lakókörülményeinek társadalmi-területi differenciáltsága Debrecenben és környékén a nagy gazdasági válság idején

Kovácsné Magyari Hajnalka
A mosószappantól az „elektromos narancsig”:
szépségápolás és professzionális kozmetikai szolgálatások az 1950-es és 1960-as években

Vámos Gabriella
Gyermekek és fiatalok egészségnevelése az 1960-as évektől az 1980-as évekig

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:
www.korall.org
terjesztes@korall.org, korall@korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnél, és valamennyi idei számunkat postázzuk Önnek.
Az éves előfizetés ára 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

nak munkájával kapcsolatban felmerülő társadalmi felelőssége? A válaszhoz érdemes idézni az Európából emigrálni kényszerült Erwin Panofskyt, aki a humanista tudóst, közelebbről nyilván a művészettörténészt mint par excellence megfigyelőt és figyelmeztetőt definiálta; aki a leginkább fel van készülve arra, hogy műveltsége és sokoldalú tapasztalata alapján észrevegye azokat a jeleket, amelyek vihar közeledtét jósolják. Irodalmi párhuzamot is talált rá:

A vendég helye a jáki apátsági templomban

Lynceusét, a hiúzszemű toronyőrét a Faustból, akiben Panofsky a valóság látására született humanista tudós prototípusát látta.[5] Nemcsak lehetőségről, hanem kötelességről is szó van tehát. Nyilvánvaló, hogy akkor, amikor a veszedelem nemcsak általánossá válik, hanem a megfigyelőt magát is veszélyezteti, a toronyőr kötelességének teljesítése drámai jelleget ölt. Ezekben a szövegekben jól meghatározott konkrétumokról van szó, de mégsem politizáló írások, legalábbis a szó érvényben lévő értelmében. Nyilvánvalóan tudja a szerző, hogy a tudós, ha hivatásához ragaszkodik, nem avatkozhat be az események menetébe számára egyébként sem létező eszközökkel, hanem dokumentál és figyelmeztet. Nyilván azt is tudja, hogy ellenkező esetben – akár mulaszt, akár átlépi a határt – rá is csak a megszégyenülés várhat. ❑

5 ■ Erwin Panofsky: In Defense of the Ivory Tower. *The Centennial Review of Arts & Science* 1 (1957), 121–122. old.

HEGELI MARXIZMUS TRAGIKUS HANGNEMBEN

KAPELNER ZSOLT

Tamás Gáspár Miklós: Antitézis
Válogatott tanulmányok 2001–2020
Fordította és szerkesztette: Sipos Balázs
Pesti Kalligram, Budapest, 2021. 456 oldal, 4990 Ft

Tamás Gáspár Miklós *Antitézis* című kötete a szerző marxista fordulata után, 2001 és 2020 között született, nagyrészt eredetileg angol nyelven megjelent tanulmányait tartalmazza. Bár e tanulmányok terjedelmes részét eszme- és politikatörténeti elemzések, politikai reflexiók teszik ki, a szerkesztői előszó mégis elsődlegesen filozófiai, közelebbről politikafilozófiai írásokként azonosítja őket. Joggal gondolhatjuk tehát, hogy e gazdag és sokrétű kötet célkitűzése mindenekelőtt egy marxista filozófiai perspektíva felmutatása, amely érvényes belátásokkal szolgál a jelenkor társadalmi és politikai kihívásainak megértéséhez és talán megoldásához is. Természetesen a kötet több év különbséggel született szövegeinek célja eredetileg nem egy egységes filozófiai koncepció kifejtése volt, a szerző álláspontja idővel módosult, a később született tanulmányok gyakran nyíltan felülbírálják a korábbiakat. Mégis úgy vélem, hogy e szövegek különbözőségük és ellentmondásaik ellenére is kirajzolnak egy többé-kevésbé koherens elméleti álláspontot. A következőkben a célom ennek az álláspontnak a kifejtése, fő állításainak azonosítása, és annak elemzése, hogy miként illeszkedik a marxista filozófia hagyományába és jelenkori nemzetközi kontextusába, illetve mennyiben gondoljuk meggyőzőnek, tarthatónak vagy elméleti szempontból termékenynek.

POSZTFASIZMUS, ETNICIZMUS, KAPITALIZMUS

Ha a kötetből csakugyan kiolvasható egy egységes filozófiai koncepció, úgy rekonstrukciójához érdemes a következő állításból kiindulni: „a modern társadalom a kapitalizmus világtörténelmi kihívója vagy ellenfele, a nemzetközi munkásmozgalom kihunytával mindenestül megváltozott” (393. old.). A XX. században zajlik a tágan értett nemzetközi munkásmozgalom hosszú haláltusája,[1] amely legkésőbb 1914-ben kezdődik a német szociáldemokrácia és a militarista nacionalizmus kiegyezésével az első világháborúban. Ezután a munkásmozgalom klasszikus formájában már nem történelemformáló erő, ám még ebben az élőholt formában is kísérti a századot, megihleti 1917–23 kommunista forradalmait, 1968 lázadásait, hogy végső halotti bizonyítványát 1989 és a valóban létező szocializmus összeomlása állítsa ki. A kapitalizmus kihívó nélkül maradt, aminek következményei beláthatatlanok és aggasztók. Hiszen míg a nemzetközi munkásmozgalom eltűnik, megmaradnak mindazok a problémák, a kapitalizmus rendszerének mindazon jellegzetességei, amelyek eredetileg létre hívták: nem elsődlegesen a globális kapitalizmust jellemző egyenlőtlenség vagy nyomor – ahogy azt a globális kapitalizmus olyan közismert jelenkori kritikusai hangsúlyozzák, mint Thomas Piketty –, hanem mindenekelőtt az elidegenedés és vele szoros összefüggésben a tőke személytelen – jelenkori filozófiai zsargonban: strukturális – uralma[2] az egyénen.

Életünket továbbra is maguk alá gyűrik a globális kapitalizmus kérlelhetetlen, önjáró mechanizmusai. Egyéni és társadalmi létezésünk kereteit továbbra is olyan struktúrák és folyamatok – a tőke önmozgásának és újratermelésének folyamata – határozzák meg, amelyeknek, bár mi hozzuk őket létre, nem vagyunk urai, és tekintet nélkül vágyainkra, akaratunkra és szükségleteinkre, bekebelezik létünk egészét. Vegyük az automatizáció sokat tárgyalt problémáját. A kapitalizmus olyan társadalmi rendet hoz létre, amelyben a megélhetés legitim forrása kizárólag a bérmunka vagy a tőkejövedelem lehet, és a tőkejövedelem kisszámú birtokosa – a tőkésosztály – a profit növelésének kényszere miatt mindegyre a bérek leszorításán, illetve a bérmunka kiiktatását lehetővé tévő technológiai újítások – például az automatizáció és a digitalizáció – bevezetésén fáradozik. Az eredmény: miközben mind a tőkejövedelem, mind a bérmunka egyre szűkülő társadalmi rétegek kiváltsága, a munkából, és így a megélhetésből, végül pedig a társadalom életéből kiszorulók tömegei pedig egyre gyarapodnak, addig a profitráta süllyedő tendenciája[3] mind instabilabbá teszi és válságokba sodorja a tőkés gazdaságot. (382. old.) Hogy kinek jut megélhetés, munka, kinek kell a napi betevő miatt aggódnia,

1 ■ A kötet különböző tanulmányai más és más időpontban jelölik meg a nemzetközi munkásmozgalom, illetve a valódi szocializmus halálát: 1914 (404. old.), az 1970-es évek közepe (50. old.), de 1989 is megemlíthető.

2 ■ A fogalmat részletesen elemzem a következő tanulmányban: Kapelner Zsolt: Absztrakt munka és strukturális uralom. *Korunk* 59 (2018), 59–74.old.

3 ■ TGM elemzésében nem használja a marxi terminust.

rettegnie, hogy ki mikor kerül utcára, mikor válik polgártársai között számkivetetté, arról a vakszerencse és egy önmagát válságba sodró, kiszámíthatatlan, ám egyúttal sorsunk fölött uralkodó és uralhatatlan, irracionális folyamat, a „termelés anarchiája”[4] dönt.

E növekvő káosz és kiszolgáltatottság igazolásra, legitimációra szorul. Az 1989 után uralkodóvá váló, a piac kapcsán optimista, és az állami beavatkozással szemben szkeptikus, a szabadság fogalmára építő retorika – amelyet TGM szerint helytelenül nevez a közbeszéd „neoliberalizmusnak” – egyre hiteltelenebb. Amint a megélhetés kiváltságában részesülő kevesek és a társadalomból kihulló tömegek közötti hierarchikus viszony egyre nyilvánvalóbbá válik, úgy tesz szert hegemóniára – éspedig nem csupán elvétve előforduló zsarnoki rezsimekben, nem csak szélsőjobboldali pártok, fajgyűlölők kisszámú, földalatti csoportjainak körében, hanem mindinkább a jelenkori társadalmak általános szervezőelveként – a helyzetnek leginkább megfelelő ideológiai konstelláció vagy politikai logika: a *posztfasizmus* és vele szoros összefüggésben az *etnicizmus*.

A posztfasizmus olyan társadalomszervező elv, amely a fasizmushoz hasonlóan nem a kapitalizmus által létrehozott hierarchiák és embertelenség elfedésére törekszik, hanem *biopolitikai*,[5] többnyire faji alapú igazolásukra.[6] Lemond a fasizmus mitikus-forradalmi díszleteiről és többé nem tulajdonít önmagának világtörténeti küldetést. Ehelyett a kapitalista társadalom rendjéből kihullott, értéktelennek és biológiailag alacsonyrendűnek ítélt embertömegek kizárása a méltósággal és jogokkal bíró emberi lények köréből – „az állampolgárok morális és biopolitikai alapú haszontalanná tétele, méghozzá vadállati kegyetlenséggel” (391. old.) – a dolgok magától értetődő, természetes és kritikán felül álló rendjének részeként mutatkozik.

Ezáltal a posztfasizmus – ebben is a fasizmust követve – maga mögött hagyja a nacionalizmus fogalmi keretrendszerét is, amelyben – állítja TGM – a nemzet fogalma eredetileg még egy felvilágosodás által ihletett, univerzalista szabadságfilozófia részét képezte, és helyette az etnicizmust teszi meg vezérelvvé. Az etnicizmus elutasít minden, a felvilágosodásra jellemző univerzalista törekvést, a felszabadulás, az emancipáció fogalmát. Szemben a nemzettel, az *ethnie* nem egy egyetemes érvényű szabadságfilozófia fogalma. Alig-alig tekinthető fogalomnak, minthogy az etnicizmus számára „fogalom nincs, csupán a történelmi vakvéletlen által összerántott emberek esetleges halmazának önérvényesítése vagy akarata létezik” (412. old.). Az *ethnie* pusztán egy ilyen esetleges halmaz megjelölése, nem bír önmagán túlmutató jelentőséggel, nem része semmiféle filozófiai programnak vagy elméletnek, a létezés egy fogalmilag megragadhatatlan, primordiális szférájához tartozik: „[a]z ethnie az, ami” (uo.). Az etnicizmus perspektívájából a kapitalizmus társadalmi valósága is megérthetetlen, fogalmilag megragadhatatlan, ezért a racionális kritikának alá nem vethető puszta lét karakterét ölti, így menekül meg az igazolás kényszerétől.

A posztfasizmus és az etnicizmus nem szép új világként mutatja fel a kihívó nélkül maradt globális kapitalizmus rendszerét, hanem elkerülhetetlen, alternatíva nélküli szükségszerűségként. Ha elfogadjuk TGM – véleményem szerint meggyőző – elemzését, úgy felmerül a kérdés: vajon a történelem egét elborító sötét felhők mögött felderenghet-e még a szabadság, az emancipáció hajnala? Ahhoz, hogy megértsük, milyen válasz adható e kérdésre az *Antitézis* filozófiai koncepcióján belül, pontosabb képet kell kapnunk arról, milyen értelemben is intézett kihívást a nemzetközi munkásmozgalom a kapitalizmussal szemben, és egyáltalán miként gondolható el a kapitalizmus kihívása TGM szerint.

ROUSSEAU-I ÉS MARXI SZOCIALIZMUS

Mi is voltaképpen, illetve mi volt a nemzetközi munkásmozgalom, avagy „a valóságos szocializmus, azaz a forradalmi proletármozgalom” (50 old.), a kapitalizmus történelmi kihívója? A munkásmozgalom fogalmának körvonalai a kötetben mindvégig valamelyest homályosak, ám a szövegből kirajzolódó kép alapján ide sorolhatjuk a XIX. század szocialista, kommunista és anarchista mozgalmait, a szakszervezeti mozgalmat, a szociáldemokráciát, alighanem 1917–23 kommunista-szocialista forradalmi mozgalmait és – némiképp kétes jogállású utódként – a valóban létező szocializmust.

Mi kapcsolja egybe ezeket az egymástól gyakran nagyon is különböző, sőt egymással szemben ellenséges mozgalmakat és szervezeteket? Ahogy TGM megjegyzi: „Kívülről nézve a munkásmozgalom vegyes szervezetek halmaza volt, amelyet egy kizsákmányolt, elnyomott és politikai képviselet nélküli osztály számára hoztak létre avégett, hogy javítsanak a sorsán.” (346. old.) E külső nézőpontból felvázolt meghatározás azonban csakhamar látszatnak bizonyul. A nemzetközi munkásmozgalom tagjai, azaz „a proletárok – az ilyen megnevezés az előző századfordulón

4 ■ Karl Marx: *A tőke: a politikai gazdaságtan bírálata.* 1. kötet. Rudas László és Nagy Tamás ford. Szikra, Bp., https://mek.oszk.hu/04700/04724/#

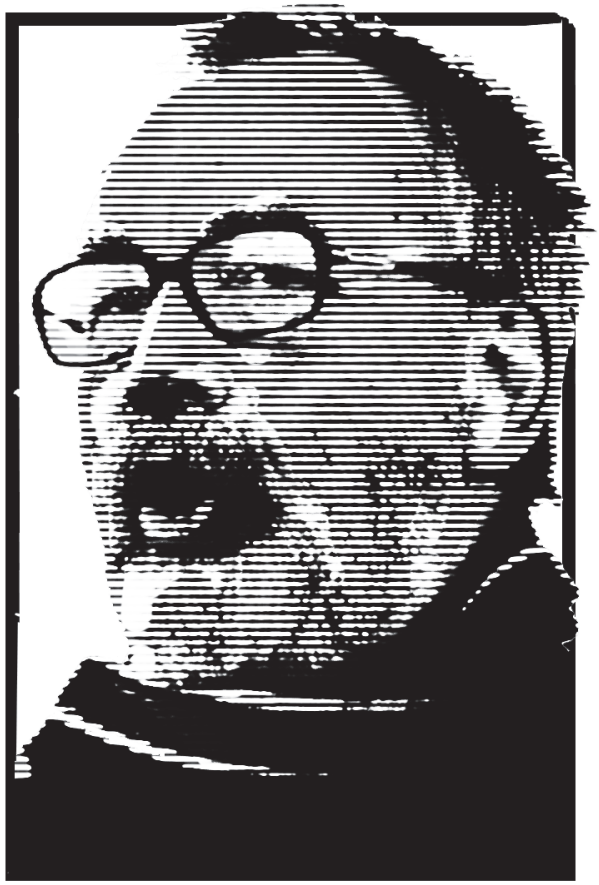
5 ■ TGM a biopolitika fogalmát szándéka szerint „foucault-i és agambeni értelemben” (381. old., 11. lábjegyzet) használja. Ez azonban problematikus, amennyiben a biopolitika foucault-i és agambeni fogalma közel sem tekinthető ekvivalensnek, TGM pedig nem ad részletesebb elemzést arról, mit is ért pontosan biopolitikán.

6 ■ Az *Antitézis* nem tartalmazza a posztfasizmus TGM-i fogalmát bevezető, 2000-ben megjelent tanulmányt: On Post-Fascism. *Boston Review,* 2000. június 1. (http://bostonreview.net/world/g-m-tamas-post-fascism)

7 ■ Jean-Jacques Rousseau: Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól. Kis János ford. In: Uő: *Politikafilozófiai írások.* Atlantisz, Bp., 2017. 111. old.

8 ■ Jean-Jacques Rousseau: Politikai töredékek. Bakcsi Botond ford. In: Uő: *Politikafilozófiai írások.* Atlantisz, Bp., 2017. 458. old.

egyet jelentett azzal, hogy szocialista, kommunista vagy anarchista" (349. old.) – nem arra törekedtek, hogy a kapitalizmus által létrehozott hierarchiák aljára szorultakat e hierarchia tetejére segítsék, hanem hogy az elnyomottak érdekeinek érvényesítésével magát a hierarchiát semmisítsék meg egyszer és mindenkorra: „a fiatal Marxszal együtt meg voltak róla győződve, hogy a munkásosztály valamennyi osztály fölbomlásának előhírnöke" (350. old.), így tevékenységük „*nem önképviselet* (önreprezentáció) volt […], hanem magáért az emberiségért vívott küzdelem." (Uo.). De mi e küzdelem célja? Ahogy a kötet elméleti szempontból egyik legkidolgozottabb tanulmánya megállapítja: a nemzetközi munkásmozgalom e tekintetben mindig mélyen megosztott volt.

Az *Igazság és osztály* című, központi jelentőségű tanulmány kulcsállítása a következő: „A szocialista törekvések valamennyi változatát be lehet – és kell – sorolni két alapeset valamelyikébe; az egyiket Rousseau indította útjára, a másikat Marx." *(114.* old.) A rousseau-i szocializmus arra az elképzelésre épül, hogy a fennálló társadalmi hierarchiák által elnyomott *nép* egy tiszta, autentikus és morálisan felsőbbrendű életforma képviselője: „Rousseau elmélete arra enged következtetni, hogy a népben önálló kultúra és önálló morál szunnyad, olyan kultúra és morál, amely valamennyi jóhiszemű emberben rokonszenvet és együttérzést kelt." (121. old.) Az emancipatorikus politika feladata ennek az elnyomott és autentikus népi moralitásnak a fölszabadítása és uralkodóvá tétele. A rousseau-i szocializmus azonosítja az elnyomott népet a munkásosztállyal és céljaként a munkásosztály elnyomott kultúrájának és erkölcsének általános társadalmi mércévé emelését jelöli meg.

Érdemes röviden kitérni arra, mennyiben helyénvaló e felfogást rousseau-iként leírni. Azt a nézetet, amely szerint az elnyomottak, a nép, avagy a munkásosztály azon autenticitás és jóság letéteményese, azon romlatlan és erényes emberi természet hordozója, amely mentes marad a kapitalizmus, és talán az általában vett civilizáció korrumpáló hatásától, és amelyet az emberiség felszabadítása érdekében érvényre kell juttatni, végső soron nemigen tulajdonítható Rousseau-nak. Rousseau nem tartja a népet a romlatlan és eredendően erkölcsileg jó emberi természet letéteményesének, hiszen – szemben a közkeletű eszmetörténeti tévhittel – elveti az eredendően jó vagy erényes emberi természet elképzelését. Igaz ugyan, hogy Rousseau szerint a természeti állapotban az erény *helyét* a szánakozás és együttérzés természetes érzülete tölti be,[7] ez azonban nem valódi erény és jóság, mivel végső soron „a társadalmi érintkezésből születtek erényeik és bűneik [az embereké – K.Zs.], s valamilyen módon egész erkölcsi létezésük a társadalom terméke."[8] Nincs tehát eredendő, a civilizált, társadalmi létezéstől független, befolyásától mentes népi – vagy bármilyen – erkölcs. Bár az *Igazság és osztály* felváltva beszél Rousseau álláspontjáról és egy rousseau-i álláspontról, a kötet más tanulmányaiban TGM hangsúlyozza, hogy a rousseau-i szocializmus hagyománya voltaképp Rousseau félreértésén alapul (61. old.). Ebben az értelemben tehát nagyon is helyénvaló egy rousseau-i – ám Rousseau-nak magának nem tulajdonítható – nézetrendszerről beszélni, így a továbbiakban én is követem TGM terminológiáját.

A rousseau-i szocializmus a kapitalizmus meghaladását a kasztos vagy rendi társadalom fölszámolásának mintájára gondolja el, a munkásosztályban a legújabb kor elnyomott rendjét látva: amint a XVIII. és XIX. század haladó mozgalmainak és forradalmainak fel kellett számolniuk a parasztság és a polgárság alávetettségét a monarchiának, az arisztokráciának és a klérusnak, hogy ezzel járuljanak hozzá az egyenlők társadalmának megteremtéséhez, úgy kell a szocializmusnak ma felszámolnia a munkás és a tőkés közötti hierarchikus társadalmi viszonyt. A szocializmus e rousseau-i felfogás szerint kontinuitást mutat a racionálisan igazolhatatlan hatalmi és státuszhierarchiákról az újkor liberális és republikánus politikaelméletében megfogalmazott egalitárius kritikával.

E nézettel szemben a szocializmus marxi felfogása nem morális, hanem hegeli, dialektikus természetű. A kapitalizmus meghaladása nem az eredendően jó és erényes emberi természet jogaiba helyezése az

elnyomó társadalmi hierarchiákkal szemben, aminek hordozója a tiszta és autentikus nép, illetve a munkásosztály, hanem az a történelmi folyamat, amelyben felszámolják a kapitalizmus belső ellentmondásait. A munkásosztály nem több, mint mozzanata – jóllehet, lényegi mozzanata – ennek a dialektikus történeti folyamatnak, amelyben a kapitalizmus, a tőke felszámolja, meghaladja önmagát, így a kapitalizmussal együtt a munkásosztály is megszűnik. Ennek megfelelően a szocializmus, a forradalmi proletármozgalom célja nem lehet a munkásosztályban rejlő inherens erény érvényre juttatása, hanem ellenkezőleg, csakis a munkásosztálynak mint olyannak – és ezáltal a kapitalizmusnak – a megszüntetése. „Míg Karl Marx és a marxizmus a proletariátus *fölszámolását* célozza, E. P. Thompson [a rousseau-i szocializmus képviselője] a proletariátus *megdicsőülését* és diadalmas túlélését" (128. old.), hisz „[h]a a munkás eleme, mozzanata a tőkének, csak úgy változtathatja a kapitalizmust valami mássá, ha önmagát változtatja meg – nem-morális értelemben." (177. old.)

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a „kapitalizmus végéhez (és azon túlra) vezető út nem kerülheti meg a kapitalizmus […] rendszerének kiteljesedését." (129. old.) Ez nem csupán szűken vett történeti értelemben igaz – nem csupán arról van szó, hogy a kapitalizmus rendszerének előbb ki kell teljesednie, mielőtt véget érhetne. A kapitalizmus meghaladásának a kapitalizmus kiteljesedése szellemi értelemben is előfeltétele: a kapitalizmus meghaladása a marxi felfogás szerint nem a társadalom alapszerkezetének átalakításában áll valamely eleve adott morális standard szerint, hanem a kapitalizmusban rejlő ellentmondások kifejlésében. A „kapitalizmus világítja be a társadalmat, a végső leleplezés, a végső apokalipszis, a végső megvilágosodás pedig csak akkor jön el, ha előbb átvágunk az elidegenedés homályán, amelynek energiája, démoni ereje egyedülálló a történelemben." (130. old.) A kapitalizmusban démoni, sőt *fausti* erő rejlik (uo.). Amint Mefisztó nem más, mint „az erő része, amely örökké rosszra tör, s örökké jót mivel", úgy a kapitalizmus is olyan ördögi erőt képvisel, amely nélkül a rajta túlmutató, felszabadult társadalom nemcsak nem érhető el, de meg sem érthető. Ezért „Marx nem »ellenzi« világnézetileg a kapitalizmust; az Rousseau. A kapitalizmus Marx szerint történelem; Rousseau szerint maga a rossz." (uo.)

A KOMMUNIZMUS MINT ANARCHIZMUS

Miben áll mármost a proletariátus fölszámolása és a kapitalizmus marxi értelemben vett meghaladása? Hová jutunk, ha átvágunk az elidegenedés homályán? Ha a cél nem pusztán a rendi jellegű hatalmi és státuszhierarchiák meghaladása, mint a rousseau-i szocializmusban, akkor pontosan micsoda? TGM ebben a tekintetben meglehetősen világosan fogalmaz, jóval világosabban, mint maga Marx: a kapitalizmus dialektikus önfelszámolásának végállapota és egyúttal a forradalmi proletármozgalom végcélja, a kommunizmus – a közkeletű félreértéssel ellentétben – nem az állam totális uralma, hanem az *anarchia*. A kapitalizmus megszüntetése mindenfajta hegeli értelemben vett *pozitivitás* megszüntetését jelenti, azaz minden olyan megszilárdult, rögzült társadalmi struktúra, intézmény és kulturális konvenció felszámolását, amely az egyént saját elhatározásától függetlenül kötelező erejű előírásoknak, kényszernek vetheti alá (46. old. – különösen 17. lábjegyzet), mint amilyen az állam és jog: „Ebben az értelemben maga Marx is […] lényegileg anarchista/anarchoszindikalista. Az anarchisták nemcsak állam-, de jogellenesek is, akárcsak Marx, habár okaik részben mások (a történelmi materializmus szemszögéből: »utópikusak«, hiszen erkölcsfilozófiai jellegűek)." (61. old.)

A megszüntetendő pozitivitás körébe tartozik továbbá jószerével minden, a társas emberi életet szabályozó formális és informális intézmény, szokás és tradíció – minden, amit szokásosan az emberiség jelentős civilizációs teljesítményeként tartunk számon. A kapitalizmus meghaladásának kommunista programját ezért joggal nevezhetjük *civilizációellenesnek*, *barbárnak* – jóllehet, érdemes szem előtt tartanunk, hogy amint Brecht olvasni szerető munkása rámutat, a civilizáció lényegileg nem egyéb, mint a rabszolgaság, háború, kizsákmányolás és elnyomás terméke. Így TGM kijelentheti: „a kommunistáknak barbárokká kell lenniük – valójában azok is. Ellenségeink joggal gyűlölnek minket. Semmiféle kortárs (vagy bármilyen) intézmény nem létezhet majd. Semmi állandóság, tehát semmi hagyomány. Csak emberek." (293. old.) Csakis az így értett pozitivitás felszámolása által szüntethető meg „az emberek legbelsőbb erejének, vágyainak, képességeinek egyöntetű és áthidalhatatlan elválasztása azoktól a céloktól, amelyek szolgálatában ezeket az erőket kibontakoztatni és gyakorolni kénytelenek" (183. old.). Az eredmény: a „bér nélküli munka, a jutalom nélküli szolgálat, a birtoklás nélküli élvezet, a kényszer nélküli kölcsönösség." (321. old.) Mindez TGM Marx-értelmezésében természetesen nem erkölcsi ideál, hanem a kapitalizmus történelmi végzete.

Ez a radikális anarchista, anarcho-kommunista Marx-értelmezés természetesen koránt sem alaptalan, sőt a fennálló állami intézmények inherens elnyomó voltáról szóló marxi megjegyzések fényében védhető. Ugyanakkor mintha TGM némiképp túlértékelné, mennyire magától értetődő ez az interpretáció. Sok Marx-értelmező koránt sincs meggyőződve róla, hogy ilyen végletesen intézményellenes álláspontot tulajdoníthatnánk Marxnak. Példaként említhető

9 ■ William C. Roberts: *Marx's Inferno: The Political Theory of Capital.* Princeton University Press, Princeton, 2017.

10 ■ Ehhez a hagyományhoz kapcsolódnak például az intézményépítés, sőt az alkotmányosság központi szerepét hangsúlyozó marxista szerzők, Antonio Negri és Michael Hardt. Lásd például Antonio Negri–Michael Hardt: *Assembly.* Oxford University Press, Oxford. 2017.

William C. Roberts értelmezése, aki Marxot a XIX. század radikális republikánus hagyományához kapcsolja, a marxi társadalmi ideált pedig kommunista köztársaságok föderációjaként azonosítja.[9] Marx az anarchistákhoz hasonlóan úgy véli, hogy a modern állam egy szükségszerűen zsarnoki és elnyomó hatalom képviselője, ám ebből még az olyan anarchisták, mint Bakunyin vagy Kropotkin sem következtetnek arra, hogy egy szabad társadalomban semmiféle intézmény, „semmi állandóság" nem létezhet majd.

Kétségtelenül fontos elkülöníteni Marx álláspontját attól a totalitárius etatista nézettől, amelyet rendszerint helytelenül hozzá kapcsolnak. Ám TGM azzal, hogy – mintegy a másik szélsőséget választva – Marx radikális anarchista, illetve anarcho-kommunista olvasatát teszi kizárólagossá, figyelmen kívül hagyja – és így vitára sem igen méltatja – a marxizmus egy gazdag és máig élő hagyományát, amely azt a kérdést vizsgálja, hogy az intézményes és társadalmi struktúraalkotás mely módjai férhetnek össze a kapitalizmus elnyomó és kizsákmányoló struktúráinak felszámolásával.[10]

LEHETSÉGES-E EGYÁLTALÁN MARXI SZOCIALIZMUS?

Míg a rousseau-i szocializmus erkölcsi, addig a marxi történelemfilozófiai kihívást intéz a kapitalizmussal szemben. Közülük TGM szerint csak az utóbbi tekinthető valóságos kihívásnak. A rousseau-i szocializmus egalitárius programja nem képes a kapitalizmus voltaképpeni meghaladására. Elsősorban azért, mert a munkásosztályt elnyomott rendként gondolja el, nem pedig a kapitalizmus működésének strukturális mozzanataként. Csakhogy a munkásosztály rendi alávetettségének felszámolása, azaz a társadalmi mobilitás növelésével a munkáslétnek mint örökletes állapotnak a felszámolása, a munkássághoz tapadó kulturális stigmák, előítéletek és státuszhiány megszüntetése nem érinti a munkásosztály strukturális helyzetét a kapitalista társadalmon belül (174. old.) – a munkásság mint rend eltörlése meghagyja a munkásságot mint osztályt (192. old.).

Ezt már önmagában az a tény is jelzi, hogy a munkásosztály rendként mára a világ nagy részén megszűnt létezni, éspedig éppen a kapitalizmus rendszerének kiteljesedése folytán. „Ma már tudjuk, hogy a munkásosztály *mint »rend«, mint »céh«* fölszámolását maga a kapitalizmus hajtotta végre" (192. old.). Az összeszerelő üzemekben dolgozó kétkezi munkások és az informatikai szektorban dolgozó – Antonio Negri és Michael Hardt kifejezésével élve – „immateriális termelést" végző fehérgalléros dolgozók egyaránt a „munkás" strukturális pozícióját töltik be a kapitalizmus globális rendszerén belül, tehát munkaerejüket bérbe adva fáradoznak a tőke újratermelésén, anélkül azonban, hogy bármiféle kulturális vagy rendi-kasztos közösséget alkotnának.

A történelmileg létező munkásmozgalom – bármilyen mély tisztelettel adózott is Marxnak – elsődlegesen mindig is a rousseau-i szocializmus híve volt. (114. old.). Bármekkora *hévvel ítélte* is el a polgári társadalmat és annak reformista liberalizmusát, politikai programja lényegileg az újkori liberális és republikánus progresszív politikával folytonos, egalitárius és haladáspárti, sőt pozitivista és szcientista jegyeket mutatott. (295. old.). Ez éppúgy igaz a nyugati szociáldemokráciára, mint a Szovjetunióra és a valóban létező szocializmusra általában – ha ez utóbbiak egyáltalán a munkásmozgalom részének tekinthetők. A valóban létező szocializmus természete a kötet egyik központi témája. TGM elemzését röviden így foglalhatjuk össze: a valóban létező szocializmus a termelőeszközök köztulajdonba vételének marxi programja helyett egy olyan társadalmi-gazdasági berendezkedést valósított meg, amelyben az állam a termelőeszközök egyedüli magántulajdonosaként a tőkésosztály szerepét látja el.

A valóban létező szocializmus által létrehozott társadalom így egyáltalán nem szocializmus, hanem államkapitalizmus, amelyben megmarad a munkások elválasztása a termelőeszközöktől, megmarad a bérmunka, az értéktöbblet kisajátítása, a pénz által közvetített árucsere, azaz a kapitalista társadalmak minden lényegi jellegzetessége. Bár a valóban létező szocializmust áthatotta a marxista szocializmus éthosza, az idővel mindinkább puszta ideológiává (61. old.), retorikává, hamis tudattá (312. old.) vált, amely elfedte a tényt, hogy e társadalmakban az egyenlőségen, a mértéktartáson, a kemény munkán alapuló kispolgári, sőt puritán-konzervatív társadalmi *mores* az uralkodó. A valóban létező szocializmus voltaképpeni történelmi teljesítménye a zsarnoki elnyomás és terror árán megvalósított gazdasági és kulturális modernizáció, jóllehet, klasszikus polgári osztály nélkül. A valóban létező szocializmus eltörölte a feudális-rendi társadalom, a paraszti alávetettség utolsó maradványait, az eredmény azonban nem szocializmus, hanem polgárság nélküli kapitalizmus lett. (257. old.).

Ha ez igaz, ha „[a] marxi szocializmusra sosem történt kísérlet" (181. old.), ha a valóságos szocializmus mindig inkább rousseau-i volt, mindig inkább a liberalizmussal rokon progresszív egalitarizmus oldalán állt, és a „munkásmozgalom mindig inkább Saint-Simon és Lassalle követője volt, mintsem Marxé" (295. old.), ám ez a fajta szocializmus lényegileg képtelen a kapitalizmus tulajdonképpeni meghaladására, akkor a munkásmozgalom mégis milyen értelemben számított a kapitalizmus kihívójának? Erre a kérdésre a kötet nem ad explicit választ, ám a legkézenfekvőbb megoldás, hogy a munkásmozgalom hegeli értelemben az antikapitalista gondolat *hordozója* volt: amint Hegel világtörténelmi személyiségét sem a szellemfilozófia beteljesítésének célja vezérli, hanem a közvetlen önérdek, mégis képes a fennálló történelmi állapot meghaladására és a világtörténelem dialektikus továbblendítésére, úgy a munkásmozgalom minden rousseau-i tévelygése ellenére is már

puszta létével megtestesítette és valóságos lehetőséggé tette a gondolatot, hogy a kapitalizmus nem szükségszerű és öröktől való, meghaladása nem puszta ábránd, hogy egy másik világ lehetséges. A kapitalizmussal annak élő antitéziseként, „hegeli dialektikával feszült szembe a proletariátus" (448. old.).

Felvetődik azonban a kérdés, hogy pontosan mi alapozza meg ez utóbbi állítást. Minek alapján állíthatjuk, hogy a munkásmozgalomban csakugyan rejlett efféle forradalmi potenciál, hogy csakugyan a kapitalizmus antitézisének hordozója volt? TGM fontos állítása, hogy erre a kérdésre a marxi elméleten belül nem adhatunk választ: „A marxi elméletnek a proletariátus a transzcendenciája, nem a szubsztanciája, a marxi elmélet nem proletárelmélet: ezért nincs politikai filozófiája (vagy ami ugyanaz: erkölcsfilozófiája), ami az ortodox marxizmus szemszögéből nézve utópizmus. A marxista össz-történettudomány (közelebbről: kritikai gazdaságtan) »illúziótlan«, amennyiben arról nem ad »fikciós« leírást, ami neki transzcendens »Túlsónak« tetszik (ti. a forradalmi proletariátusról)" (58. old.). Az, hogy a forradalmi proletármozgalom magában hordozza a kapitalizmus dialektikus meghaladásának lehetőségét, a marxi szocializmus előfeltevése, de nem a marxi társadalomelmélet állítása. Ez utóbbi „megmaradt a kapitalizmus kritikai történetfilozófiájának" (uo.), amely módszeresen elemzi, miként veti alá a kapitalizmus a modern társadalmi élet egészét eldologiasító struktúráinak, ám nem ad érdemi választ arra, „mi rántja ki a dologiságból a szubjektumot – ha még egyáltalán megvan, ha még nem dologiasodott el egészen, ha nem minden tudat hamis tudat" (447–448. old.).[11]

A kapitalizmus forradalmi meghaladásának elméletét, azaz a marxista politikafilozófiát a Marx utáni generációknak kell kidolgozniuk azon történelmi tapasztalat fényében, hogy a valóságos proletariátus még a legforradalmibb helyzetekben sem igen látszik késznek a világtörténelem dialektikus továbblendítésére. „Lukács és elvtársai az 1917 és 1923 közti nagy forradalmi hullámból és a kommunista áradat későbbi elapadásából leszűrték, hogy a szocialista vagy kommunista társadalom tényleges kineveléséről szó sem lehet. […] úgy döntöttek, létre kell hozni egy forradalmi-filozófiai »egyházat«, a Pártot […] a »kommunista invariáns« megtestesítőjét és annak az igaz tannak a letéteményesét, amelyet a továbbiakban a mindenkori valóságra kellett alkalmazni" (243–245. old.). Hogy e Marx nézeteitől TGM állítása szerint idegen elképzelés (448. old.) tartható politikafilozófiai választ ad-e az itt tárgyalt problémára, az legalábbis kétséges.

A HEGELI MARXIZMUSON INNEN ÉS TÚL

Végül tehát nincs válasz a kérdésre, hogy milyen értelemben intézett kihívást a munkásmozgalom a kapitalizmussal szemben. Az az állítás, hogy a munkásmozgalom több volt, mint a marxi retorika köntösébe öltöztetett rousseau-i egalitárius progreszszivizmus, vagy hogy ennél több egyáltalán lehetséges-e, nem nyer filozófiai megalapozást. Így aztán arra sincs válasz, meghaladható-e a kapitalizmus rendszere. A megoldás lehetséges irányait csupán itt-ott elejtett megjegyzések sejtetik: „Míg létre nem jön dolgozók és nem dolgozók, de legfőképp produktív és nem produktív társadalmi csoportok transzcendentális identitásának szintézise a tőkével való együttes szembenállás jegyében, fasisztoid hatalmak maradnak uralmon." (391. old.) Hogy mi is voltaképpen a transzcendentális identitások e szintézise, és miként jöhet létre, rejtély marad. Máshol: „A munkásosztály néma. Sztrájkokat alig tartanak. Ezt a csatát a transznacionális tőke és honi ügynökei, valamint lokális etnikai középosztályok, etnicisták és klerikális értelmiségiek vívják. Valódi baloldal nem bukkant föl. Még." (229. old.) Eldöntetlen marad azonban, hogy amire ez a „még" utal, jóslat, remény, vagy puszta vágyálom. Ám éppen ezek a megjegyzések mutatják, hogy TGM nem helyezkedik a teljes reménytelenség és kiúttalanság álláspontjára.

Bár a kötet nem mutat be egy kidolgozott megoldási javaslatot, úgy gondolom, az *Új kelet-európai baloldal* című, legkorábbi írástól kezdve az *Igazság és osztály*on át a Hegellel foglalkozó és a függelékben közölt *Rapszódia dialektikus prózában* című zárótanulmányig jelen van a gondolat – jóllehet többnyire csupán utalásként, implicit módon –, hogy ha lehetséges egyáltalán megoldás, ahhoz a hegeli dialektika újrafelfedezésén, démoni-fausti potenciáljának kiaknázásán át vezethet az út. Honnan ez a megelőlegezett bizalom a hegeli filozófia és a hegeli*ánus* marxizmus iránt? Ezt mindenekelőtt úgy érthetjük meg, ha figyelembe vesszük a kötet tágabb elméleti kereteit és eszmetörténeti beágyazottságát a marxista filozófia hagyományába. Érdemes megjegyezni, hogy a XX–XXI. századi marxista filozófia és társadalomelmélet jelentős szerzői – például Alain Badiou, Antonio Negri, Robert Kurz, Jodi Dean és mások –, akiket TGM nyilvánvalóan behatóan ismer és a kötetben gyakran a legmélyebb tisztelet hangján méltat, kevés kivételtől eltekintve mégis csak futólag, szinte illusztratív jelleggel kerülnek említésre. Nézeteiket TGM legtöbbször nem veti alá mélyreható elemzésnek, nem válnak valódi vitapartnerré. Figyelmét sokkal inkább olyan klasszikus szerzők kötik le, mint Marx, Lenin, Trockij, Luxemburg, Korsch, Bloch és mindenekelőtt Lukács.

Maga az a gondolat is, hogy a marxi elméletnek a hegeli dialektikán alapuló, nem morális politikaelméletre van szüksége ahhoz, hogy érdemi kihívást intézhessen a kapitalizmus rendszerével szemben, közeli rokonságban áll a *Történelem és osztálytudat* központi problémafelvetésével. Úgy tűnik, mintha TGM ebből a lukácsi, azaz hegeli marxista perspektívából tekintene a munkásmozgalom bukása utáni történelmi helyzetre és tenné fel a kérdést: hogyan

tovább?[12] Ez a megközelítés sok szempontból termékenynek bizonyul: lehetőséget kínál a szocializmus rousseau-i és marxi-hegeli változatainak elkülönítésére, a munkásmozgalomnak a kapitalizmus antitéziseként való értelmezésére és így tovább. És úgy tűnhet, a hegeli marxizmus egyetlen – tarthatatlan – alternatívája a „visszakullogás a kritikai elmélettől az ahistorikus moralizáláshoz, Hegeltől és Marxtól Kanthoz" (151. old.).

Ám ha egyszerűen előfeltételezzük e Lukács ihlette hegeli marxizmus elméleti keretét, adósak maradunk a számadással nemcsak a hegeli marxista hagyomány olyan kritikáiról, mint Althusseré, de mindazon továbbgondolásairól is – például Marcuse, Adorno vagy Mario Tronti munkáiban, amelyeket TGM ter*mészetesen említ, de nem elemez –, amelyek kiindulópontja éppen a hegeli marxizmus lukácsi programjának kudarca, és a megállapítás, hogy a német idealizmus programja* – amelynek beteljesítését a hegeliánus szerzők a marxizmustól várják – klasszikus formájában mára érvényét vesztette. Az *Antitézis* zárógondolata az, hogy a marxi elméletben meghatározó, démoni-fausti erőt hordozó hegeli dialektikus megközelítés mára kiveszett: „Hegel démóniája hiányzik" (448. old.). A következő magától értetődő lépés annak a mélyreható elemzése lenne, hogy e démoni perspektíva miért hiányzik, visszanyerhető-e és a hegeli marxizmus huszadik századi történetének fényében egyáltalán érdemes-e visszanyerni. Erre az elméleti feladatra a kötet még nem vállalkozik, elvégzését a szerző későbbi munkáitól kell majd várnunk.

Az *Antitézis* elemzéseinek fényében még kétséges, hogy a marxi filozófia mutathat-e kiutat a posztfasizmussal és etnicizmussal egybeszőtt kapitalizmus világrendjéből. A kapitalizmus pozitivitásának felszámolása – az az állapot, amelyben nincs semmilyen intézmény, semmi állandóság, csak emberek – egyelőre megmarad, ha nem is utópiának, de ideálnak, és a gondolat, hogy ez az ideál megvalósítható: hittételnek. Csak „annyi bizonyos, hogy Marx filozófiája (akárcsak Hegel másik nagy kritikusáé, Søren Kierkegaard-é) tragikus." (uo.) Ugyanakkor meglehet, hogy akárcsak Kierkegaard-nál, a kétségbeeséstől végül nem a (hegeli) filozófia, hanem *éppen* a hit mozdulata menekít majd meg. ❑

11 ■ TGM nem tárgyalja sem a korai, sem az érett Marxnak a kapitalizmus forradalmi meghaladásáról szóló – elszórt és kidolgozatlan, de a szakirodalom által széles körben elemzett – állításait, például *A tőke* első kötetének *A tőkés felhalmozás történelmi tendenciája* című fejezetében.

12 ■ Ez természetesen nem jelenti, hogy TGM ne reflektálna kritikusan Lukács munkásságára, különösen kései műveire.

FELHÍVÁS

Tisztelt Olvasónk!

2021-ban ismét személyi jövedelemadójának

1

SZÁZALÉKÁVAL

támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.

A Budapesti Könyvszemle Alapítvány adószáma:

19008044-1-43

KOMMUNISTA KIÁLTVÁNY

ERŐSS GÁBOR

Tamás Gáspár Miklós *Antitézis* címmel megjelent esszégyűjteménye a tanulmányok minden időbeli, tematikus, stiláris különbözősége ellenére meggyőzően koherens korpusz. Célja egy *kettős tézis* bizonyítása: eszerint a *reálszoc* (a fordító általában ezt a kifejezést használja) nem volt se szocialista, se kommunista, hanem államkapitalista, jelenkorunk pedig se nem liberális, se nem „illiberális" demokrácia, hanem rendkívüli állapot (391. old.), posztfasiszta kapitalizmus. E kettőből következik, hogy a marxi értelemben vett szocializmus, avagy kommunizmus célkitűzése ma is aktuális. Ennek filozófiai, társadalomelméleti és politikai alapjait rakja le TGM opus magnuma, méghozzá úgy, hogy meggyőzően cáfol egy magát legalább másfél évszázada makacsul tartó tévhitet, s a *kommunizmust* mint az emancipáció, mi több: *mint a szabadság* elméletét és gyakorlatát vázolja fel.

Tekintve, hogy a Kapelner Zsolt recenziójában írottakat nem kívánom elismételni, itt a kötet három aspektusára irányítom figyelmemet: az elsősorban a reálszoc – a létező/létezett szocializmus – kapcsán előadott 1. társadalomtörténeti és 2. szociológiai okfejtésekre, valamint 3. megkísérlem rekonstruálni a szerző eszkatológiáját, a kommunizmus elméletét.

SZOCIALIZMUS

Tamás Gáspár Miklós, *a történész* lenyűgöző áttekintéssel rendelkezik az elmúlt 500, de különösen 232 év történelméről. Világtörténetének töréspontja 100 éves, azóta „megy lefelé minden, konyul a história";[1] Kronstadt a kommunizmus temetője; a sírásója pedig – s ezt már én mondom – Lenin és Trockij, akik leverték az anarchokommunista matrózok lázadását. Mire Magyarországra került a sor, addigra már csak egy álforradalmi, álkommunista *kapitalizmust* tukmálnak ránk „létező szocializmus" címen. (Nem úgy a Tanácsköztársaság, még Kronstadt előtt: „A magyar kommün kétségkívül diktatúraként működött, ám az uralmat, legalábbis részben, nem-képviseleti, [hanem] közvetlen demokratikus testületek gyakorolták" [241. old.]).

„A kommunizmus történelmi paradigmája Kelet-Európában […] *mélyen konzervatív*: szigorú, puritán nemi erkölcs, monogámia, szorgalom, munkafegyelem, […] antimodernista művészeti ízlés" (23. old.). „A »reálisan létező szocializmus« megszüntette a munkásmozgalmat (mind a munkástanácsokat, mind a szakszervezeteket, mind a munkáspártokat, és evvel a […] szocializmust is." (59. old.) Tamás Gáspár Miklós posztfasiszta kapitalizmus iránti ellenszenve egy jottányival sem teszi őt elnézőbbé (pláne nosztalgikussá) a reálszoc iránt. Sőt: haragszik rá, mert vérrel mocskolta be a kommunizmus zászlaját, s mert miatta mondtak le eszményeikről az eurokommunisták, de legfőképp azért, mert megteremtette a kapitalizmus hegemóniáját, felszámolva egyetlen méltó ellenfelét, a *valódi mozgalmat*.

Kronstadtban tehát minden eldőlt. Onnantól kezdve, a „szocializmus" a legjobb esetben (Nyugaton) is csak félreértés, rosszabb esetben (Keleten) Gulág. Ezt csak a vak nem látja; és mi mégis vakok voltunk.

> „Nem kétséges, hogy a szovjet tömb országaiban kiirthatatlanul jelen voltak a kapitalista sajátosságok: a bérmunka, az árugazdaság, a munkamegosztás, a kötelező munkavégzés, a tőkének való alávetettség, a pénz, a járadék, a tulajdont illető, alapvetően változatlan római jog […], a munkahelyi, üzemi hierarchia, éles különbség a fizikai és »szellemi« munka között, iszonyú egyenlőtlenség, a proletár ellenállás elfojtása, a munkásosztály autonómiájának megtörése, elnyomó patriarchális család, a nők fizetetlen házimunkája, politikai és ideológiai elnyomás, féktelen állami nacionalizmus, etnikai és faji megkülönböztetés, cenzúra […], vad és féktelen kizsákmányolás." (73. old.)

Vegyük sorra ezeket a jellemzőket. S kezdjük rögtön azzal az aspektussal, amely más szöveghelyeken egész eltérő megvilágításban kerül elő, hiszen TGM másutt elismeri a reálszoc egyenlősítő, rousseau-iánus eredményeit: vállalati üdülők, ingyenes bölcsőde és óvoda, „jól fölszerelt kölcsönkönyvtárak és nyomott árú könyvesboltok valamennyi vállalatnál", „a munkás származású fiatalok pozitív diszkriminációja a fölsőoktatási felvételiken, munkahelygarancia, olcsó alapélelmiszerek, […] olcsó és sűrű tömegközlekedés"; ráadásul az „uralkodó osztály nem élt föltűnően gazdagon" (206. old.). Mindez „a fáradhatatlan propagandával kombinálva" végül „megképezte az egyenlőség légkörét […], de egyben a mainál összemérhetetlenül nagyobb egyenlőség valóságát is" (uo.); s még tovább megy: „elnyomók és elnyomottak voltak, de […] integrált, összetartó, pacifikált, bűnözéstől mentes" (207. old.) társa-

dalomként volt jellemezhető a létező szocializmus világa. Ezt másutt is elismétli, bensőséges hangon dicsérve a reálszocializmus (máshol csak simán „szocializmus") eredményeit: „az életszínvonal emelése, fogyasztás, szórakozás, szociális biztonság, egészség, tudományos-technikai fejlődés, DERŰ [sic!], rend, nyugalom, békés egymás mellett élés, enyhülés, idegenforgalom, művelődés" (301. old.)

De van, ahol a nyugati jóléti államok egalitarianizmusát (a „szocializmus – a »valódi mozgalom« – javított a szerződéseken, följebb tolta a munkaerő árát, a munkaórákat lejjebb, így enyhített a nyomoron" [274. old.]), a nők és a gyarmati népek emancipációját is a reálszoc javára írja: „[a] bolsevik mozgalomra várt […] a gyarmati népek (tartalmában rasszista) alávetettségének megkérdőjelezése (Lenin legmaradandóbb hagyatéka), a nők szolgai állapotának fölszámolása a világ elmaradottabb (azaz nagyobbik) felén, ennyiben a bolsevizmus volt a francia forradalom örököse" (312–313. old.) Az ellentmondás TGM feudalizmusképéből fakad, amely egyszerre értékeli a kapitalizmusnál is sötétebb elnyomó rendszernek a hűbéri világot, a rendi társadalmat (amelyet kaszttársadalomnak is nevez), s amelyet személyes függések jellemeznek, és dicséri mégis – ha kimondatlanul is –, amiért hiányzik belőle a kapitalizmus rákfenéje: a kizsákmányolás, az eldologiasodás és elidegenedés, a termelők elválasztása a termelőeszközöktől.

További ambivalencia forrása a modernizáció, illetve a modernitás fogalma. TGM egyszerre átkozza és dicséri, viszolyog tőle és szegődik már-már apologétájává; hiszen a rendi társadalomban „a társadalmi hierarchiát »biopolitikai« meghatározottságok élteték" (94. old.).

S ehhez tegyük hozzá, hogy a kapitalizmus és a modernizáció viszonya is ambivalens, a kiinduló állapotban a XIX. századi kelet-európai társadalmakban csírájában jelen van már a kapitalizmus (a páriakapitalizmus – idézi Webert TGM), de „a »burzsoázia« zöme középkorias, túlnyomó többségben szegény és tudatlan kiskereskedőkből állt; a »proletárok« pedig nagyrészt napszámosok, kézművesek, vándoriparosok voltak" (80. old.), később azonban a kettő – kapitalizmus és modernizáció – egyesül, éspedig épp, s ez a paradoxon TGM könyvének egyik fő mondanivalója: a szocialista mozgalom révén: „Keleten a különböző szocialista irányzatok a modernizáció végrehajtására kívánták fölhasználni az újonnan létrehozandó forradalmi államot, vagyis a polgári forradalom alapföladatának betöltésére" (81. old.).

A munkásmozgalom történelmi tévedése, hogy marxizmusnak hitte a rousseau-izmust, keverte az egyenlőséget a szabadsággal: „egyenlősítésre cserélték az emancipációt, Rousseau-ra Marxot" (147. old.), másutt ezt a félrecsúszást így gúnyolja: „visszakullogás a kritikai elmélettől az ahistorikus moralizáláshoz" (151. old.). Érdekes, amikor még a művészeten belül is megkülönbözteti az értéktelen, talmi, a proletárt és testi erejét stb. dicsőítő „szocialista" művészetet a Marx-ihlette, értékes művészettől „Georg Grosztól Derkovits Gyulán át a radikálisabb *avant-garde*-ig" (160. old.).

Talán legmeglepőbb eszmefuttatása „a Párt" (sic!) fogalmának és történeti valóságának elemzése a *Marx 1989-ről* című fejezetben. Eszerint a Pártnak „a proletár *volonté générale*-ból való származtatásának a nyomai megmaradtak, […] egyszerre működött hiperracionális tervhivatalként és a rezsim »népies« – egalitárius és plebejus – erkölcsi karakterének ideológiai biztosítékaként" (248. old.). Sőt: a „puritanizmus, mértékletesség, fegyelem, önnevelés és önformálás »kommunista erkölcse« (a klasszikus munkásmozgalom öröksége) tagadhatatlanul társadalmi realitás volt a Párton belül" (251. old.). És még romlásában is nemes: „A Párt éthosza pontosan őszinte egyenlőséghite miatt vált önellentmondásossá. A hatvanas évektől ösztönözni kezdte a fogyasztást és emelni az életszínvonalat, fölvizezve puritán és altruista morálját." (254. old.)

A Kádár-korszak elemzésében tehát a központi tétel az a *leleplezés*, hogy a „szocializmus" is kapitalizmus volt. Társadalomtörténészek munkáiból (is) tudjuk, hogy ezt annak idején is észlelte a kommunista értelmiség, és viszonylag nyílt, nyilvános viták tárgya volt például az ún. fridzsiderszocializmus problémája: „S ha emberünk elérte vágyait, vajon nem torzítja-e kis- és nyárspolgárrá az a körülmény, hogy a televízió miatt napról napra bezárkózik a lakásába, az autóban elszigetelődik a gyalogosoktól, s a víkendházban a közös, társasági együttlét emberi alkalmaitól?"[2] Ez csak megerősíti TGM tézisét, de egyúttal még élesebben veti fel a kérdést: hogyan hihette és hitethette el magáról a rezsim *mégis*, hogy marxi alapokon áll?

Ugyanakkor a valóság korántsem volt ilyen rózsás. Mihez kezdjünk a reálszoc vélt modernizációs vívmányaival az NDK-ban, Csehszlovákiában? És mi a válasz arra, hogy ez a modernizációs projekt nemcsak hogy átmentette a kapitalizmust – ahogyan TGM is elismeri –, de még fokozta is a munkások kizsákmányolását?! Az államosítás előtt „a párt és a szakszervezetek a »dolgozók« minden igényét támogatták a »tőkésekkel« szemben. [de utána] kiderült, hogy a vállalatok nem bírják el a korábbi időszakban kiharcolt jogokat és juttatásokat. Egy sor korábban szerzett jognak tekintett természetbeni juttatás kimaradt a kollektív szerződésből, s jelentősen csökkent a túlórák száma és díjazása. […] A Kádár-kori vállalattörténeti monográfia adatai szerint 1948-ban a munkások évi átlagbére 10 366 Ft volt, 1949-ben pedig 7921."[3]

Ha már reálszoc, volt annak egy másik modellje. Azonban hiányzik a kötetből a jugoszláv önigazga-

1 ■ Esterházy Péter: *Javított kiadás.* Magvető, Bp., 2002. 185. old.

2 ■ Kultúra és életforma. [A Szerkesztőség vitaindító cikke] *Új Írás*, 1961. 10. szám, idézi: *Majtényi György: Egy forint a krumplislángos. A Kádár-kor társadalma.* Libri, Bp., 2018. 181. old.

tó szocializmus elemzése; TGM nem ír róla, holott Marx-apológiájából az következne, hogy foglalkozzék vele. Miután kimutatja (helyesen), hogy a szovjetrendszerek nem voltak marxi értelemben szocialisták (épp mert megmaradt bennük valamiféle államkapitalizmus, valamiféle kizsákmányolás, eldologiasodás), azt a *szocialista* társadalmat, amely elvileg(!) ettől mentes volt, amelyik ténylegesen megvalósította, vagy megvalósíthatta, vagy megvalósíthatta volna az *autonómia* marxi ideálját, szóra se méltatja. Bár lehet, hogy magától értetődőnek tekinti, hogy Tito világa, az önigazgatás fórumai – a vajdasági szlengben: ásványvízivó-versenyek – csak üléseztek, de nem döntöttek, nem önirányítottak.

Ugyanígy hiányzik azon kísérletek elemzése, amelyek a kapitalizmus méhében hoztak létre antikapitalista intézményeket, gondolok itt különösen a szövetkezetekre. Ez annál is fontosabb kérdés, mert már Marx is foglalkozott a szövetkezetek dolgával; igaz, fölöttébb mérgesen és gorombán, de ha *A gothai program kritikáját* (1875) figyelmesen olvassuk, ott az államtól (és a tőkétől) függő szövetkezetek gondolatát veti el Marx, de nem az akkori Német Munkáspárt azon törekvését, hogy például szövetkezetek létrehozásával szabadítsa fel a munkásokat a kapitalista elnyomás alól.[4] Említhetnénk a most is erős dán szövetkezeti mozgalmat is ezzel összefüggésben. De van-e TGM-nek szociológiája?

SZOCIOLÓGIA

TGM társadalomelmélete vállaltan nélkülözi a szaktudományos (történet- vagy társadalomtudományos) értelemben vett empíriát; ezzel függ össze, hogy a társadalmi csoportokra – nevezetesen az osztályokra – sem mint reális entitásokra tekint: „A kapitalista osztály uralkodik, ámde anonim és nyitott, ennélfogva lehetetlen gyűlölni, támadni, elkergetni. Ugyanilyen anonim és nyitott a munkásosztály is." (191. old.) Tegyük hozzá, hogy ezzel a kétféle marxi hagyomány közül csak az egyiket viszi tovább, miközben a *Brumaire* szociológus Marxát, az osztályharcok és osztályfrakció-harcok történész Marxát ritkán idézi meg. Pedig ő maga is elismeri, hogy ezek a művek már a mainstream Marx-recepcióban is méltatlanul kevés szerepet kaptak: „kevés szó esik olyan művei tágabb vonatkozásairól, mint a *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája*, vagy *A polgárháború Franciaországban*." (230. old.) Ugyanitt – a *Marx 1989-ről* című fejezetben – megfogalmazódik az is, hogy mi lehetne ennek a XXI. századi marxista szociológiának a credója: „[n]em megmenteni, helyreállítani vagy rehabilitálni kell a démoni kapitalizmus eltorzította igaz emberi természetet vagy nembeli lényeget, hanem megérteni." (232. old.)

A kötet egyetlen, mindössze 6 oldalas (eredetileg *Marx and Sociology* címmel, a *Global Dialogue*-ban, a Nemzetközi Szociológiai Társaság lapjában megjelent) tanulmánya foglalkozik kifejezetten szociológiai kérdésekkel. Marx és Weber „vitáját", amely egy évszázada tartja izgalomban a szociológus-miliőt, rövid úton rendezi, kijelentve, hogy kettejük kapitalizmusszemlélete alapvetően megegyezik. De aztán talál fontos különbségeket is.

TGM Weber *Gazdaságtörténet*ének kapitalizmusdefiníciójából indul ki: racionális tőkeelszámolás (kettős könyvvitel), szabad tulajdon (független magánvállalatok), szabad piac (rendi kötöttségek nélkül), racionalizált termelés és kereskedelem (gépesített technológia), racionális, átlátható jogrend, szabad munkaerő (munkaerejüket áruba bocsátani jogosult és kényszerülő emberek).

Ezután áttér Marcel Mauss antropológus (a szociológia másik alapító atyjának, Émile Durkheimnek az unokaöccse és követője) szociológiadefiníciójára, aki, bár egy furcsa parafrázissal megkerüli a társadalmi tény kifejezés használatát, de elismétli nagybátyja tézisét arról, hogy a bér és a pénz, éppúgy mint a szorgalom vagy a fényűzés kedvelése, *objektív*, a szubjektív tudaton kívül áll. TGM elégedetten nyugtázza, hogy idáig mindez Marx-kompatibilis, de ezután némileg váratlanul kijelenti: „a Marx után kibontakozott szociológia, noha magán viseli a keze nyomát, részben legalábbis kezdettől az öröksége ellen irányult" (196. old.). Ezután adódik a kérdés: „Mi tehát az alapvető különbség a »polgári« szociológia […], illetve a modern társadalom marxista elemzése között?" (uo.). TGM szerint Durkheim a hegeli „»objektív szellem«-et nevezi »társadalom«-nak", s ezek a hálózatok, struktúrák „»tények« néven" afféle „ablaktalan monászok: módosulásuk esetleges" (198. old.). És itt lép közbe újra TGM, és fogalmazza meg (ha nem olyan szigorú dörgedelmességgel is, mint másutt) vádját a szociológiával szemben, mondván, hogy az végső soron a kapitalizmus apológiájaként működik. A vád először még csak implicit: Marx – nyilván szemben a „polgári" szociológusokkal – felismeri, hogy ami ténynek, struktúrának vagy dolognak mutatja magát, az „puszta látszat, mely mögött szubjektivitás rejlik" (uo.). A szociológia tehát afféle burzsoá trükk: objektiválja a munkás szubjektivitásának termékét, állandósítja, kikezdhetetlenné teszi, és ezzel fedőideológiát biztosít a kapitalizmusnak, amelynek célja ugyanez. Holott a kommunizmus (és a nem polgári szociológia) feladata az árufétis leplezése, a munka szubjektív jellegének felmutatása volna. Minden, ami dolog, intézmény, az puszta

3 ■ Bódy Zsombor: „A dolgozók uszályába" kerülni. Technokrácia, párt, szakmunkások és vállalkozói funkciók az Ikarus Karosszéria- és Járműgyárban 1947 és 1953 között. *Korall*, 20 (2019), 76. szám, 42–68. old.

4 ■ Karl Marx: *A gothai program kritikája*. Kossuth, Bp., 1977. 33. old.

5 ■ Pierre Bourdieu: *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action.* Éditions du Seuil, Paris, 1994. 26. old.: „Une classe au sens de Marx, c'est-à-dire un groupe mobilisé en vue d'objectifs communs et en particulier contre une autre classe."

6 ■ Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika.* Európa, Bp., 1990. 63. old.

7 ■ Lásd Éber Márk Áron: *A csepp.* Napvilág, Bp., 2020.

homlokzat; le kell leplezni, „hogy visszaszerezzük a szubjektív emberi tevékenység természetességét" (199. old.) – mondja TGM. Míg TGM *vádja* szerint a szociológiát az osztályok (történetük, funkciójuk, viszonyuk az államhoz) érdeklik, Marx felismerte, hogy az osztály csak epifenomén, az érték és a tőke homlokzata (TGM többször figyelmeztet, ne tévesszen meg minket a *Kommunista kiáltvány* híres kezdősorának marxiatlan „deklamációja"); az osztálykultúrák, -életmódok stb. ennek az epifenoménnak az epifenoménjei.

Innen már csak egy lépés az osztály (és a kapitalista társadalom) kétféle felfogása közötti kibékíthetetlen ellentét megállapítása, hiszen a marxi osztály filozófiai, míg a szociológiai értelemben vett osztály empirikus fogalom, s minél inkább igyekszik a társadalomtudós leírni, vagy akár kritikájának alávetni az osztálytársadalmat és egyenlőtlenségeit, annál távolabb kerül a marxi értelemben felfogott osztálytársadalom és a kapitalizmus lényegének megértésétől, hiszen a marxi osztály nem is része saját társadalmának: „Rész, amely nem része az őt magába foglaló egésznek." (200. old.) A végkövetkeztetés szigorú ítélet: „Az egyenlőtlenség szociológiai probléma; a kizsákmányolás nem az. Átalakítani az eldologiasodást, árufetisizmust, kizsákmányolást egyenlőtlenséggé (így »politikai problémává«, amely fokozatosan kijavítható): marxisták számára abszurdum. Többnyire ezért nem válaszolhatók meg szociológiai kérdések marxi elmélettel – és *vice versa*." (uo.)

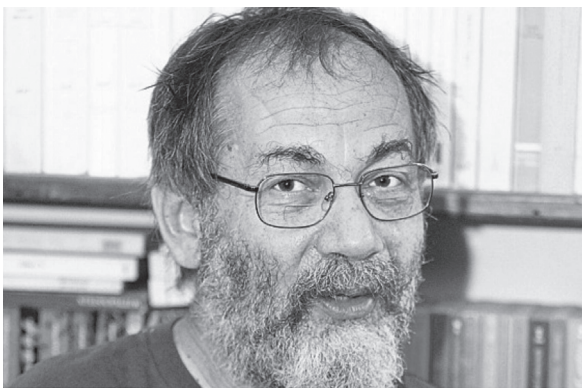
Ezzel a felfogással szembehelyezhetjük Pierre Bourdieu Marx-olvasatát, amely két ponton is ellentétes TGM-évelm amennyiben Marxot nem az egyenlőtlenségek teoretikusaként értelmezi (ha ezt a közkeletű szociológusi félreértést propagálná, akkor TGM szóba sem állna vele), de nem is a fenti, filozófiai értelemben véve, hanem igenis az osztályharc, a politikaiként felfogott osztály értelmében: a marxi értelemben vett osztály egy közös célok érdekében – különösen egy másik osztály ellen – mobilizált csoport.[5] Ez rámutat arra a kettőségre, amely a marxi életmű sajátossága, és amelyet TGM maga is természetesen tudván tud, hogy ugyanis az osztály történeti fogalom (is), és ilyen értelemben, ahogyan a *Brumaire*-ből és más művekből is kiolvasható: nem pusztán a kizsákmányolás elvont eszméjét és az emancipáció éppoly elvont eszményét hordozza, de, még ha kézzel nem fogható is, történeti, szociológiai, empirikus értelemben létező csoport. Ez a Marx-olvasat félresöpri a TGM bírálatában felsejlő szociológia-szalmabábot: az osztály több mint a társadalmi rétegződés, a társadalmi egyenlőtlenségek puszta alapegysége, de más (vagy ha tetszik, persze: kevesebb), mint a szubjektumig hatoló, s mégis elvont kizsákmányolási viszony; a politikai *küzdelem* kollektív alanya: osztály az, mondja Bourdieu, amit *csinálni kell [qu'il s'agit de faire]*.

TGM „szociológiájára" visszatérve: ő maga is lazít saját szigorú osztálydefinícióján, s egyetértéséről biztosítja például az újosztályelméletek megalkotóit (209. old.). S minthogy az értelmiség vagy a technokrácia osztályhatalomba vezető útjának realitását elismeri, ezzel elismeri azt is, hogy az osztály empirikus értelemben is része a (szocialista) társadalomnak. Ha lehet drukkolni/szörnyülködni, hogy mérnökök és/vagy pártbürokraták szedett-vedett csoportja hatalmi pozícióba kerül a posztsztálinista reálszocban, akkor ez a csoport létezik. Az újosztályelmélet híveinek fejében legalábbis fel sem merült, hogy ne egy létező osztályról, ne valós társadalmi csoportokról volna szó: „Amikor Konráddal *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvünket írtuk, azt gondoltuk, ez csak annyit jelent, hogy a rendszer jó lenne, ha az értelmiségieké volna a hatalom."[6] TGM véleménye a rendszerváltásról lesújtó, megfosztattunk utolsó illúzióinktól: a reálszoc „megismertette velünk a »kollektíva« szemkápráztató délibábját, amely még most is sajgóan hiányzik. A belátás tragikus volt, a bukás – jelképe a leomló berlini fal, amelynek mindaddig el kellett szigetelnie a közvetlen szoros közösségiség maradványait a szélsöpörte, hűvös nagyvilágtól – nem kevésbé." (371. old.)

A posztszocialista korszakot szélsőséges egyenlőtlenségek, sőt antiegalitárius politikák, a tévesen neoliberalizmusnak mondott neokonzervativizmus és a *modern* posztfasizmus dominanciája jellemzi. S a posztfasizmus nemcsak történeti értelemben vett utóda, de eszmetörténeti értelemben vett – habár igencsak paradox – következménye is a reálszocnak, ti. „[a]z egyenlőtlenséget itt nem veszik magától értetődőnek; ezért számíthat széles közönségre az erő, amely legitimálja: a posztfasizmus" (268. old.).

Amivel mintha se Marx, se a marxista TGM nem tudna mit kezdeni, az a kortárs társadalmak tényleges struktúrája. Hiszen – szociológiai értelemben – nem az az igazi kérdés, hogy a munkások: osztály-e vagy réteg, s talán még csak nem is az, hogy az elnyomás alapsémája a hierarchia vagy pedig a kizsákmányolás, hanem hogy miként írhatjuk le és érthetjük meg a jobb híján posztkapitalistának nevezhető társadalmi berendezkedést, amelyben az egyenlőtlenségek és a kizsákmányolás realitás, holott a társadalom nagy többsége nem bérmunkás. A magukat így-úgy Marx követőinek tekintő, vagy csak pusztán kritikai elméletet alkotó társadalomtudósok szemmel láthatóan konokul ragaszkodnak az osztályhoz mint szociológiai fogalomhoz, de ők is bizonytalanok abban (sőt: többnyire az elemzés vakfoltjaként homályban hagyják), hogy hol is helyezkednek el a nem bérmunkások a társadalmi térben – hogy ezt a semleges kifejezést használjam.[7] Diákok és nyugdíjasok milliói-hoz nem lehet, legalábbis problémamentesen nem lehet pozíciót rendelni a társadalmi hierarchiában, ha csak kicsit is komolyan vesszük, hogy a társadalmi különbségek szervezőelve a kapitalizmus, ti. a bérmunka, vagy legalábbis a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely. És a kör tovább bővíthető a fizetetlen otthoni munkát végzőkkel (akik jellemző-

en nők: háztartásbeliek, családtagok otthonápolását végzők), önfoglalkoztatókkal stb. Sőt: még tovább, az egész (?) tercier szektorral: a közalkalmazottaktól az orvosokig, a tanároktól a színészekig. Lehet persze a nyugdíjasoknak az utolsó munkahelyükből, a kiskorúaknak (és az egyetemistáknak?!) a szüleik státusából, a „háztartásbeli" feleségeknek a férjekéből, az önfoglalkoztatottaknak a jövedelmükből, a szolgáltató és állami-önkormányzati szektorban dolgozóknak a jövedelmi viszonyaiból levezetni a társadalmi stá-

tuszát, de ez sem elméletileg, sem empirikusan nem kielégítő. A prekariátus-elmélet egyfajta válasz erre a problémára; Guy Standingnél a kapitalista kizsákmányolás új, teljes értékű dimenzióval „gazdagodik", ez a (lét)bizonytalanság.[8] Érdekes, hogy a modern kapitalizmus kortárs bírálatai milyen kevéssé vannak jelen a kötetben; ennek persze vannak jó okai: TGM nem szociológiát művel, hanem filozófiát (és ideológiakritikát); ami pedig a kapitalizmusból mint termelési módból őt érdekli, az az eldologiasodás, s ez – szerinte – nem változik.

Szociológiai szempontból az igazi kérdés mégis csak az, hogy a sok, mégoly ködös társadalomelméleti metafora (szabadidő-társadalom, élménytársadalom, életutak stb.), vagy – hogy a kapitalista paradigmán belül maradjunk, de azt fonákjáról (*nem* a termelési viszonyok felől) közelítsük meg – a sok alternatív elméleti keret közül, mint amilyen a fogyasztói társadalom elmélete, nincs-e olyan, amelyik jobban leírja a mai társadalmakat? A posztmarxista elméletek, de már a Frankfurti Iskola is kitüntetett szerepet, figyelmet szentelt a *fogyasztói* kapitalizmusnak. Marx maga is az árufétis, a munkásról leváló termék (áru) problémáján keresztül alkotta meg voltaképpen a fogyasztás szociológiájának alapjait. De míg Marxnál és TGM-nél ez maga a kapitalista elnyomás, Slavoj Žižek a feje tetejére állítja az árufétis tételét, és az emancipáció eszközének, vagy legalábbis a kapitalizmus alóli – mégoly illuzórikus, de részben tudatos, individuális – önfelszabadítás eszközének tekinti az elfogyasztott árut és a szabadidőt. Kiss Viktor szerint „Žižek radikálisan fogalmazza újra a fogyasztás problematikáját a posztmodern kapitalizmusban az árufetisizmus fogalma alapján […]. Az egyén tudja, hogy a világ kaotikus, kizsigerelő, bizonytalan, élhetetlen és kilátástalan. Azonban amikor munka után elmegy kocogni, jógázni, vagy éppen egy romantikus vacsorára, azzal Žižek szerint azt is bizonyítja, hogy abban is hisz, hogy a világban igenis létezik harmónia."[9]

Felmerül egy másik elméleti probléma is, amelyről szívesen olvasnánk többet a könyvben: a hatalom. Amikor a rendi társadalommal állítja szembe a kapitalizmust, épp azt hangsúlyozza, hogy utóbbiban a hatalom szerepe másodlagos („A hierarchia a kapitalizmusban sem tűnik el maradéktalanul, de többnyire járulékos" [274. old.]), de mégiscsak az állam tartja fent, definíció szerint, az uralmi struktúrákat, amelyek a kapitalizmust védelmezik. Igaz, a biopolitika fogalma többfelé is felbukkan a szövegben.

A *Posztfasizmus, utóirat: előzetes tézisek a félelem rendszeréről* című fejezetben TGM érinti e kérdést, sorra veszi az osztálykonfliktus meghaladásának érvkészletét, azt az új doxát, amely a kapitalizmus alapműködésének elkendőzését szolgálja. Eszerint

> „Hála a technológiai vívmányoknak, – a gépesítéstől/robotizációtól a digitalizációig […] a javak előállításában az ember fizikai (muszkuláris) erőkifejtése a történelem során legelőször másodlagossá vált. […] A strukturális munkanélküliség […] többé nem megoldandó probléma, hanem az »emberi állapot« szerves része. Az emberiség többsége soha többé nem fog értéket termelni. […] A munka – mint a kapitalizmus legfőbb szocializációs modellje – megszűnik létezni." (382. old.)

Anélkül azonban, hogy érdemi vizsgálatra méltatná a fenti érveket, a következő oldalon mégis kijelenti, hogy „a modernitásban továbbra is csak két legitim bevételi forrás létezik: a tőke és a munka" (383. old.). A 2008-as válság után, de a Covid-válság előtt írott tanulmány helyesen mutat rá, hogy a „fogyasztói piacok megkívánják a tömeges részvételt", és ennek finanszírozását a tömeges hitelezéssel oldották meg, amiből azután – amikor „a tőke mindezt megelégelte" (385. old.) – tömegesen bedőlő hitelek és tömegesen elárverezett otthonok lettek. Az így előállt helyzetet azonban nem vizsgálja meg empirikusan, helyette ideológiakritikának veti alá „a politikai legitimáció gyökeres újrafogalmazását" (386. old.). Eszerint „ideológiailag eltüntették tulajdonosok és tulajdonnélküliek régi szép kontrasztját" (uo.), az egyik oldalra sorolva a „legitim bevétellel" rendelkezőket, a másikra az azzal nem rendelke-

8 ■ Guy Standing: *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic, 2011. 24. old.: „This is not just a matter of having insecure employment, of being in jobs with limited duration, and with minimal labour protection, altough all this is widespread. It is being in a status that offers no sense of carreer, no sense of secure occupational identity."

9 ■ Kiss Viktor: *Ideológia, kritika, posztmarxizmus. A baloldal új korszaka felé.* Napvilág, Bp., 2018. 110. és 115. old.

zőket; létrehoztak egy új, biopolitikai rendet, vagy legalábbis legitimációs diskurzust, amely az aktív/passzív ellentétpár mentén rendezte a hasznosakat és haszontalanokat, utóbbiakat – munkanélkülieket, diákokat, betegeket, kisgyermekről vagy idős hozzátartozóról gondoskodókat, alkalmazhatatlanokat, szellemi fogyatékosokat, hátrányos helyzetűeket, hajléktalanokat stb. – kirekesztve, élősködőknek bélyegezve. A burzsoázia új trükkje, hogy a továbbra is kizsákmányolt munkásosztály az érdemtelenekkel szemben az érdemdús csoportba sorolódik. Ezt az új ideológiát a xenofóbia és a rasszizmus – az etnicizmus e két változata – cementezi össze. TGM felismeri, hogy ha „az emancipáció hívei elfogadják a posztfasiszta logikát, miszerint »a munka […] az emberi faj kitüntető jegye, amely élesen megkülönbözteti a söpredéktől, a *déchet*-től [hulladéktól], a »passzívaktól« […], politikailag és teoretikusan is elképzelhetetlen lesz az elnyomás kortárs formájával való számvetés […]" (390. old.). A munkaalapú társadalom ideológiája tehát egy posztfasiszta mítosz, amely gátolja a munkásosztály osztályöntudatának kialakulását és a kapitalizmus megdöntését.

KOMMUNIZMUS

A kötet beszédes című tanulmányában *(Szocializmus a kommunizmus romjain)* TGM kifejti, milyen elméleti alapokra épülhet egy új szocialista (kommunista) társadalom. Többes szám első személyben fogalmaz: „mi, kommunisták" (271. old.). TGM itt felmondja a modernizációs paktumot: „mi, kommunisták, valójában barbárok vagyunk, a civilizáció ellenségei, [hiszen] ez a civilizáció […] elpusztítja önmagát és az emberiséget, beteljesítve Rosa Luxemburg jóslatát." (uo.)

A kommunista barbárok gondolata többször is visszatér.

„Egy ilyen fordulat kétségkívül rémületesnek hatna, ahogy Marx és Engels leírta a *Kommunista kiáltvány*ban a kommunizmus keltette rémületet: ellene kéne fordulni a tulajdonnak, az államnak, a nemzetnek, a családnak, a heteroszexuális identitásnak, a vallásnak, a háborúnak, a jognak, az iskolának, a munkának, a pénznek és a »kultúrának«. […] A kommunistáknak barbároknak kell lenniük – valójában azok is. Ellenségeink joggal gyűlölnek minket." (293. old.) Kapelner Zsolt párhuzamos recenziójában kimutatja azt is, hogy mindez TGM anarchomarxista Marx-olvasatából fakad („a forradalmi proletármozgalom végcélja, a kommunizmus – a közkeletű félreértéssel ellentétben – nem az állam totális uralma, hanem az *anarchia*." [Kapelner itt, e lapban]). De ehhez tegyük azt is hozzá: ez az anarchia TGM-nél természetesen nem káoszt jelent, hanem szolidaritást és – mindenek felett – szabadságot.

Ennek a radikális programnak a kifejtése, a felszámolásra váró, dichotómiákon alapuló rend leírása pedig így hangzik: „a kommunizmus az, ami meg akarja szüntetni az alábbi rendszerszintű, egybefüggő elválasztásokat:

– termelők és termelőeszközök elválasztását,
– birtokosok és birtoktalanok elválasztását,
– állampolgárok és hontalanok különbözőségét,
– férfiak és nők,
– felnőttek és gyermekek,
– heteroszexuálisok és queerek,
– egészségesek és betegek,
– kétkezi munka és szellemi munka,
– vezetők és vezetettek,
– kizsákmányolók és kizsákmányoltak,
– elnyomók és elnyomottak,
– gazdagok és szegények,
– proletárok és burzsoák,
– színesek és fehérek,
– »állam« és »civil társadalom«,
– tudomány és vallás,
– elmélet és gyakorlat,
– »épeszű« és »elmebeteg«,
– tekintély és szubverzió,
– munka és pihenés, termelő és fogyasztó,
– tudás és tudatlanság,
– tanár és tanítvány,
– test és lélek,
– élet és művészet,
– város és vidék,
– szívesség és jóság,
– vágy és szerelem,
– közösség és egyén […]
– azonosság és különbözőség,[…]
– írás és szó, […]
– idegen és ismerős,
– belső és külső megkülönböztetését."
(271–273. old.)

A kommunizmus tehát az emancipáció utópiája. Ebből az emancipatorikus, a tőke és a tőkés intézmények (vallás, iskola, betegség, tekintély), valamint az elválasztások felszámolását hirdető credóból mégis kihallani némi romantikus vágyat egyfajta aranykor iránt, vagy másképp: ez egy olyan utópia, amelyet könnyebben képzelünk pre-, mint posztkapitalista állapotnak; de talán csak azért, mert satnya a képzelőerőnk. TGM ezt élesen elutasítaná, a szöveg explicit módon mindenütt a rendi társadalomnak a még a tőkés rendszernél is brutálisabb elnyomó jellegéről szól.

De lehet, hogy a posztkapitalizmus részben már el is kezdődött? Amikor szabadidőnkben kilépünk a kapitalista termelési módokból: amikor kölcsönkérem a szomszédtól a létrát, hogy aztán magam javítsam meg a karnist, vagy amikor autó (és busz) helyett biciklivel és rollerral közlekedünk. Az egész szolgáltatószektor, az egész jóléti állam, *trente glorieuses*-östűl, *welfare state*-estül, az abban létrejött munkahelyek olyanok, hogy nehéz a marxi terminológiában leírni, mert jelen van bennük a *személyes-*

ség mozzanata: a fodrászok persze áruba bocsátják munkaerejüket, de többségük maga vásárolja a munkaeszközt, csak egy-egy „munkaállomást" bérel, katázik. Az emberek nagy többségének jövedelme nem bér. Hanem nyugdíj, ösztöndíj, segély. Az olasz szenátus ma (2021. április 5-én) szavazta meg, hogy minden olasz „gyermeknek" 21 éves koráig jár egy közel 100 ezer forintos családi pótlék/alapjövedelem. Persze ennek is létezik marxista/neomarxista és zöld kritikája, különösen a világrendszer-elmélet keretei között: a „posztkapitalizmus" a proletariátus és a környezetterhelés tengerentúlra való kiszervezésével tartható fenn. De ha nem megyünk ilyen messzire: a saját vállalkozás sem garancia arra, hogy az ember felszabadul a tőke, az érték absztrakt uralma alól. És sokan élnek a társadalomból kivetve, kizárva, akiket két évszázadnyi kapitalizmus sem integrált, ők korunk lumpenproletárjai, akiknek már TB-ellátás sem jár.

Ugyanakkor a jóléti állam masszív szociális transzferei (az Északi modell), majd pedig, különösen a 2008-as ún. pénzügyi válságtól kezdve (most pedig a Covid-válság hatására) a modern monetáris elméletek egyfelől, az „ingyenpénz" (alapjövedelem-kísérletek, „Biden-csekk") egyre terjedő gyakorlata másfelől: meglazítják a (bér)munka és a jövedelem közötti korrelációt. Az a francia szülő, aki az iskolák pandémia miatti bezárása idejére otthon marad gyermekével, bérének 84%-át kapja kézhez „munka nélkül", s ezt az állam finanszírozza (eladósodásból, pénznyomtatásból). A munkahét lassan 4 naposra csökken… Persze mindez a centrum proletárjainak viszonylagos privilégiuma, a félperiférián és a periférián az elnyomás csak fokozódik, de még a centrumországokban is nőnek a vagyoni egyenlőtlenségek. TGM drámai és megalapozott látlelete az egyenlőtlenségek növekedéséről relativizálja a kapitalizmus transzformációjának – elszórt – jeleit: ha a tőke természete változatlan, s kirúgással jár, ha valaki egy magyar üzemben szakszervezetet merészel alapítani, a nyugati jóléti állam túlélésének halvány jelei csupán epifenoménnak látszanak.

Az *Antikommunizmus ma* című fejezet a fasiszta és a liberális típusú antikommunizmust mutatja be; ezek közös jellemzője TGM szerint, hogy érintetlenül hagyják (mert nem is értik, és mert mára amúgy is vissza-, avagy a föld alá szorult) a *valódi mozgalmat*. A liberális kritika felszínesebb: a feladatot letudja a reálszoc népirtások mérlegének megvonásával, à la *Kommunizmus fekete könyve*[10] (másfelől kooptálja, s ezzel elsorvasztja a munkásmozgalmat), míg a fasiszta antikommunizmus az emancipáció veszedelmes ügynökét ismeri fel – helyesen – a kommunizmusban, amely a „bér nélküli munka, a jutalom nélküli szolgálat, a birtoklás nélküli élvezet, a kényszer nélküli kölcsönösség" ígéretét hordozza (321. old.), és a biopolitika paradigmáját kínálja helyette.

A kommunizmusnak mint mozgalomnak erre válaszul mozgósítania kell rejtett erőforrásait, melyekről TGM egy rövid fejezetben *(A szolidaritásról)* ad számot. Ebben a proletariátus autentikus törekvésének *differentia specificá*jává avatja) a szolidaritás elvét, melyet három pontban definiál:

1. a munkaszerződés kényszermentes, önkéntes jellegének tagadása; 2. a tulajdonjog egyetemes, kizárólagos voltának tagadása; 3. önreprezentáció helyett „magáért az emberiségért folytatott küzdelem" (350. old.). Ezekből fakadnak olyan, manapság ritkán hallott eszmék, melyeket TGM egyértelmű rokonszenvvel idéz meg: „nemzetek közötti egyenlőség, népek közötti barátság, világbéke" (351. old.). A szolidaritás társadalmi esemény, amely politikaivá kíván válni, ám TGM szerint „esélyei csekélyek" (354. old.).

TGM-et olvasni nem mindig könnyű, de szinte mindig szórakoztató. Szeret frappánsan fogalmazni. Például amikor a magántulajdont így definiálja: „örökség, hozomány, nászajándék, […] számlakivonatok, illetve hóhér." (24. old.) A tőkét pedig így: „A tőke iránytalan. Hangját sem hallod. Tűsarkak kopognak a kövezeten." (376. old.) Néha komplex történelmi jelenségeket is tud meghökkentő, de találó analógiákkal érzékeltetni; például amikor a dualizmus kori német ajkú „bevándorló" munkásságot álltja párhuzamba a – szintén a XIX. század vége felé – jiddisül beszélő, londoni anarchistákkal (zsidó forradalmi értelmiséggel), hozzátéve, hogy ma, ugyanott gudzsárátiul és bengáliul beszélnek a leendő forradalmárok (81. old.). TGM is elérzékenyül néha, s olyankor ezt írja: „Ezt a világnézetet foglalja össze nemes egyszerűséggel egy halhatatlan remekmű, John Lennon *Imagine*-je; Schumannhoz fölérő elégikus hangneme a munkásmozgalom és a „progresszív erők" történetének legutolsó pillanatáról tanúskodik" (291. old.).

Nehéz sajtóhibákat találni a kötetben, évek óta nem olvastam – szerkesztői szempontból – ennyire pontos szöveget. Csak két – jelentéktelen – elütést találtam e soknyelvű (angol, német, francia szakirodalmat mozgósító, időnként ógörögre, románra, oroszra váltó) kötetben. Ki kell még emelni a kötet szerkesztőjének és egyben fordítójának kimagasló színvonalú munkáját. Sipos Balázs, nincs erre jobb szó: egy húron pendül TGM-mel, a lehető legjobb értelemben; s ezt még az olyan apró, kedves nyelvi manírok is csak megerősítik, mint TGM „ö"-zős kiejtésének kanonizálása a fordításszövegekben.

Aki receptet keres a kommunista utópia újjáélesztéséhez, annak néhány apró mondatfoszlányból kell megszőnie az új kommunista kiáltványt; de ha vakmerő módon összegezni szeretnénk mégis, talán a következő volna a lényeg: *Munkás, szerveződj! Ember, vesd le az elválasztások szellemi béklyóját*! Szolidaritás, szabadság, internacionalizmus, derű. ❑

10 ■ Stéphane Courtois et al: *A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás.* Nagyvilág, Bp., 2011.

A GRAVITÁCIÓ MINT SZELLEM

FORGÁCS BÁLINT

Noam Chomsky:
Miféle teremtmények vagyunk?
Ford. Kisantal Tamás
Kossuth Kiadó, Budapest, 2018., 216 oldal, 3490 Ft

Noam Chomsky 2015-ben egy keskeny, de rendkívül izgalmas könyvvel állt elő (magyarul 2018-ban jelent meg), amelynek egyik különlegessége, hogy első ízben érint egyetlen munkán belül tudományos (nyelvészeti) és társadalmi (politikai) kérdéseket. Chomsky egyébként rendkívül termékeny, 2015-ben még további két, azóta pedig további hét politikai témájú kötete jelent meg. Tudományos könyvvel 2012-ben jelentkezett utoljára,[1] így a szóban forgó mű tudományos álláspontja legfrissebb megfogalmazásának is tekinthető. A világhírű nyelvész sem nyelvészeti,[2] sem tudományfilozófiai[3] téren nem mond sok újat, mégis új minőséget hoz létre azzal, hogy egymás mellé helyezi a gondolkodás, a nyelv, a világ megismerhetősége és a társas együttélés lehetőségeinek filozófiai kérdéseit. Episztemiológiai vizsgálódásaiban a test–lélek-probléma anyag és energia viszonyában fogalmazódik újra, és ezzel bizonyos értelemben nemcsak a lét, de a maga gyökereihez is visszatér, hiszen egyetemi tanulmányait eredetileg filozófia szakon kezdte. Lenyűgöző szellemi frissességéről tanúskodik, hogy olyan provokatív álláspontot fogalmaz meg egy több évezredes kérdésben, amilyet előtte más még nemigen foglalt el. Fordulatos folytatása ez 68 éves tudományos pályafutásának (első publikációja 1952-ben jelent meg): rendkívül fiatalon vált az elme tanulmányozásával foglalkozó új diszciplína, a kognitív tudomány egyik központi figurájává.

Chomsky a tőle megszokott higgadt és finom stílusban fogalmazza meg provokatív álláspontját (bár a következményeket olykor nem bontja ki részletesen): Descartes dualista test–lélek-felfogása Newton gravitációs elméletével bukott meg, miáltal bizonyosságunk az anyag (illetve itt: a test) helyett kizárólag az energia (a lélek) létét illetően lehet. Mi is olyan vad Chomsky javaslatában? Newton 1687-ben publikálta híres művét, a *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematicá*t, amelyben először mutatta meg, hogy mechanikus viszonyok létrejöhetnek tárgyak és testek között anélkül, hogy érintkeznének, vagyis ok-okozati kapcsolatok létezhetnek pusztán láthatatlan erőknek köszönhetően. A javaslat annyira újszerű volt, hogy magát a „gravitáció" megnevezést a társas értelemben vett „vonzódás" szó elvonatkoztatásával kellett megalkotni. Az égi és az anyagi világ kettősségében gondolkodó tudósok számára még később is nehezen volt befogadható, hogy az anyagi világot uralhatják nem anyagi természetű erők. Newtont is olyannyira zavarta, hogy művét ő maga is matematikai, nem fizikai jellegűnek tekintette. Chomsky ehhez a kételyhez nyúl vissza: ha az anyagi világot anyagtalan erők irányíthatják – és irányítják is, legjobb tudomásunk szerint –, ha az anyagi világban is lehetséges nem mechanikai okozás, ha lehetséges a gravitáció (bármennyire nehéz is ezt emberi intuíciónkkal belátnunk), akkor nemcsak a kettősség bukott meg, lévén anyagi világunk valójában anyagtalan erők szövevénye, hanem az agy és az elme közötti ok-okozati viszonyok sem szorulnak további, különleges magyarázatra.

Descartes dualizmusa egyesek szerint meghaladott álláspont, de mind a mai napig központi helyet foglal el, nemcsak kérdésfelvetésként, de a modern képalkotó eljárásokkal nyert idegtudományi eredmények értékelésében és értelmezésében is. Ezen alapul a dilemma egyik legnépszerűbb feloldása, amely szerint az elme az agy emergens tulajdonsága: részeiből nem következik, új minőséget hordoz, mégis teljesen belőle fakad (ahogy a kémia nem magyarázható a fizikával, mégis levezethető belőle, bár Chomsky megjegyzi, hogy miként egykor ehhez a kémiának kellett bevárnia a fizika fejlődését, úgy a kognitív tudománynak is feltehetően be kell várnia az idegtudomány fejlődését – és nem fordítva). Descartes 1641-es javaslata, hogy test és lélek (illetve tudományosabb fordításban: a „szellem", avagy kognitív szóhasználattal élve: az „elme") két önálló és egymástól független szubsztancia, amelyekről – az okozás megmentése érdekében – azt állítja, hogy az emberi agy tobozmirigyében találkoznak. Amikor emberi (pszichológiai, tudományos) fogalmainkkal

1 ■ Noam Chomsky – James McGilvray: *The Science of Language: Interviews with James McGilvray.* Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
2 ■ Robert Berwick – Noam Chomsky: The biolinguistic program: the current state of its development. In: Anna Maria Di Sciullo – Cedric Boeckx (eds.): *The Biolinguistic Enterprise.* Oxford University Press, Oxford, 2011. 19–41. old.
3 ■ Noam Chomsky: The mysteries of nature: How deeply hidden? *The Journal of Philosophy,* 106 (2009), 4. szám, 167–200. old.

az elmét és tulajdonságait próbáljuk megragadni, akkor lényegét tekintve a testtől (az agytól) független, bár azzal érintkező létezőről beszélünk ma is. Az újkor hajnalán is kiemelten fontos volt elkülöníteni a halandó emberi testet az örök lélektől, Descartes forradalmi újítása pedig az volt, hogy e halhatatlan részünkről gondolkodásunkkal és tudatunkkal – vagyis szellemi működésünkkel – szerezhetünk bizonyosságot (*Cogito ergo sum*). Az efféle szubjektív bizonyosságot és érvelést elutasító későbbi materialista magyarázatok sokféleképpen igyekeztek feloldani a kettősséget, amely agyunk fizikai és elménk szellemi valósága között feszül.

A lelki működéssel foglalkozó tudományos nyelvben a láthatatlan energiák jóval később jelentek meg, mint a fizikában (ahol egyre újabbak bukkantak fel, például az elektromosság): Freudnál[4] libidóként, Bergsonnál[5] *élan vital*ként, amely olykor mégis mintha fizikai tulajdonságokkal is rendelkezne: fel tud gyűlni, el tud akadni, ki tud törni stb. Ezzel szemben a pszichológia behaviorista iskolája az elmét fekete dobozként kezelte, nem tartotta vizsgálatra érdemesnek, olykor létét is megkérdőjelezte. A kognitív fordulat a test–lélek-vitában is fontos szemléletváltást hozott, amint az elme létének kérdése az elméről folyó beszéd valóságosságára terelődött: vajon valami létezőt tükröz ez a beszédmód,[6] vagy csupán hasznos,[7] avagy haszontalan[8] melléktermék? A magyar származású világhírű agykutató, Buzsáki György[9] szerint például ez a beszédmód nem csupán használhatatlan kísérőjelenség, a valódi agyi folyamatoktól és mentális műveletektől független zagyvaság, de kifejezetten akadályozó tényező az idegtudományban: az elme működése nem úgy tagolódik, mint ahogy nyelvünk tagolja közös, de mégis szubjektív élményeinket (az emlékezetről, problémamegoldásról, érzelmi folyamatokról stb.). Véleménye szerint sokkal jobb lenne, ha az agyi műveletek megfigyelése alapján új szótárt építenénk fel, amely ténylegesen az agy műveleteit tükrözi, nem pedig személyes élményvilágunkat. Ez a fajta neuroredukcionizmus azonban épp azokba a falakba ütközik, amelyeket lerombolni remél: fogalmak, vagy legalábbis a saját elménk számára felfogható és jól kezelhető fogalmak nélkül kétséges, miféle, általunk is értelmezhető eredményekre lehet jutni,[10] ráadásul a legtöbbünket izgató mentális folyamatok éppen azok a szellemi élményeink és képességeink, amelyekről helyesen vagy sem, de szót szoktunk ejteni. Számos agykutató foglal el efféle neurobehaviorista álláspontot mind a mai napig. Chomsky előtt azonban azt, hogy nem az elme, hanem az agy lenne illúzió, senki sem javasolta.

A kognitív tudomány ma már klasszikus, chomskyánus gondolatmenetének filozófiai következményeit Jerry Fodor[11] dolgozta ki a legátfogóbban, és ő a fentitől élesen eltérő álláspontot fogalmazott meg. A pszichés működésre vonatkozó szavak és fogalmak, amelyekkel gondolatokról és érzésekről (vélekedésekről és vágyakról) szoktunk beszélni, valódi szellemi folyamatokat tükröznek – és ily módon lehetnek hasznunkra nemcsak saját magunk, hanem mások viselkedésének, illetve a mögöttük meghúzódó szándékoknak a magyarázatakor is. Vagyis az anyagi világban megfigyelhető dolgok, mint a test és a viselkedés, közvetlen módon érintkeznek, sőt ok-okozati kapcsolatban vannak az anyagtalan szellemi szándékok, vágyak és vélekedések rendszerével. E gondolatmenet nemcsak attól ment meg bennünket, hogy csupán értelmetlenségeket vagy legalábbis hasztalanságokat mondhatnánk másokról és magunkról, ha bármilyen mentális vagy lelki dologról beszélünk, de ráadásul egy ütéssel két tudományos legyet is lecsap. Egyrészt az elme és az agy kérdéseit, a hardver és a szoftver analógiájára, egymással jól megfeleltethető, de eltérő szintekre helyezi, másrészt közöttük ok-okozati viszonyokat tételezve megoldja az anyagtalan indítékok valódi tettekbe fordulásának rejtélyét. Descartes megoldási javaslata itt a tobozmirigy volt, melyet test és lélek találkozásának helyszíneként jelölt meg, és valami ilyesmi feltételezése nélkül nem sok értesülésünk vagy fogalmunk lehetne szellemi síkokról, lélekről. Ahogy az éles hardver–szoftver-megkülönböztetés valójában a számítástechnikában sem igazán állja meg a helyét (az alapvető logikai műveletek a hardverbe vannak égetve), úgy Fodornál sem: a lelki életre vonatkozó szavak értelmét anyagtalan szellemi folyamatokra vonatkozó anyagtalan fogalmak biztosítják, és valójában ezeknek az anyagtalan fogalmaknak kellene az emberi agy anyagába ágyazva lenniük. A lényeg, hogy a megfeleltetések közvetlenek és kimerítők, és inkább tekinthetők leképezéseknek vagy eltérő, de érintkező értelmezési szinteknek (ahogy fizikának és kémiának), semmint független entitásoknak vagy

4 ■ Sigmund Freud: *Három értekezés a szexualitás elméletéről.* Ford., előszó Ferenczi Sándor. Dick Manó, Bp., 1905/1919.

5 ■ Henri Bergson: *Teremtő fejlődés.* Ford., bev. Dienes Valéria. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1907/1930.

6 ■ Jerry A. Fodor: Fodor's guide to mental representation: The intelligent auntie's vademecum. *Mind,* 94 (1985), 373. szám, 76–100. old.

7 ■ Daniel Dennett: *Az intencionalitás filozófiája.* Ford. Pap Mária, Pléh Csaba, Thuma Orsolya. Osiris, Bp., 1998.

8 ■ Paul M. Churchland: Eliminative materialism and propositional attitudes. *The Journal of Philosophy,* 78 (1981), 2. szám, 67–90. old.

9 ■ György Buzsáki: The Brain–Cognitive Behavior Problem: A Retrospective. *eNeuro,* 7 (2020), 4. szám.

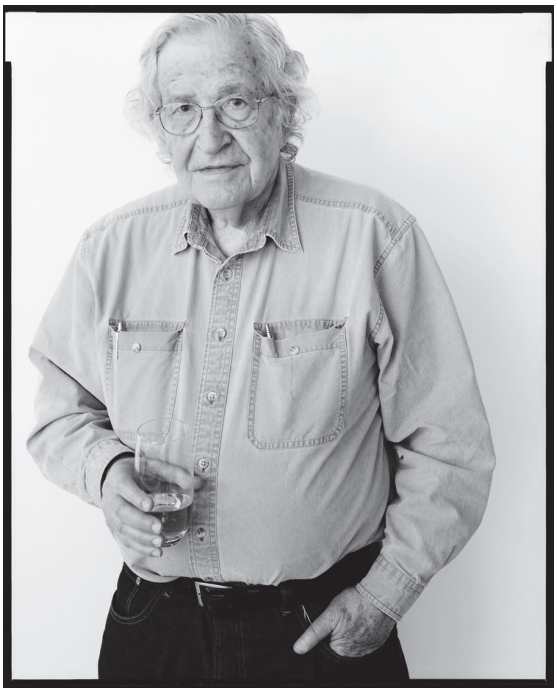
10 ■ David Poeppel – Federico Adolfi: Against the Epistemological Primacy of the Hardware: The Brain from Inside Out, Turned Upside Down. *eNeuro,* 7 (2020), 4. szám.

11 ■ Jerry A. Fodor: *The Language of Thought.* Harvard University Press, Cambridge, 1975.; Uő: Fodor's guide to mental representation. In: uő: *Concepts: Where cognitive science went wrong.* Oxford University Press, Oxford, 1998.; uő: *LOT 2: The language of thought revisited.* Oxford University Press, Oxford, 2008.

12 ■ David Chalmers: Panpsychism and panprotopsychism. In: T. Alter & Y. Nagasawa (eds.): *Consciousness in the Physical World: Perspectives on Russellian Monism.* Oxford University Press, Oxford, 2015. 246–276. old.

szubsztanciáknak, amelyek között a kapcsolat vagy bonyolult magyarázatra szorul, vagy egyenesen lehetetlen. Bizonyos tekintetben mégis dualista álláspont ez, amikor azt hirdeti, mindegy, hogy az elme műveletei szilikon-, vagy szénalapú hardveren futnak-e.

Érdekes részlet, hogy Chomsky nem tér ki a modern fizikára, így ezen a ponton kissé ugrik is az érvelés, hiszen Einstein relativitáselméletének a kétdimenziós síkot tölcsérként meggörbítő vizualizációja éppenséggel mechanikus kontaktuson alapuló viszonyokra fordítja le a gravitáció működését, amivel mintha hétköznapi józan eszünket látná el egy jobban értelmezhető képi analógiával (és az efféle tudományos metaforák valóban nagyon fontos szerepet játszanak az elvont elméletek kommunikációjában). Ám a tölcsér képe is csak egy fél lépéssel visz előbbre: kétdimenziós, de valójában három dimenzióra vonatkozik; és ember legyen a talpán, aki a finom részletekig érti, mit jelent az, hogy a gravitáció nemcsak a teret, de az időt is meggörbíti. Chomsky talán azért nem bonyolódik efféle részletekbe – sem Einstein híres, anyag és energia ekvivalenciáját hirdető $E = mc^2$ képletébe, sem a kvantummechanika hétköznapi ember számára olykor okkultizmusba hajló megállapításaiba –, mert legfőbb érvére nézve nincs túl nagy jelentőségük: az anyag – legalábbis a mozgása, működése – is csak energiaként értelmezhető, és ez így is, úgy is ellentmond józan ítélőképességünknek. Chomsky nem tagadja az anyag létét, nem Berkeley szolipszista álláspontja felé fordul, amely szerint a világ csupán az elménkben létezik, de rámutat arra, hogy emberszabású józan eszünkkel felfoghatatlan erők mozgatják nem pusztán a szellemi, de az anyagi világot is. Az, hogy egy toll ugyanolyan gyorsan essen le, mint egy acélgolyó, megtanulható és elfogadható, de a testek mozgását követő agyi rendszereink számára alig megragadható tudás.

A gondolatmenet ezen pontjáról látványosan hiányzik a következtetés, melyet Chomsky taktikusan az olvasóra hagy (nem mellesleg régi szokása, hogy a vadabb következtetéseket a szövegértelmezőkre hagyja, ami olykor indulatos vitákat szül). A rendkívül provokatív következtetés pedig az, hogy nem létezik anyag, vagyis nem létezik test, vagyis nem létezik agy, minden csak energia, az agy épp annyira, mint a lélek vagy a szellem. Vagyis ugyanúgy értelmetlen szellemi és anyagi elkülönítése, mint anyag és energia megkülönböztetése. A világ ilyen tagolása önkényes, legfeljebb emberi elménk számára könnyebben kezelhető: lehet, hogy a világ különböző energiaszintjeiről mint eltérő szubsztanciákról beszélünk, de végeredményben minden energia, erő – és talán szellem? Bár ezt az állítást a könyv nem fogalmazza meg (sem a tudományos újságíró nem kap bombasztikus szalagcímhez, sem a tudós könnyen-gyorsan megírható ellenvéleményhez könnyen idézhető mondatot), a premisszákat mégis olyan tisztán és világosan fogalmazza meg Chomsky, hogy a konklúzió elkerülhetetlennek tűnik.

Mit is jelent mindez a kognitív tudományra nézve? Egyrészt állásfoglalást amellett, hogy megkülönböztethetünk saját emberi létünk és képességeink szempontjából kényelmesen kezelhető elemzési és értelmezési szinteket, mind a fizikai valóság, mind az ember szellemi képességeit illetően: az értelmezések, ha eltérő minőségekre vonatkozhatnak is, mégis mind csak erők és energiák különféle szerveződéséről szólhatnak. Anyag a szó klasszikus, nyilvánvaló, triviális, kézzelfogható értelmében nincs, lévén maga is anyagtalan természetű. Lényeges, hogy Chomsky nem egyfajta pánpszichizmust hirdet. A pánpszichicisták szerint[12] mindennek, ami anyagi, van tudati-szellemi jellegű természete is. Nem arról van szó, hogy gondolkodnának a kövek, de arról igen, hogy bizonyos vonatkozásaik szellemi természetűek. Minden létezőnek van valamennyi és valamilyen lelke, a komplexebb biológiai lényeknek pedig rendre több és komplexebb lelke, így viszont az emberi tudat nem minőségében, hanem mennyiségében tér el a természet egyéb lelkeitől (ősi animizmus jelenik meg itt filozófiai köntösben). Chomsky nem az anyagit ruházza fel szellemi minőséggel, hanem az anyagit minősíti szellemi természetűnek: így szűnik meg és oldódik fel Descartes dualizmusa is. Ebben a világban megkérdőjeleződnek Fodor szellemi vívmányai, amelyek alapján nemcsak azt tehetjük fel joggal, hogy szellemi és lelki életünkre vonatkozó szótárunk (vágyvélekedés népi pszichológiánk) mások viselkedésének olykor pontatlan, de hű magyarázatául szolgál, hanem azt is, hogy ezek a szavak olyan fogalmakra vonatkoznak,

amelyek mentális reprezentációk formájában ténylegesen léteznek a fejünkben, és valódi szellemi létezőkként (mint amilyen a vágy fogalma), fizikai formákon keresztül (szó, hangalak) valódi mozgatóerőkre referálnak (a másik fejében lévő tényleges vágy, amely a viselkedését szándékai közvetítésével okozza, illetve magyarázza). És nem azért kérdőjeleződnek meg, mert ne lenne hozzá kogníció, hanem mert hiányzik hozzá a fej. Chomsky régóta vitatta a referencialitást (illetve vonatkoztatást) mint a fogalmakat működtető masinéria szükséges tartozékát: internalista álláspontot foglalt el, amely szerint az elme tartalmai teljesen függetlenek a külvilág tartalmaitól. Könyvében ezt az elvet terjeszti ki az egész világra, amikor annak a gravitáció analógiájára energiákon alapuló magyarázatával felmenti magát a feladat alól, hogy meghatározza a szellemi tartalmak és a külvilág közti kapcsolat természetét: kevésbé zavaró a két szint közti kapcsolat kérdése, ha nincs is két szint, és minden alapvetően energia, aminek dinamikáit esetleg ki lehet deríteni. Távolról Arisztotelész gondolatmenetére emlékeztet ez, ahol a lélek az anyag formája, bár a hülémorfizmus tanában kulcsszerepet játszik anyag és forma kettőssége, ahol a funkciót, a mozgást a forma adja. Talán épp ezért is tűnt fel e klasszikus elmélet új köntösben,[13] Ned Blocknál a kognitív tudományban is,[14] ám ezzel a fajta funkcionalizmussal a neokantiánus Chomsky nem kíván közösködni – ő akkor inkább platonista. A lényeg, hogy nem különböző szubsztanciákat kell összekapcsolni, hanem különböző típusú energiaszinteket. Hogy eme energiaszinteket eltérő minőségekként érzékeljük, és viszonyaikat nem értjük pontosan, az nem a világról, hanem szellemi korlátainkról szól, és ez Chomsky könyvének egyik fő üzenete: az univerzum sokkal hatalmasabb és komplexebb annál, semmint hogy emberi elmével részleteiben és összefüggéseiben felfoghassuk. Azt, hogy olykor (például az agresszió hidraulikus modellje esetében) szellemi energiákról mint fizikai erőkről beszélünk, leginkább fizikalista fantáziátlanságunknak köszönhetjük. A szerző az olvasóra bízza, hogy mindebből inkább saját kicsinységünk, vagy a világ kifürkészhetetlensége következik-e, de egy hegyeket mozgató szellem sokat látott bölcsessége sugárzik belőle.

Miért fontos Chomskynak, hogy tágabb kontextusba ágyazza internalizmusát, illetve lebontsa annak anyagi falait, és ez hogyan kapcsolódik az életművéhez? Chomsky, Fodorral tandemben, rendre kifejezetten provokatív ötletekkel állt elő, amelyeket igen erős érvekkel tett megkerülhetetlenné. A könyv első, tudományos része elegáns tömörséggel mutatja be az egyetlen és legfontosabb mentális műveletet, amely Chomsky szerint az embert minden más lénytől elkülöníti: ez a *merge* (összeolvasztás). Munkássága egy korábbi szakaszában azt vallotta, hogy a *rekurzió* az egyetlen művelet, amely lehetővé teszi, hogy teljes mondatokat is további mondatokba ágyazzunk (pl. „Noam az gondolta, hogy Jerry amellett érvelt, hogy Tom elmélete jó"). A rekurzió révén egy szabályok alapján létrehozott egységet egy nagyobb egység részeként kezelhetünk, és ez teszi lehetővé a véges nyelvi eszközök végtelen kifejezőerejű használatát.[15] Chomskynál a végtelen nem határtalanságot jelent, hanem keretek között újjászülető kreativitást. A *merge* kevésbé nyelvi, inkább konceptuális meghatározása annak a csak az emberre jellemző műveletnek, hogy két független elemből egyet tud csinálni. A szabály ismételt alkalmazásával rekurzióra is van mód, de komputációsan egyszerűbb a megfogalmazás. Chomsky egyik provokatív állítása, hogy ez a művelet, amely lehetővé teszi a nyelv megjelenését, egyetlen gén pontszerű mutációja révén jött létre – vagyis a nyelv nem fokozatos adaptáció és evolúció során alakult ki, hanem hirtelen. Makromutáción alapuló álláspontját – Lenneberggel együtt – az 1960-as évek óta képviseli, ami hiába vált ki rendszeresen mulatságot, mind a mai napig tartja magát (pl. Bolhuis, Tattersall, Chomsky és Berwick).[16] A másik provokatív állítása, hogy ez a mutáció a szó hétköznapi értelmében nem a beszélt nyelvet érinti, hanem olyan kognitív művelet, amely az emberi gondolkodás szoftverjét alakította át végtelenül produktívvá. Mivel az ebből fakadó előnyök miatt a szabad és termékeny gondolkodás képessége elterjedt őseink körében, a beszéd ennek hasznos, de mintegy mellékes kifejezőeszközeként jelent meg. A fogalmak „*merge*lhetők" és a gondolkodás rekurzív, amit a beszélt nyelv csak megjelenít. Fodor a *mentaléz-* (elmenyelv-) elméletében, Chomsky univerzumában maradva azt javasolja, hogy a gondolkodásnak nyelvszerűnek kell lennie, saját, nyelvszerű szintaxissal, hogy kezelni tudja az emberi nyelvet és nyelvtant. Chomsky ezzel szemben azt mondja, hogy a beszélt nyelvek mintegy mellékesek az elme műveletei szempontjából, az elme műveletei pedig szinte mellékesek a *merge*, az egyetlen igazán forradalmi mechanizmus mellett, amelynek melléktermékeként az emberi gondolkodás és nyelv is. Mindezzel együtt Chomsky, Fodorhoz hasonlóan, azt állítja, hogy a *merge* és a hozzá kapcsolódó műveletek alkot-

13 ■ Gilbert Ryle: *A szellem fogalma.* (1949) Ford. Altrichter Ferenc. Osiris, Bp., 1999.
14 ■ Ned Block: Troubles with Functionalism. In: Wade C. Savage (ed.): Perception and Cognition: Issues in the Foundations of Psychology. *Minnesota Studies in the Philosophy of Science* 9 (1978), 261–325. old.
15 ■ Wilhelm von Humboldt: *On Language. On the Diversity of Human Language Construction and Its Influence on the Mental Development of the Human Species.* (1836) Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
16 ■ Például Johan J. Bolhuis – Ian Tattersall – Noam Chomsky – Robert Berwick: How could language have evolved? *PLoS Biol,* 12 (2014), 8. szám, e1001934, vagy: Berwick – Chomsky: The biolinguistic program: the current state of its development. In: A. M. Di Sciullo & C. Boeckx (eds.): *The biolinguistic enterprise. New perspectives on the evolution and nature of the human language faculty.* Oxford University Press, Oxford, 2011. 19–41. old.
17 ■ Dan Sperber: The Guru Effect. *Review of philosophy and psychology*, 1 (2010), 4. szám, 583–592. old.

ják a gondolkodás nyelvét, de szakadék választja el e belső, gondolati és a külső, beszélt nyelvet (I-nyelv és E-nyelv). Vagyis a hétköznapi értelemben vett nyelv nem evolúció terméke, és nem is a kommunikációra jött létre, hanem – Chomsky fogalmával – exaptáció csupán, váratlan újrahasznosítása egy olyan képességnek, a *merge* mentális műveletével létrejövő belső nyelvnek, amely maga is mellékesen, nem kifejezetten adaptációs nyomásra jött létre. Ez Chomsky internalizmusa: egy belső nyelvezet, egyetlen szellemi, kognitív művelet, a művelet nyersanyagául szolgáló fogalmi atomokkal, amely független a külvilágtól, és mentesül attól, hogy megfeleltethető legyen a külvilág létezőinek. A newtoni forradalommal mégis ahhoz a kérdéshez tér vissza, hogy mi a kapcsolat külső és belső között – és arra jut, hogy nem sok, ha a külsőt ugyanúgy emberi elmével felfoghatatlan (noha kutatható) erők irányítják. Próbálkozni persze lehet, és Chomsky próbálkozásai könnyen azok közé kerülhetnek, amelyekről évszázadokkal vagy akár évezredekkel később is beszélni fognak. Mindenesetre a valódi tudománynak, Newton nyomdokain, el kell engednie a józan ész szempontjait és feltételezéseit.

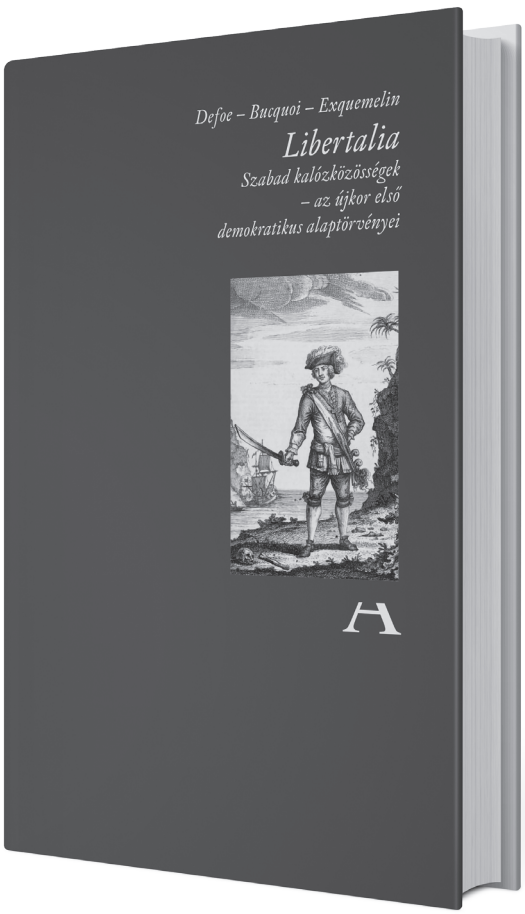
A könyv címadó kérdését a szerző négy alkérdésre bontja: először azt vizsgálja, mi és milyen az emberi nyelv; majd hogy emberi elménkkel mit foghatunk fel egyáltalán a világ titkaiból; csak ezt követően, a harmadik fejezetben vesz rendhagyó fordulatot a szöveg. Itt tér át Chomsky az egyéni nyelvi és gondolati képességekről az örvükön kibontakozó emberi közösségek szerveződésének elemzésére. Talán a galaxisunkban, talán az egész univerzumunkban rendhagyó, végtelen gondolkodási kapacitásunk dacára az emberiség története legnagyobb részét lesújtó körülmények között, egymás életének gyászos megkeserítésével töltötte, ám a politikai aktivizmusáról és radikalizmusáról hírhedt szerző korántsem tart haragvó hegyibeszédet. A meglehetősen rövid fejezet jobbára politika- és társadalomfilozófusok javaslatait vizsgálja: milyen lehetőségeink vannak a közösségi együttélésre, és mi csúszik rendre félre a felvilágosult társadalmakban is? A higgadt és mérsékelt hangvétel nem vad eszmék elfedésére szolgál – a radikális baloldaliságáról, anarchizmusáról is ismert szerző filozófiája inkább a hatalommal való visszaélés kritikájaként veti el a központosított, így könnyen önkénybe forduló társadalmi szerveződéseket, amelyek közé a „létező szocialista" rendszereket is sorolja, kíméletlenül bírálva őket. Szélsőséges, forradalmi program helyett azonban több itt a „vissza a gyökerekhez", egyfajta amerikai felvilágosult ideálhoz szándéka, amikor a közösségi létet és a szociális érzékenységet a korrumpálható és önkényre hajló központi hatalom kritikájával köti össze. Chomsky, a legokosabb punk, anarchizmuson nem az egyéni biztonság felszámolását érti, hanem egy olyan, egymást segítő, szociális alapú közösségi szabadságot, ahol minden hatalom, állami erőszak és jog teljesen decentralizált, hiszen ahogy a fasizmus és a szocialista duma ellenére a kommunizmus, a kapitalizmus is állandóan olyan fokú hatalmi (és financiális) koncentrációra törekszik, amelyben elkerülhetetlen, ha ugyan nem egyenesen cél vagy eszköz, a hatalom korrumpálódása, önkényes kiterjesztése és a vele való visszaélés. Chomsky individualizmusa, libertariánizmusa, idealizmusa és pragmatizmusa nagy amerikai hagyományokat köt össze, de olyan szokatlan módon, hogy gyakran rendkívül heves indulatokat vált ki. Gondolkodása mégis jellegzetes amerikai tradíciókba ágyazódik.

Ezzel a fejezettel lesz magából a könyvből is egy hatalmas *merge:* Chomsky korábban mindig külön kezelt tudományos és társadalmi-politikai munkássága itt érintkezik először. Mi is vajon az új entitás, az összeolvasztás eredménye? Chomsky itt sem explicit, de ebben az esetben a következtetéseket talán nem ügyes kommunikációs trükként bízza az olvasóra, hanem (à la Sperber)[17] a nagyobb hatás érdekében. Nagyon finom körvonalakkal, de mintha az rajzolódna ki, hogy miként a tudományban el kell engednünk a sokat hivatkozott „józan észt", úgy a társadalom szervezésében sem bízhatjuk rá magunkat. A józan ész, a politikai ráció, a *Realpolitik* úgyanúgy felmérhetetlenül sok szenvedést zúdított a világra, mint az elszabadult téboly (ha nem épp magát a tébolyt szabadította el), és az okoskodásnál, a racionalizációnál, az érdekérvényesítésnél, a stratégiánál többre van szükség, ha olyan társadalmi rendet és életet szeretnénk továbbadni a következő generációknak, amely jogot és jólétet biztosít, hogy jogos vágyaikat és törekvéseiket beteljesíthessék. Ez az, amit Chomsky közjónak nevez. Ahogy Foucault-val folytatott híres, 1971-es vitájában is megfogalmazta: noha az emberi természet számos tekintetben örökletes kötöttségeket hordoz – akár a nyelvet, akár a moralitást illetően –, alapvetően kreatív kifejeződést keres, a kreativitás gyermeki értelmében (ahogy például az anyanyelv elsajátítása kötöttségek kreatív felfedezése és szabályszerűségek produktív újraalkotása). Teremtő vágyaink és törekvéseink közösségi összehangolása mégis oly sokszor esett a józan ész csapdájába. Meghaladva a természetest, a magától értetődőt, a nyilvánvalót, az eszest, létrehozható-e olyan társadalmi szerveződés, amelyben az egyik vágya és kreativitása nem a másik kárára élhető meg? Távolról sem az ész tagadásáról van szó, hanem a józan ész illúziójának feladásáról egy olyan tudás érdekében, amelyben a másik ember emberként jelenik meg, nem tárgyként; ahol a hatalom nem erőszakkal, hanem türelemmel hat; és ahol a szellemi nem rafinált, számító, hanem toleráns, érző. A társadalmi *merge* révén új, kreatív minőségek jöhetnek létre alkotókból mint alkotóelemekből, anélkül, hogy a művelet bármilyen módon korlátozná, kényszerítené vagy felszámolná önálló létüket, szabadságukat vagy alkotóerejüket.

Valójában csak a könyv utolsó fejezete tér rá a természet és az emberi elme tudományos tanulmá-

nyozásának feljebb tárgyalt misztériumaira, de valamiféle szellemi magaslat helyett inkább a gondolatok dzsungelébe vezeti az olvasót. Okos állat az ember, megtörtént a szerencsés mutáció, amelynek valószínűsége talán elenyésző egy bolygó lakhatóságának idői ablakában,[18] de azért ne vegyük készpénznek, hogy valaha is felfoghatjuk valódi teljességében a világot (ha egyáltalán sikerül megmentenünk a bolygót magunktól). Egyrészt az emberi psziché véges, noha végtelen produktivitást hordoz, másrészt a világ nem úgy működik, ahogy emberszabású intuíciónk sugallja, és ki tudja, hol vannak szellemi, kognitív és általános megismerő képességeink határai. A világ energiákon alapuló működése, mint amilyen a gravitáció, arra int, hogy gondolkodási struktúráink nem tükrözik híven valós természetét. Chomsky a legrégebbi filozófiai iskolákhoz tér vissza neomonista álláspontjával, amikor a világ egységét, egységes energia-, sőt szellemi természetét hirdeti, és ha talán kételkedik is intellektuális képességeinkben és lehetőségeinkben, nem vitatja különleges helyünket a természetben. Társadalomkritikájával és kitartó aktivista munkájával pedig arra biztat, hogy ha másra nem, arra talán elegendő lehet az emberi ész, hogy békés, szabad és önkénytől független teremtményekként élhessünk a bolygón, amelyet bár az ész sodort veszélybe, az ész is menthet meg. ❑

18 ■ Andrew E. Snyder-Beattie – Anders Sandberg – Erik K. Drexler – Michael B. Bonsall: The Timing of Evolutionary Transitions Suggests Intelligent Life Is Rare. *Astrobiology,* 21 (2020), 3. szám, 1–14. old.

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

1061 Budapest, Király utca 2., Anker Ház
Tel.: (36 1) 267 6258
E-mail: atlbook@t-online.hu
www.atlantiszkiado.hu

A BUDAI MŰHELY TITKAI

BÉKÉS ENIKŐ

Zsupán Edina (szerk.):
„Az ország díszére"
A Corvina könyvtár budai műhelye
Kiállítási katalógus, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2020.
488 oldal, 14 000 Ft

„Az ország díszére létrehozott könyvtárként" értékelték már rögtön Mátyás király halála után a magyar főurak a Corvina könyvtárat, és megállapodásban kötelezték az örököst, Corvin Jánost arra, hogy a könyvárat érintetlenül Budán hagyja, legfeljebb néhány darabot vihet el belőle. Mátyás könyvtára végül szétszóródott a világban, a könyvek nagy része elpusztult, ám a mintegy 235 ma ismert díszes, kézzel illuminált kódex – művészettörténeti és esztétikai értékén túl – így is híven tanúskodik az egykori pompás uralkodói könyvtárról, amely egyúttal a Mátyás-kori művészet és műpártolás egészéről alkotható töredezett képnek is az egyik legfontosabb eleme. A 2018. november 6. és 2019. február 9. között, az Országos Széchényi Könyvtárban megrendezett kiállítás katalógusának címe is jelzi, hogy az utókor nemzeti kulturális kincsként tartja számon a Bibliotheca Corvinát, amely 2005-ben az UNESCO Világörökség listájára is felkerült.

A jelenleg 37 corvinát őrző OSZK épületétől csak pár méterre állt Mátyás király egykori budai palotája, a Corvina könyvtár eredeti helye, amelyet a kiállítás nagy sikerrel idézett meg. A két könyvtár és alapítóik eszmei rokonsága önkéntelenül adódik már ebből a térbeli közelségből is, de a párhuzamot explicit megfogalmazta az OSZK Várba költöztetéséről 1959-ben hozott döntést ismertető kiadvány is.[1] Ennek szellemében a nemzeti könyvtár az utóbbi évtizedekben felívelő Corvina-kutatás egyik központja, eredményeit több kutató összefogásával, időről időre kiállítások, igényes szakkatalógusok formájában teszi közzé.

Egyik meghatározó múzeumi emlékem a rendszerváltás idejéből, amint 1990-ben még gimnazistaként sorban állok, hogy bejuthassak a Corvina-kiállításra.[2] A könyvtár 2002-ben is hasonló tárlattal ünnepelte alapításának 200. évfordulóját,[3] a 2008-as Reneszánsz Év során pedig Vitéz Jánosnak a Hunyadi Mátyás számára is példaként szolgáló könyvgyűjteménye és a XV. század könyvkultúrája került a középpontba.[4] (Corvinákban akkor a szomszédos Budapesti Történeti Múzeum évfordulós Mátyás-kiállításán lehetett gyönyörködni.)[5] A 2008-ban elindított *Supplementum Corvinianum* kiadványsorozat a külföldi kutatókat is megcélozva négy idegen nyelven közöl beszámolókat a Corvina-kutatás fejleményeiről. Ilyen előzmények után kapta a felkérést egy újabb kiállítás megrendezésére Zsupán Edina klasszika-filológus, humanizmus- és Corvina-kutató, az OSZK munkatársa, aki már korábban is írt többek között Vitéz János kéziratairól, doktori disszertációját pedig a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban őrzött corvinákról írta.

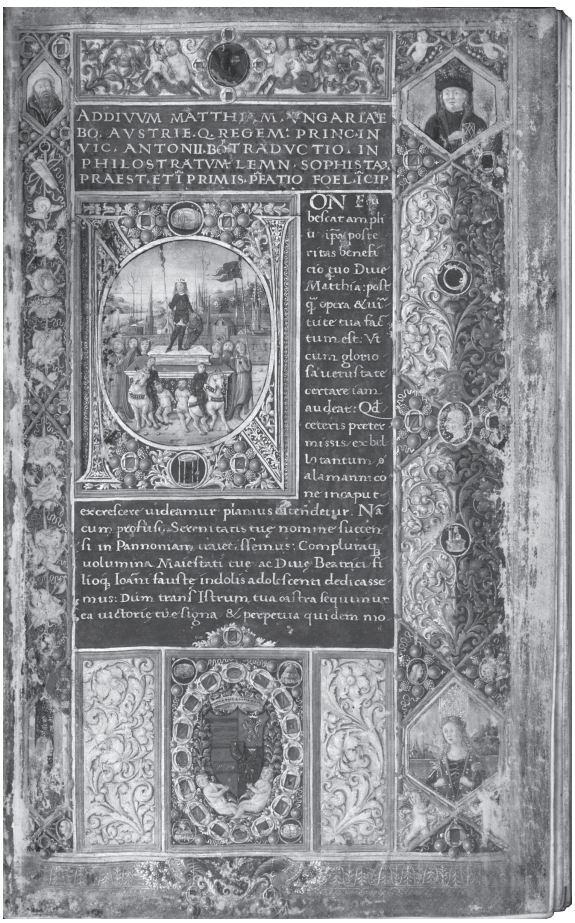
Régóta többeket foglalkoztat a budai könyvműhely kérdése, amely végül a kiállítás és katalógusa fő témája lett. Ilyen kimerítően, monografikus igénnyel korábban még senki sem vállalkozott a bemutatására. A témaválasztás hálásnak és indokoltnak bizonyult, ellentétben ugyanis a közönségcsalogató, *blockbuster*-kiállításokkal, ez a tárlat és a katalógusa valóban jelentős új szakmai ismeretekkel szolgált.

Az a tény, hogy Hunyadi Mátyás nemcsak Itáliából (elsősorban Firenzéből) hozatott könyvtára számára díszkódexeket, mivel Budán is létre jött egy scriptorokból, illuminatorokból és könyvkötőkből álló műhely, nem volt mindig evidens a kutatás számára. A műhely mesterei is a kortárs itáliai miniatúrafestészet stílusában dolgoztak, többnyire maguk is Itáliából származtak. A budai műhely kapcsán tehát nem beszélhetünk kimondottan, modern értelemben vett helyi, vagy akár nemzeti stílusról. A kiállításnak és a katalógusnak ugyanakkor éppen az az egyik legfőbb tanulsága, hogy a Budán alkotó mesterek munkái és az Itáliából importált kódexek között létrejött kölcsönhatás eredményeként kialakult egy olyan sajátos stíluskeveredés, ami jellegzetes karaktert eredményezett a korabeli miniatúrafes-

1 ■ Sebestyén Géza – Farkas László: Új Nemzeti Könyvtárunk a Várban. *Magyar Könyvszemle,* 76 (1960), 2. szám, 106. old.
2 ■ *Bibliotheca Corviniana, 1490–1990. Nemzetközi corvinakiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban Mátyás király halálának 500. évfordulójára.* Szerk. Karsay Orsolya. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1990.
3 ■ *Uralkodók és Corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján.* Szerk. Karsay Orsolya. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2002.
4 ■ *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon.* Szerk. Földesi Ferenc. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2008.
5 ■ *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490.* Kiállítási katalógus. Szerk. Farbaky Péter et al. Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 2008.

tészeten belül. A hazai kutatásban először a XIX. század végén vetődött fel a gondolat, hogy a kódexek egységes, aranyozott bőrkötését egyedi, budai jelenségként lehetne értelmezni. Végül Hoffmann Edithnek sikerült bizonyítania az önálló budai műhely létezését, illetve meghatároznia főbb, elsősorban észak-itáliai eredetű stílusjegyeit. A budai műhely mégis sokáig a Corvina-kutatás legrejtélyesebb területe maradt.

A katalógus bevezető tanulmányában (*A budai műhely*) Zsupán Edina részletesen ismerteti a budai műhellyel kapcsolatos legfrissebb kutatásokat. Megtudhatjuk, milyen új attribúciók, datálások születtek, és hogyan rajzolta át mindez nemcsak a budai műhely, hanem általában a Corvina könyvtár létrejöttével, működésével kapcsolatos tudásunkat. Zsupán érvelése nem szorítkozik a művészettörténészek hagyományos eszközeire, viszont az a kodikológiai, könyvészeti, paleográfiai tapasztalat, amelyet a corvinák tanulmányozása során elsajátított, kifejezetten megtermékenyítően hatott vizsgálatukra. A kötet módszertani újdonságai közé tartozik mindenképpen az, hogy az egyes corvinákat az eddigieknél is komplexebb interdiszciplináris vizsgálatnak vetette alá, kitágítva a korábbi, elsősorban stíluskritikai, ikonográfiai és a provenienciára irányuló kutatásokat, nem utolsósorban pedig az irodalom- és eszmetörténeti kontextusokat. Hol a festékrétegek, a címer vagy a pergamen típusa, az íráskép vagy éppen a scriptor személye is segítette egyes kódexek elkészítésének budai lokalizációját. Az eddigiekhez képest még hangsúlyosabbnak bizonyult továbbá az a megközelítésmód is, amely az itt készült kötetek belső miniatúradíszét és a külső kötést szerves, összetartozó egységként kezeli, így ahol csak indokolt volt, a katalógustételekben a kötés részletes bemutatása követi a kódex művészettörténeti és tartalmi leírását. Mindezeknek köszönhetően a katalógus egyik legfontosabb újdonsága, hogy jóval több corvinát tart – részben vagy teljes egészében – a budai műhely termékének, mint a korábbi kutatás.

Philostratus: Heroica, OSZK, Cod. Lat. 417. f 2r.

Bővült többek között azon kódexek csoportja is, amelyek bizonyára Vitéz János gyűjteményéből kerültek a Corvina könyvtárba, ami azért is jelentős felfedezés, mert az esztergomi érsek könyvtára sok tekintetben a királyi gyűjtemény mintája volt. Jól illusztrálja azt a folyamatot, hogy hogyan használta fel az uralkodó a Vitéztől megörökölt kódexeket saját könyvtárának gyarapítására, az OSZK-ban őrzött Regiomontanus-corvina, amelynek keletkezési körülményeit meggyőzően tárja elénk Zsupán Edina (Kat. B2). A csillagászati témájú kódex eredetileg 1471 körül Vitéz környezetében keletkezett, erre enged következtetni többek között az íráskép, valamint a díszítés gótikus stílusa. A kódex díszítése azonban, feltehetően Vitéz halála miatt, befejezetlen maradt, és mintegy tíz évvel később a szabadon hagyott első oldalaira új előszót írtak, melyet ugyanaz a scriptor, de már a humanista írásképet követve, vetett papírra, pontosabban pergamenre. Az előszó kezdőlapjának lapszéli díszeit pedig az akkor már Budán tartózkodó firenzei miniátor, Francesco Rosselli készítette el. A Regiomontanus-corvina létrejöttének két fázisa szimbolikus értékű, amennyiben arra is rámutat, hogyan fért meg egymás mellett a hazai udvari művészetben a késő gótikus és az itáliai importként érkező reneszánsz stílus. A kiállítási katalógus érdeme többek között éppen az ilyen és ehhez hasonló minuciózus nyomozás, amelyben feltárulnak előttünk a kódexek születésének bonyolult rétegei. Janus Pannonius egykori kódexei közül is megcsodálhattunk egyet a kiállításon, ami azért számít ritkaságnak, mert Európa-szerte híres, latinul verselő költőnk könyveit, a hagyományos posszesszori jegyek híján, nehéz azonosítani (Janus Pannonius evangéliumos könyve, Kat. C2).

A bevezető tanulmány sorra veszi a budai műhely legfontosabb mestereit és corvináit, s részletesen bemutatja keletkezésük összetett körülményeit, ami új megvilágításba helyezi az egész Corvina könyvtár fejlesztésének menetét. Az első, 1480 körüli időszakban két név szerint is ismert mester, a firenzei

Francesco Rosselli és a milánói Francesco da Castello dolgozott Budán. Rosselli miniátori életművét csak az 1960-as évek óta lehet azonosítani, miután az olasz kutatás felismerte benne az urbinói herceg, Federico da Montefeltro által foglalkoztatott egyik legkedveltebb miniátort. Egy régóta ismert adat pedig magyarországi útjáról számol be, ahova 1479–1481 között tartozása miatt, anyagi megfontolásból érkezett, mert megszűntek az urbinói megrendelések. Az utóbbi évek kutatásai több corvina dekorációját is Rosselli kezétől eredeztették, azonban egyiket sem tudták biztonsággal pontosan budai tartózkodásához kötni. Sokáig úgy tűnt, hogy Mátyás már inkább a miniátor Firenzébe történő visszatérése után rendelt tőle illusztrációkat. Zsupán kutatásainak köszönhetően most már Rosselli budai munkásságához köthetjük a Regiomontanus-corvinán kívül a Beatrix királyné számára készült psalteriumot is, amely, „a budai műhely egyik nagy szerzeménye", hiszen eddig sok társával együtt itáliai eredetűnek vélték (Kat. a3, 153. old.). A Regiomontanushoz hasonlóan a psalteriumon sem csak egy kéz dolgozott: míg a címlap Rosselline attribuálható, addig a belsőben már egy más stílusban alkotó, milánói miniátor keze nyoma ismerhető fel, akit nemrégiben Nagy Eszter a Mátyás-graduálé díszítésével hozott összefüggésbe. (Az egyes corvinák szövevényes történetét olvasva felmerül a kérdés, hogy talán szemléletes lett volna a kódexek egymáshoz való viszonyát, mondhatni, kapcsolati hálóját ábrára is kivetíteni.) Mindenesetre többek között éppen az új Rosselli-attribúcióknak köszönhetően a műhely stílusa immár változatosabb képet mutat, hiszen a korábbi elképzelések elsősorban az észak-itáliai, ún. lombard stílushoz kapcsolták.

Philostratus: Heroica, OSZK, Cod. Lat. 417. f 1v.

Zsupán Edina kitér Francesco da Castello magyarországi tevékenységére is, aki ennek a körnek az egyik legrégebben név szerint ismert mestere. Főpapi és főúri megrendelésekre is dolgozott, ami arról tanúskodik, hogy a reneszánsz ízlés nem csak a király megrendeléseiben éreztette hatását. Az udvarral is szoros kapcsolatban álló Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost számára készített breviárium a budai műhely egyik legreprezentatívabb, gazdagon díszített példánya, melyet ráadásul Francesco da Castello több helyen szignált is (Kat. D1). A katalógus az ő munkásságát is új megvilágításba helyezi, magyarországi tartózkodása ugyanis – megszakításokkal ugyan, de – majd egy évtizedet ölelt fel. Az újabb kutatásokban pontosabban kirajzolódik, hogyan változott ez idő alatt Da Castello stílusa, hogyan került, ez az eredetileg a milánói miniatúrafestészet karakterét képviselő miniátor a Budára érkező, firenzei eredetű művek hatása alá. A neki attribuálható kötetek körül még mindig sok a kérdőjel, de az utóbbi években olyan jelentős tételekkel gyarapodott a budai munkásságához köthető corvinák száma, mint a Trapezuntius-corvina (*Rhetorica*, Kat. D6) vagy a csillagászati témájú Tollhopff-corvina (*Stellarium*, Kat. d10), amely attribúciókat Zsupán Edina is elfogad. Elveti viszont azonosítását az ún. Cassianus-mesterrel, aki művészi szükségnevét a szerzetesi élet szabályairól írott, párizsi Cassianus-corvináról kapta (Kat. E3). Jellegzetes stílusuk miatt a budai műhelyen belül külön csoportot alkotnak a Cassianus-csoport tagjai, ami szintén alátámasztani látszik azt a feltételezést, hogy a többféle itáliai miniatúrafestészeti stílusból párhuzamosan merítő, egységes helyi stílus kialakítására törekvés a budai műhely fontos célja lehetett.

Az említett Cassianus-csoport egy másik díszesebb darabja a Filarete építészeti traktátusát tartalmazó Averulinus-corvina, amelyet mostantól, hála a scriptor sikeres azonosításának, szintén a Budán keletkezett corvinák közé sorolhatunk. Hasonló kodikológiai szempontok alapján, továbbá a műhelyre jellemző imitációs technika figyelembevételével tekinthető Budán készült műnek a Philostratos-corvina is, amelyet a korábbi kutatás a főminiátor, Boccardino il Vecchio firenzei származása miatt egyértelműen az Itáliából megrendelt kötetek közé sorolt (Kat. G1). Az egész könyvtár egyik leggazdagabban díszített példányáról van szó, amely egyben az uralkodói reprezentáció legemblematikusabb ikonográfiai programját hordozó corvi-

na. Budai lokalizációja, a többi új „átminősítéssel" együtt nagymértékben növeli a korábban sokszor provinciálisnak, másodvonalbelinek minősített budai műhely rangját, amikor munkáit az Itáliában „sztárminiátoroktól" rendelt luxuskódexekkel vetették össze. (Ezzel az összehasonlítással egyébként gyakran a hazai humanizmuskutatás is szembesül, ha sorra vesszük, hogy kik azok az olasz humanisták, akik végül eljutottak a budai udvarba.)

A katalógus végleg leszámol azzal a mítosszal is, amely sokáig az ún. fehér indafonatos kódexeket övezte. Az 1460–1470 közötti időszak firenzei díszítésmódjáról elnevezett csoport köteteiről a kutatás korábban azt gondolta, hogy az uralkodó nagyjából keletkezési idejükkel egy időben rendelte meg őket, s így ezek alkották volna a gyűjtemény korai rétegét. Mára azonban már bizonyosnak látszik, hogy ebben az évtizedben még nem beszélhetünk a Corvina könyvtár létezéséről, és a corvináknak ez a csoportja csak később érkezett Mátyás gyűjteményébe. (Eredeti tulajdonosaik közül megemlíthetjük Vitéz Jánost és Janus Pannoniust, korábbi uralkodókat és legújabban Handó György kalocsai érseket, amint azt Pócs Dánielnek sikerült nemrégiben bebizonyítania és a katalógusleírásokban is bemutatnia.) A Corvina könyvtár állományának nagy részét a másoktól örökölt kódexek tették ki, a tulajdonosváltás fontos gesztusaként pedig az eredeti tulajdonos címerét minden esetben átfestették a királyéval. (Zsupán részletesen taglalja a címerhasználat módozatainak jelentőségét is.) A műhelyben ezt a munkafázist két ismeretlen kéz, az ún. „első" és „második" címerfestő végezte el. A katalógusban publikált nóvumok közé tartozik az is, hogy alaposabban megismertet a korábban csak címerfestőként emlegetett mesterek munkamódszerével, stílusával. Ugyanis Zsupán Edina szerint a címerfestőket a címerek és iniciálék megfestésén kívül egy-egy corvina teljes díszítésével is megbízták. Az „első címerfestőhöz" köti a modenai Alberti-corvina illuminálását, a második címerfestő keze nyomát pedig a kortárs Pietro Ransanónak a magyarok történetéről írott művét tartalmazó corvina díszítésén véli felfedezni (Kat. I1). A Ransanus-corvina a frissen a budai műhely körébe sorolt darabok egyike – korábban ezt is itáliai, leginkább nápolyi eredetűnek vélték.

A stiláris, sokszor egészen apró részleteket, állatfigurát vagy arcábrázolásokat összehasonlító komparatív, illetve kodikológiai érveket, azaz a kódex materiális, fizikai jellemzőit is vizsgáló argumentációk során a kódexek új, izgalmas kapcsolatrendszere elevenedik meg az olvasó előtt, egyúttal feltárul a helyi mesterek munkamódszerének egyik legfontosabb ismérve, az imitáció miléntje is. A kisebb, anonim miniátorok munkáit sokszor éppen azért nehéz elkülöníteni egymástól, mert gyakran használták fel előképül a könyvtár már kész, illuminált kódexeit vagy a Firenzéből megrendelt díszkódexek lapjait, s előfordult, hogy egy művön belül egyszerre több corvina stílusa, részlete is visszaköszön. „Mintha elindult volna egy folyamat, amelynek során a királyi könyvtár gyarapodó állománya, illetőleg a benne található díszítés egy folyamatosan bővülő motívumbázist képezett volna a későbbi kézirat-produkció számára" – fogalmaz Zsupán (59. old.). Vagyis kialakulóban volt a budai műhelyre jellemző stílus, amelynek egyik fő ismérve éppen egyfajta eklektika volt.

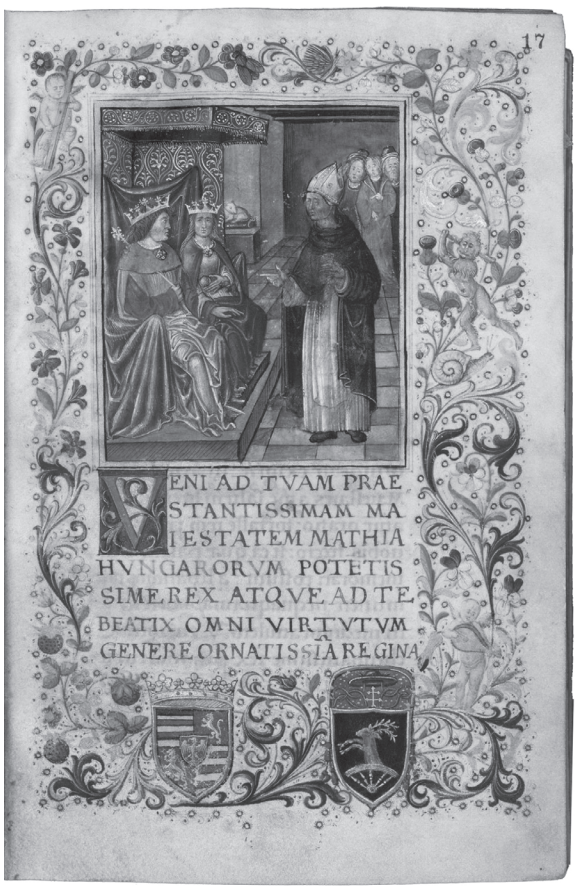
Zsupán Edina fejezetének, de az egész katalógusnak is az egyik legfontosabb konklúziója megerősítette azt a korábbi feltételezést, amely szerint a könyvtár jelentős hányadát csak Mátyás király uralkodásának utolsó évtizedében rendelték meg. Ezen belül is a legdíszesebben illuminált kódexek nagy része csak az 1485 utáni évekre, vagyis a Bécs (1485) és Bécsújhely (1487) elfoglalása utáni, politikailag nyugodtabb időszakra datálható. (Ez a jelenség egyébként a szobrászat és az építészet terén megfigyelhető tendenciákkal is egybevág.) A király 1490-ben bekövetkezett halála tehát ezt a nagyszabású, az itáliai kortársakéval vetekedő művészeti programot szakította félbe.

Nem állíthatom, hogy Zsupán Edina tanulmánya könnyed olvasmány lenne azok számára, akik kevésbé jártasak a corvinák univerzumában, de a katalógus pillérét alkotó fejezet az utóbbi évek Corvina-kutatásának egyik legfontosabb fejleményeként értékelendő. A számtalan újdonságot tartogató szöveg módszertani szempontból hasznos lehet a nem művészettörténész olvasóknak is. Egy irodalomtörténésznek például rögtön eszébe juthat a korabeli szövegalkotói eljárások közül az imitáció, a kompiláció vagy a parafrázis, amelyek párhuzamba állíthatók az itt leírt vizuális alkotói módokkal. Zsupán szövege magán viseli a szerző egyik legjellemzőbb kutatói attitűdjét, az alázatot és a szerénységet. Ez az attitűd érvényesült a kötet szerkesztésében is, az övével nem egyező attribúcióra vagy datálásra vonatkozó véleményeket ugyanis a többi szerző szabadon kifejthette.

Mikó Árpád tanulmánya (*Konstrukció és rekonstrukció. Adalékok a Corvina budai műhelyének historiográfiájához*) áttekinti a budai műhely kutatástörténetét kb. az 1970-es évekig, Csapodi Csaba munkásságáig. Mikó a corvinák emblematikus bőrkötéseinek recepciójával indít, néhány példán bemutatja, hogyan utánozták a XVII. századtól kezdve egészen a XX. századig a hazai bibliofil gyűjtők és könyvkötőművészek a corvinák bőrkötését. A reprezentatív, aranyozott kötéseket már a XIX. századi kutatás is a Corvina-könyvtár védjegyeként értelmezte, éppen ezek alapján azonosított Rómer Flóris, a hazai művészettörténet és régészet egyik megteremtője is corvinaként egyes díszkódexeket. Mikó Árpád már korábbi tanulmányaiban is behatóan vizsgálta a Mátyás-kori művészet utóéletét és kutatástörténetét. Ezúttal a corvinakötések mesterei és eredete körül folyó kezdeti vitákat és nemzetközi visszhangjukat ismerteti. Tanulmányából azt is meg-

érthetjük, hogy a korábbi művészettörténet-íráshoz képest mekkora előrelépést jelentettek Hevesy Andor (André de Hevesy), majd Hoffmann Edith 1920-as években megjelent publikációi a budai műhelyről, mindezt úgy, hogy közben egyfajta izgalmas korrajzot is kapunk, Mikó ugyanis a corvinakutatók eddig kevésbé ismert társadalmi, családi hátterét, kapcsolati hálóját, fontosabb biográfiai adatait is elénk tárja.

A corvinák kötésével és általában a magyarországi reneszánsz bőrkötésekkel foglalkozik Rozsondai Mariannak, a téma legszakavatottabb szerzőjének tanulmánya is (*A magyarországi könyvkötések reneszánsz korszaka*). A ma mintegy 217, eredetiként számontartott corvinának körülbelül egyharmadának megvan az eredeti díszkötése. Nincs köztük két egyforma. A görög kódexek ún. *alla greca* kötést kaptak (amit részletesen a következő tanulmányban Németh András ismertet), viszont a latin és a görög nyelvű kódexek borítóján egyaránt olvasható a kötetben foglalt mű szerzője és címe, ami hozzájárult a könyvtár egységes arculatához. Rozsondai cikkéből megtudhatjuk, hogy a kutatás mai állása szerint a Mátyásnak dolgozó budai műhely könyvkötője olasz származású mester lehetett, s a kötetek stílusa és felépítése is nagyrészt itáliai mintákat követ. Rozsondai ismerteti a corvinakötések datálásának problematikáját, valamint recepciótörténetüket is, hiszen a könyvtár gyarapítása Mátyás utódja, II. Ulászló uralkodása alatt is folytatódott, még ha nem ugyanolyan mértékben is.

Ransanus: Epitome rerum Hungaricarum, Cod. Lat. 249. f 17r.

Németh András a Corvina könyvtár görög nyelvű kódexeinek a budai műhelyben elvégzett restaurálását tárgyalja, amivel mostanáig – legalábbis ilyen behatóan, mind filológiai, mind pedig könyvészeti szempontból – a kutatás még nem foglalkozott *(A Corvina görög nyelvű kódexeinek restaurálása Budán)*. A szerző évek óta sikeresen vizsgálja a görög nyelvű corvinák csoportját, néhány éve pedig már a Vatikáni Apostoli Könyvtár görög nyelvű kéziratainak egyik *custos*aként folytatja kutatásait. A görög kéziratok többsége nem korabeli, humanista másolat, és értékük nem annyira díszítettségükben, mint inkább régiségükben, görög mivoltukban rejlett. (Feltehetően már csak azért is különlegesnek számítottak, mert a XV. század második felében a jó görögtudás még a humanisták között sem volt annyira elterjedt, mint a latiné.) Ma már nehéz pontosan megállapítani a görög kódexek számát a Corvina állományán belül, de bizonyára már a kortársak és a közvetlen utókor is nagyra becsülte őket, amint az a tanulmányban hivatkozott forrásokból kiderül. Ismeretes, hogy Janus Pannonius számos görög kézirat tulajdonosa volt, amelyek a költő 1472-es halála után nagy valószínűséggel Mátyás könyvtárába kerültek. A Corvinához köthető görög kódexek között olyan jelentős darabok is vannak, mint VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császárnak (905–959) a bizánci udvari szertartásrendet bemutató, *De ceremoniis* című munkája, amely műnek a nagy részét csak ebből az egy példányból ismerjük. Németh egy alapos könyvészeti és könyvrestaurátori nyomozás részleteibe vezeti be az olvasót, bemutatva több példán is, hogyan újították fel a könyvtárba érkező sérült, hiányos, rossz állapotú görög kódexeket, és hogyan, milyen technikával készítettek rájuk új, görögös jellegű kötést, amivel első ránézésre megkülönböztethetők voltak latin társaiktól. A restaurálás folyamatának rekonstruálásával a szerző egyúttal a budai könyvkötő műhely tevékenységével kapcsolatban is új eredményekre jutott.

A magyarországi corvinakutatás nemzetközi beágyazottságáról tanúskodik Mario Marubbi fejezete, amely a budai műhely egyik vezető, név szerint is ismert, már említett mesterének, Francesco da Castellónak a pályafutását tekinti át *(Francesco da Castello pályafutása)*. Az utazási és külföldi kutatási lehetőségek rendszerváltás utáni bővülésének köszönhetően az elmúlt évtizedekben erősödött a magyarországi és nemzetközi reneszánsz kutatók együttműködése, amely több sikeres konferenciában és kiállításban is manifesztálódott. Ennek eredményeként a Mátyás-korra vonatkozó művészettörténet-írásunk számos új adattal gazdagodott, így például korábban

ismeretlen, szükségnévvel ellátott művészeket sikerült azonosítani, korábbi téves attribúciókat megcáfolni, egyszóval az itáliai anyag beható ismerete és a nemzetközi szakirodalomban való jártasság az olyan műalkotások tanulmányozásának elengedhetetlen feltételévé vált, amelyek alapvetően itáliai hatásra születtek meg. Éppen ezt a nézőpontot villantja fel a miniatúrafestészetet kutató Marubbi írása is, aki Castello műveit a mester keze munkájaként meghatározott egyéb, itáliai munkákkal együtt ismerteti. A miniátorok azonosítása sok esetben stíluskritikai alapon történik, amikor nem áll rendelkezésre egyéb kodikológiai információ, írásos forrás vagy szignatúra, mint Castello esetében. Marubbi ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy még a szignatúra sem jelenti feltétlenül, hogy az adott kódex összes lapjának minden részletét a mester saját kezűleg festette volna meg, mivel ezek az illusztrációk műhelymunkák voltak. Castello jellegzetes stílusa, színhasználata, figuráinak megformálása számos corvinán feltűnik, ezért a budai oeuvre-jéhez sorolt munkák listája folyamatosan bővül. Marubbi ráadásul stíluskritikai érvek alapján elfogadja azt az olasz kutatók által képviselt, míg a magyarok által inkább elvetett feltevést, hogy Castello lett volna az ún. Cassianus-mester. Ezen értelmezés feltételezi, hogy mintegy két évtizedes munkássága során Castello képes volt folyamatosan megújulni, stílusát az új impulzusok, tanulmányutak hatására változtatni. Marubbi az attribúció kérdését is rugalmasabban fogja fel. Csak helyeselni lehet, hogy a szerkesztő teret engedett az egymástól eltérő álláspontok kifejtésének is, főleg egy olyan témában, ahol nehéz egzakt bizonyításokkal élni, s akármelyik véleménnyel rokonszenvez is az olvasó, módszertanilag mindegyik fejtegetés izgalmas és releváns olvasmány.

Minthogy a budai műhely kérdéskörét vizsgáló kiállítási katalógus a kódexeknek elsősorban a művészettörténeti és könyvészeti aspektusaival foglalkozik, a kötet szerzői közül szinte egyedüliként Ekler Péter érinti eszmetörténeti vonatkozásaikat is (*Ptolemaiosz és Trapezuntius: adatok Johannes Regiomontanus műveihez, valamint életének magyarországi szakaszához*). A corvinák kutatása hagyományosan szorosan kapcsolódik a magyarországi és nemzetközi humanizmuskutatáshoz, s az utóbbi időben olyan tudományos művek is fókuszba kerültek, amelyekkel a corvinákat kutató irodalomtörténészek korábban nemigen tudtak mit kezdeni. (Megemlíthetjük itt többek között Zsoldos Endre, Láng Benedek, Orbán Áron és Veszprémy Márton írásait, amelyek a csillagászati, illetve asztrológiai témájú corvinákkal foglalkoznak.) Ezek a kötetek is Vitéz János és Hunyadi Mátyás szinte már közhelynek számító asztrológiai érdeklődéséről tanúskodnak, amit számos más forrás és ábrázolás is alátámaszt. Ekler tanulmánya két, a budai udvarral szoros kapcsolatot ápoló, kortárs szerző csillagászati témájú műveire hívja fel a figyelmet, többek között a bécsi Regiomontanus- és Ptolemaiosz-corvinára, amelyek díszítése szintén a budai műhelyben készülhetett el. Ekler ismerteti a Johannes Regiomontanus és Georgius Trapezuntius műveit és latin fordításait tartalmazó corvinákat a paratextusokkal együtt, kitérve későbbi kiadásaikra is. A Trapezuntius és Regiomontanus életműve közötti kapcsolat Ptolemaiosz örökségén alapszik, előbbi ugyanis lefordította latinra és kommentárral látta el az *Almagest*et, utóbbi pedig kivonatot állított belőle össze, az ún. *Epitomé*t. Ekler a korabeli Ptolemaiosz-recepció szempontjából jelentős, ám ez idáig kevésbé ismert műre is felhívja a figyelmet; a *Defensio Theonis*ban Regiomontanus éppen Trapezuntius kommentárjával vitatkozik.

Sajnálatos ugyanakkor, hogy a szerző még csak utalás szintjén sem tér ki azokra a kontextuális szempontokra, amelyek az ismertetett művek keletkezési körülményeire világítanak rá. Pedig érdemes lett volna röviden ismertetni ezeket a témában kevésbé jártas olvasók kedvéért, hiszen az általa bemutatott szövegek szorosan kötődnek a XV. századi tudományos és filozófiai vitákhoz, sőt tudománytörténeti relevanciájukon felül éppen ettől válnak izgalmas olvasmánnyá. Nem lehet szó nélkül hagyni többek között az a tényt, hogy Regiomontanus azért ajánlotta az *Epitomé*t Bessarion kardinálisnak, mert éppen ő volt az, aki nem lévén megelégedve Trapezuntius fordításával, megbízta a bécsi csillagász tanárát, Peuerbachot egy új elkészítésével, amelyet végül Peuerbach halála miatt Regiomontanus fejezett be. Az utóbbi időben több tanulmány is kimutatta Bessarion műveinek ismertségét a budai udvarban (Zsupán Edina, Bolonyai Gábor, Pócs Dániel írásai), aki a XV. század második felének meghatározó tudósa és a korban reneszánszát élő neoplatonizmus egyik fő képviselője volt. Bessarion a platonizmussal kapcsolatos meggyőződését az *In calumniatorem Platonis* című művében fejtette ki, amelyben ugyancsak Trapezuntiusszal vitatkozik. De a kiállításon megtekinthető volt egy Bessarion műveit tartalmazó corvina is (Kat. H6), amely szintén tartalmaz egy olyan szöveget, amelyben ugyancsak Trapezuntius egy – mára már elveszett – írásával vitatkozik. Az ehhez hasonló eszmetörténeti vonatkozások mellőzése azért is hiányérzetet kelt az olvasóban, mert az Ekler által tárgyalt művek részletes leírásai a kötet katalógustételei között ehhez a fejezethez irányítják vissza az olvasót az eszmetörténeti kontextus alaposabb megértése végett.

A katalógus tanulmányait Boreczky Anna írása zárja, aki a tárgyalt korszak három, Magyarország történetét feldolgozó művén keresztül (a Thuróczi-krónika, Ransano és Bonfini históriái) mutatja be a korszak könyvművészetének heterogeneitását. A fejezetnek már a címe is azt jelzi (*Történetírás és könyvkultúra Mátyás király udvarában. A budai műhely verzójára*), hogy a szerző a három különböző történeti mű segítségével egyfajta kitekintést akar nyújtani annak a szellemi közegnek a sokféleségére,

amelyet udvari művészetnek szokás nevezni. Jóllehet az utókor által konstruált Mátyás-képnek köszönhetően ez az udvari művészet a mai napig a *par excellence* itáliai reneszánsz művészet magyarországi meghonosodásaként él tovább a köztudatban, a Mátyás-kor művészetét, építészetét, irodalmát elemző művek rendszerint figyelmeztetnek arra, hogy valójában mennyire összetett jelenséggel állunk szemben. Ezt az interpretációt erősíti Boreczky Anna tanulmánya is, amikor a királyi udvar környezetében létrejött három historiográfiai mű keletkezési körülményeinek, recepciójának, s a szövegeket hordozó médiumnak, illusztrációinak a differenciáltságát vizsgálja.

Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy a budai műhely tevékenységét és az uralkodói könyvtár létrejöttét feltáró kötet számos tanulsággal szolgál a Mátyás-kori udvari művészet és mecenatúra egészének megítéléséhez. A Corvina-könyvtár szimbolikus jelentősége – önnön művészettörténeti és történeti értékén túl – abban rejlik, hogy az uralkodó tudatos politikai propagandisztikus és reprezentációs törekvései nyilvánulnak meg benne. A budai műhely jelentőségének felértékelődése még inkább nyomatékosítja Mátyás mecénási tevékenységét, miközben az udvar más megrendelőire is ráirányítja a figyelmet, mint például Aragóniai Beatrix és testvére, Aragóniai János szerepére. A kötet tehát a művészettörténeti és könyvtörténeti kutatásokon túl kiindulópontul szolgálhat minden olyan vizsgálathoz, amely a Mátyás-kori udvari művészet hazai és itáliai kulcsfigurái és a művek létrejöttében közreműködő szereplők közötti kapcsolati hálót igyekszik feltérképezni.

A kötet tanulmányait követik a gyönyörű fotókkal illusztrált, részletes katalógustétel-leírások, amelyek a főbb mesterek és stilárisan elkülöníthető csoportok szerint alkotnak külön egységeket. (A tételek számozása megegyezik a kiállításra megjelent magyar–angol nyelvű kalauzéval.) A katalógus végén mutatók és bibliográfia segítik a tájékozódást. Dicséret illeti a könyv külsejét is, melyet a corvinákhoz méltó elegancia s a kiállítás installációjából visszatérő sötétkék-arany színpárosítás jellemez. (A tárlat belsőépítésze, Gazdag Mária 2019-ben az *A'Design Award* nemzetközi szervezettől bronzfokozatot nyert e munkájával.) Itt kell megemlítenünk azt is, hogy a katalógus publikálását jelentős online tartalomfejlesztés is kísérte. Az OSZK irányításával évek óta zajlik a corvinák digitalizálási programja (*Bibliotheca Corvina Virtualis*: https://corvina.hu/hu/cimlap/), amelynek keretében egyelőre a magyarországi és a wolfenbütteli corvinák digitalizált másolatát tették közzé. A projekt honlapján kapott helyet a budai műhelyt bemutató kiállítás virtuális változata is (https://exhibitioncorvina2018.oszk.hu/), így a magyarországi időszaki kiállítások történetében viszonylag egyedülálló módon, háromdimenziós panorámaképekben sikerült megörökíteni és újra bejárhatóvá tenni a kiállítás terét is, a tárlókban pedig az egyes corvinákra kattintva megtekinthetők a címlapokról készült fotók.

Az utóbbi időkben az OSZK gyakran került a kultúrpolitika kereszttüzébe, dolgozóinak munkáját a költözésről időről időre felröppenő hírek, átszervezések nehezítik. Az alulfinanszírozott intézmény a mellette még kitartó, elhivatott munkatársaknak és a szakma többi képviselőjének köszönhetően, műhelymunkájuk eredményeként mégis fel tudott mutatni egy közönségsikert arató kiállítást, több kísérő rendezvénnyel és kerekasztal-beszélgetéssel. A szakkatalógus is elkészült. Csak remélhetjük, hogy a nemzet könyvtára a későbbiekben is dicsekedhet hasonló szakmai teljesítményekkel. ❑

LEHET-E JÖVŐJE A MÚLTNAK?

SCHWEITZER GÁBOR

A History of the Hungarian Constitution
Law, Government and Political Culture in Central Europe
Edited by Ferenc Hörcher and Thomas Lorman
I.B. Tauris, Bloomsbury Publishing, London – New York, 2019. xvi + 366 oldal, £ 76

A legújabb kori alkotmányfejlődést 1930-ban áttekintő tanulmányában Thewrewk-Pallaghy Attila úgy vélte, hogy „a történeti és a chartális alkotmányon való felosztás és a vele kapcsolatos fogalom meghatározás, ha nem is minden, de nagyon sok tekintetben ma már meghaladott."[1] Az utóbbi esztendők hazai fejleményei némiképp rácáfoltak erre a megállapításra, hiszen az Alaptörvény elfogadása óta ismételten fokozott érdeklődés mutatkozik a történeti és a chartális – másképp kifejezve az íratlan (kodifikálatlan) és az írott (kodifikált) – alkotmány jellegzetességei iránt.

Ennek okai igencsak kézenfekvőek. A 2012. január 1-je óta hatályos Alaptörvény preambulum funkciót betöltő *Nemzeti hitvallás*a – az Alaptörvény hetedik módosítása óta – három alkalommal is hivatkozik az alkotmánytörténethez kapcsolódó történeti alkotmányra, illetve a történeti alkotmány vívmányaira:

> „Tiszteletben tartjuk történeti alkotmányunk vívmányait és a Szent Koronát, amely megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét.
>
> Valljuk, hogy a történeti alkotmányunkban gyökerező önazonosságunk védelmezése az állam alapvető kötelessége.
>
> Nem ismerjük el történeti alkotmányunk idegen megszállások miatt bekövetkezett felfüggesztését."

Az Alaptörvény tételes rendelkezései közül pedig az R) cikk (3) bekezdése utal a történeti alkotmány vívmányaira:

> „Az Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni."

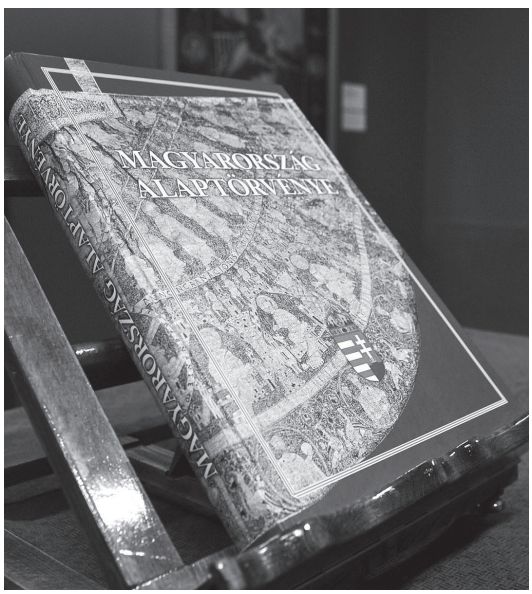
Az Alaptörvény javaslatához fűzött általános indokolás ugyanakkor arra mutatott rá, hogy az Alaptörvény Magyarország „első egységes, demokratikus, írott alaptörvényeként illeszkedik a magyar történeti alkotmány ezeréves történetébe."[2]

Az alkotmányozó nem nyújtott túlontúl sok támpontot az Alaptörvényhez fűzött indokolásban a történeti alkotmány, valamint a történeti alkotmány vívmányai bevezetését, illetve szükségességét illetően. Ez abból a szempontból mindenképp szerencsés, hogy nem kötötte meg e fogalmak értelmezőinek a kezét, bár az is lehetséges, hogy az indokolás hézagossága a dogmatika tisztázatlanságára vezethető vissza. Az Alaptörvénnyel mindenesetre egy újszerű alkotmánytípus jött létre, amelyet *hibrid alkotmány*nak nevezhetnénk. Hibridnek, mégpedig abban az értelemben, hogy egy írott (kodifikált) alaptörvényt a történeti (kodifikálatlan) alkotmányhoz illesztve a kétféle „üzemmódra" beállított alkotmánytípus sajátos ötvözetét alkotta meg.

Miközben a történeti alkotmány régről ismert konstrukciója új kontextusba helyeződött, az új kategóriaként megalkotott történeti alkotmány vívmányaira mindenekelőtt az Alkotmánybíróság köteles rámutatni az alkotmányértelmezés folyamata során. A vívmányok kimutatása egyúttal azzal is jár, hogy a régmúlt korokat idéző történeti alkotmányra is reflektálnia kell a taláros testületnek, hiszen abból nyerheti ki a mai alkotmányos keretek közé átemelni – beemelni, visszaemelni – szándékozott vívmányok körét. Az más kérdés, hogy milyen távlatos hozadékai lehetnek a történeti alkotmány vívmányaira is alapozott alkotmányértelmezésnek, hiszen ebben a tekintetben megoszlanak a szakmai álláspontok.[3]

Az Alaptörvény által bevezetett régi-új terminusok természetesen a társadalom- és bölcsészettudományok művelői érdeklődését is felkeltették, amit az elmúlt években idehaza és külföldön megjelent tudományos publikációk is igazolnak. Ezen szakmunkák közé tartozik a jelen tanulmánykötet Hörcher Ferenc és Thomas Lorman szerkesztésében. A jogtudomány, történettudomány, eszmetörténet, valamint a politikatudomány területén működő tudósközösség tagjai a saját tudományterületük szempontjai alapján vizsgálják a magyar alkotmányfejlődés egyes periódusait, korszakokon belüli részkérdéseit, illetve a történeti alkotmány konstrukciója kapcsán felmerülő dilemmákat. A tizenegy fejezetre

tagolt kötet módszertani nóvumát éppen ez az interdiszciplináris megközelítés biztosítja. A Függelékben az Aranybullától kezdve a Tripartitumon át az Alaptörvényig bezárólag – szükség esetén rövid bevezető kíséretében – számos jogforrásból vett szemelvény segíti az angolul olvasót az eligazodásban. A tetszetős és igényes küllemű, keménytáblás kiadvány borítójára Decsy Sámuel 1792-ben megjelent *A magyar szent koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak históriája* címmel kiadott munkájáról a Magyar Szent Korona homlokrészét ábrázoló színes illusztrációja került fel.

Távolról sem mellékes körülmény, hogy a tanulmánykötetet a hosszú évtizedeken keresztül Nagy-Britanniában élő történettudós, Péter László (1929–2008) emlékének ajánlották. A magyar alkotmánytörténet vizsgálata ugyanis Péter László kiemelt kutatási területei közé tartozott, szülőföldjén is elsősorban az ebben a témakörben írt tanulmányai tették a nevét ismertté. Péter László felfogása szerint a magyar alkotmány története nem egyenértékű az alkotmányjog történetével, amiből következően az alkotmánytörténet kutatása sem tartozik kizárólagosan a jogtudósok feladatai közé, hiszen az alkotmánytörténetnek a politikai hatalom gyakorlásával, illetve annak változásaival is foglalkoznia kell. „Ez pedig a joganyag elemzése mellett ki kell, hogy terjedjen a tényleges hatalmi viszonyok történeti elemzésére, ami viszont a politika és főleg a politikai eszmék és szókincs vizsgálata nélkül torzó marad."[4]

A szerzőgárda egy része – mindenekelőtt azok, akik korábban előadással, illetve tanulmánnyal tisztelegtek Péter László életműve előtt[5] – jól érzékelhetően ezen megfontolások alapján közelített a magyar alkotmánytörténet kutatásához, amit a Péter László műveiből vett hivatkozások is alátámasztanak.
Miután a tanulmánykötet vállaltan nem törekedett teljességre (5. old., 238. old.), egyes időszakok, illetve témák feldolgozásától, behatóbb tanulmányozásától el is tekintettek a szerzők. Az elmúlt évszázadból az 1918-as polgári demokratikus forradalom republikánus irányultságú alkotmányos törekvései csak érintőlegesen kerültek elő, a két világháború közti évtizedekből leginkább az ún. közjogi provizóriumot megalapozó 1920. évi I. törvénycikk megalkotására, az államszocializmus időszakából pedig a történeti alkotmány korát végképp lezáró népköztársasági alkotmány, az 1949. évi XX. törvény elfogadására fordítottak nagyobb figyelmet.

Az angolul olvasó jellemzően az igazodási és viszonyítási pontként funkcionáló történeti alkotmány alapján tájékozódhat az alkotmányfejlődés egyes korszakairól, az alkotmányra hatást gyakorló eszmékről, alkotmányos fordulópontokról, valamint – jelenünkhöz kanyarodva – az Alaptörvény historizáló törekvéseiből fakadó kihívásokról.[6] A központi jelentőségű kérdéseket is ebben a kontextusban vezették fel a bevezetőben, illetve helyezték el az utolsó fejezetekben a szerzők, valamint szerkesztők: vajon mennyiben lehetséges, illetve kívánatos Magyarországon a történeti alkotmány feleleventése, s lehet-e egyáltalán jövője a múltat idéző történeti alkotmánynak?

A kodifikálatlan történeti alkotmány jellegzetes ismérvei közül a kötet a standard fogalmi elemek – mindenekelőtt a különböző korokban elfogadott sarkalatos, avagy alaptörvények, továbbá az alkotmányos megállapodások és alkotmányos szokások, valamint az inkább angliai, mintsem magyarországi kontextusban releváns, kiemelkedő jelentőségű bírói döntések – fontosságát emelte ki. A nehézségek egyikét azonban a konszenzus hiánya jelenti abban a tekintetben, hogy egy-egy adott korszakban mely törvények és íratlan normák tartoztak a történeti alkotmányhoz. Ebből következően a könnyen áttekinthető és alkalmazható írott alkotmánnyal szemben a történeti alkotmány alaptételei nehezebben voltak is felismerhetők.[7] Régmúlt korok közjogászai arra is rámutattak, hogy a történeti alkotmány szel-

1 ■ Thewrewk-Pallaghy Attila: Út a legujabbkori alkotmányokig. *Magyar Közigazgatás,* 1930. április 13., 3. old.
2 ■ Lásd a Magyarország Alaptörvényéről szóló T/2627 számú törvényjavaslat általános indokolását https://www.parlament.hu/irom39/02627/02627.pdf
3 ■ A kételyeket támasztó megközelítéshez lásd Vörös Imre tanulmányát: A történeti alkotmány az Alkotmánybíróság gyakorlatában. *Közjogi Szemle,* 2016. 4. szám, 44-57. old., a befogadó értelmezéshez pedig Rixer Ádám kötetét: *A vívmány teszt.* Dialóg Campus, Bp., 2019.
4 ■ Péter László: Miért szorul gyökeres revízióra a magyar alkotmánytörténet? In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára.* Szerk.: Angi János és Barta János. Multiplex Media – DUP, Debrecen, 2000. 184. old.
5 ■ A tanulmánykötet szerzői közül a *Közjogi Szemle* 2015/3. és 2015/4. számában Hörcher Ferenc, Cieger András, Fekete Balázs és Szijártó M. István tisztelgő írásai jelentek meg.
6 ■ A historizáló alkotmányozáshoz lásd Szente Zoltán: A 2011. évi Alaptörvény és a történeti alkotmány összekapcsolásának mítosza. *Közjogi Szemle*, 2019/1. 1–8. old.
7 ■ Csekey István: *Magyarország alkotmánya.* Renaissance, Bp., 1943. 9–13. old., továbbá Molnár Kálmán: *Magyar közjog.* 3. kiadás. Danubia, Pécs, 1929. 245. old.

lemi gyökerei a *„néplélek”* és a *„nemzeti géniusz”* mélységéből fakadtak, amiből következően az alkotmányos kérdések eldöntésénél sokszor nem elegendő a tételes rendelkezések figyelembevétele, hanem a vonatkozó törvények és az alkotmányos szokásjog alapján kell az *„alkotmány szellemére”* ráérezni.[8] Ezek a korabeli vélekedések eléggé egyértelműen utaltak arra, hogy a történeti alkotmány eleve nehezen összeállítható tételes jogi korpuszára homályos tartalmú, jogon kívüli rétegek (néplélek, nemzeti géniusz) is rárakódtak, amelyek napjainkban sem könnyítenék meg az alkotmányértelmezést. Az sem mellékes körülmény, hogy a történeti alkotmány az alkotmánytípusok egyikeként lényegében formai, nem pedig tartalmi kategóriát jelent, hiszen ez a kifejezés az alkotmány alaki jellegére – kodifikálatlanságára –, nem pedig koronként változó tartalmára utal.[9] Ebből az a következtetés is levonható, hogy miután az államok általában a múltban is rendelkeztek az arisztotelészi értelemben vett „alkotmány” ismérveivel,[10] a kodifikált alkotmányok megjelenése előtti időszakban az államoknak jellemzően történeti – kodifikálatlan – alkotmánya volt. A kétféle alkotmánytípus közötti megkülönböztetés tehát csak a XVIII–XIX. század fordulójától tűnik relevánsnak. Ily módon azt sem igazán érdemes számolgatni, melyik állam rendelkezik távolabbi múltig visszavezethető alkotmánnyal.

A bevezető fejezet szerzői, Philip Barker és Thomas Lorman a történeti alkotmányosság befogadása iránt nyitott Alaptörvény megalkotásától kiindulva vázolták fel a kötet tematikájára is figyelemmel a magyar állam- és alkotmányfejlődés korszakait, külön is rámutatva a történeti alkotmány, illetve az „ősi alkotmány” megszakításával, illetve helyreállításával összefüggő jelenségekre. Ennek előre bocsátása már csak amiatt is fontos, mert egyértelművé teszi, hogy a történeti alkotmány szervesnek tartott fejlődése sem mentes az ellentmondásoktól, megrázkódtatásoktól, újrakezdésektől. Üdvözlendő az a törekvés, hogy a történeti és regionális kontextusba ágyazottan kíván a kötet magyarázatot adni arra, hogy miért vált az Alaptörvény elfogadásával ismételten „forró politikai témává” a történeti alkotmány kérdése (25. old.). Fontos továbbá, hogy az angolul olvasó is eligazodjon a magyar alkotmánytörténet szempontjából jelentős fogalmak és intézmények között (Szent Korona, illetve Szent Korona-tan, Tripartitum, szokásjog stb.) is.

A nagyívű történeti körképbe mindazonáltal becsúszott egy-két apró pontatlanság is. Ezek közé tartozik egy Eckhart Ferencnek tulajdonított vélemény, miszerint a német stílusú diktatúra idegen a magyar néptől (21. old.). Miközben az idézethez tartozó lábjegyzet pontosan jelölte meg a forrást – Eckhart Ferencnek a *Magyar Szemle* 1944/3-as számában közzétett, *A magyar alkotmány* című könyvismertetését –, figyelmen kívül maradt, hogy Eckhart itt Egyed István 1943-ban kiadott, *A mi alkotmányunk* című kötetét méltatta, illetve idézte. Azaz az Eckhart Ferencnek tulajdonított vélemény a valóságban Egyed Istváné volt, aki a recenzált kötetben általánosságban írt arról, hogy a „magyar gondolkodástól a diktatúra mindig idegen volt”.[11] Szintén tévedésen alapul az a két helyütt is olvasható állítás, hogy a náci megszállást követően feloszlatták a parlamentet Magyarországon (2. old., 21. old.). Miközben kétségtelen, hogy a törvényhozás szerepe a végrehajtó hatalom javára visszaszorult, az 1939-ben megválasztott országgyűlés mandátumát előbb az 1944. júniusában elfogadott 1944. évi VIII. törvénycikk egy esztendővel, majd a Szálasi-féle nyilaspuccsot követően megalkotott 1944. évi X. törvénycikk a békekötést követő hatodik hónapig meg is hosszabbította. Vagyis a német megszállás után nem került sor a jelentőségét kétségkívül elvesztő, alig-alig ülésező törvényhozó testület formális feloszlatására Magyarországon. Az 1989-es alkotmányozás időszakára utal a bevezető fejezet azon kétségkívül szellemes megállapítása, miszerint a népköztársasági alkotmány szövegének mindössze egyetlen mondata maradt érintetlenül: az, amelyik az ország fővárosaként Budapestet nevezte meg (23. old.). Ne tűnjék szőrszálhasogatásnak, de miközben Budapest alkotmányos státusza kétségkívül változatlan maradt, a rendszerváltás időszakában az államnév módosult, hiszen Budapest 1989. október 23-ától már nem a Magyar Népköztársaság, hanem a Magyar Köztársaság fővárosaként funkcionált. Az Alaptörvény elfogadása hozott ebben a tekintetben újabb fordulatot, amennyiben az alkotmányozó a Magyar Köztársaság államnevet Magyarországra változtatta meg.

A rendi alapokon nyugvó középkori és koraújkori közjogi berendezkedés jellegzetes vonásait, továbbá a XVIII. században rendi keretek között kibontakozó alkotmányos nézeteket a tanulmánykötet három fejezete mutatja be. A középkori és koraújkori köz-

8 ■ Tomcsányi Móric: *Magyarország közjoga.* Ötödik kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1943. 49. old

9 ■ Halász Iván – Schweitzer Gábor: Az alkotmányfejlődés útjai. In: *Alkotmányjog.* Szerk.: Halász Iván. Dialóg Campus, Bp., 2018. 113. old.
A tudományos vizsgálódások során használatos terminusok szabatosabb használatát illetően Stipta István veti fel, hogy amíg a *történeti alkotmány* „technikai kategóriának tekinthető”, a *történelmi alkotmány* „a közjogi normáink genezisére, keletkezésének históriai folyamatokhoz kötött, dinamikus jellegére utal”. (A történelmi alkotmány és a közigazgatási bíráskodás. *Forum. Acta Juridica et Politica*, VIII [2018], 1. szám, 308. old.)

10 ■ Takács Péter: A politikai és jogi konstrukciók megalapozottságának problémája Arisztotelész Politikájában. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1986. 3-4. szám, 307–325. old.

11 ■ Egyed István: *A mi alkotmányunk.* Magyar Szemle Társaság, Bp., 1943. 361. old.
A névcsere a kötet 149. oldalán sajnos megismétlődött, hiszen az Eckhart Ferencnek tulajdonított vélemény ebben az esetben is Egyed Istvántól származott.

12 ■ Horváth Attila: Alkotmányjogi javaslatok és reformok, 1790–1949. In: *Alkotmányozás Magyarországon és máshol. Politikatudományi és alkotmányjogi megközelítések.* Szerk.: Jakab András és Körösényi András. Új Mandátum – MTA TK PTI, Bp., 2012. 92–97. old.

jogi viszonyok egyik jellegzetességét Martyn Rady, a 2. fejezet szerzője, abban látta, hogy a rex et regnum – vagyis a király és az ország (azaz a politikai közösség) – egymással versengett a jogok és szabadságok biztosítása érdekében. A szokásjogi alapokon nyugvó kapcsolatrendszer ugyanakkor bizonytalan és egyúttal alakítható is volt. Az uralkodó és a politikai közösség közötti viszonyt Martyn Rady a trónutódlás és a koronázás közjogi jelentősége, a rendi országgyűlések funkciói és működése, valamint a Werbőczy-féle szokásjoggyűjteményben, a *Tripartitum*ban összegzett rendi jogok és szabadságok alapján elemezte. Az alkotmányfogalom XVIII. századi születési körülményeit a Szijártó M. István által írt 3. fejezet tárgyalja, amely mindenekelőtt azt a korszakot állította reflektorfénybe, amikor a rendi országgyűléseken háttérbe szorultak a korábban meghatározó jelentőségű felekezeti kérdések, viszont előtérbe kerültek az adózással, különösen a nemesi adómentességgel összefüggő disputák. A nemesség a XVIII. század közepétől már alkotmányos kérdésként tekintett az adómentesség privilégiumára, amit a bécsi udvarnak a nemesi adómentesség megszüntetésére irányuló törekvései váltottak ki belőle. A nemesség korábbi sérelmi politikáját ettől az időszaktól váltotta fel az *„ősi alkotmányra”* hivatkozás. Szijártó arra is rámutat, hogy a hazai rendekről elismerő véleményt alkotó Montesquieu *A törvények szelleméről* 1748-ban közzétett korszakos művének is szerepe volt abban, hogy a magyar nemesség már alkotmányként kezdte értelmezni jogai és kiváltságai összességét. Az alkotmány fogalma a XVIII. század végétől töltött be központi szerepet a magyar közjogi gondolkodásban. Ebben az is közrejátszhatott, hogy a magyar alkotmányosság iránt elődeinél több megértést tanúsító II. Lipót által összehívott 1790/1791. évi országgyűlésen elfogadott 1791. évi X. törvénycikk kimondta, hogy a Magyar Királyság „saját állami léttel és alkotmánnyal” rendelkezik. Ezzel az időszakkal foglalkozik a Philip Barker által írt 4. fejezet. A szerző rámutat arra, hogy míg a függetlenné váló Amerikai Egyesült Államok és különösen az 1789 utáni Franciaország az *ancien régime*-mel minden tekintetben szakítani szándékozó alkotmányozásba kezdett, addig a magyar nemesség, bár ez nem volt egyedülálló a korban, inkább a múlt, semmint a jövő felé nyitott „ősi alkotmányra” kezdett hivatkozni (65. old.). Barker a mögöttes megfontolást abban látta, hogy a múlt idealizált törvényeit és szokásait ily módon kívánták a jelenben megőrizni. Ezek a törekvések az 1790/1791-es országgyűlési tárgyalások alkalmával is kimutathatók voltak. Ám akkor is az „ősi alkotmányra” hivatkoztak a javaslat ellenzői, amikor a köznemesség a magyar nyelv hivatalos nyelvvé tételét vetette fel (73. old.). Az 1790/1791-es országgyűlés időszakában ugyanakkor igen sok politikai irat és alkotmánytervezet is megjelent, illetve forgott közkézen[12], amelyek közül Barker részletesebben is bemutatja Széchenyi Ferenc, Hajnóczy József, valamint Ócsai Balogh Péter alkotmányos elgondolásait és javaslatait.

A Hörcher Ferenc által jegyzett fejezet elsősorban avval foglalkozik, mennyiben egyeztethetők össze az 1847/1848. évi utolsó rendi országgyűlés által a polgári forradalom győzelmét követően sebtében elfogadott ún. áprilisi törvények – Kossuth Lajos *„alapító atyai”* szerepére külön is figyelemmel – a történeti alkotmány konstrukciójával. Az áprilisi törvények abban a tekintetben nem szakítottak a tradíciókkal, hogy a történeti alkotmány kívánalmai szerint, a rendek és az uralkodó együttesen fogadták el a törvénycsomagot, amelynek hatályba lépését követően a Magyar Királyság a Habsburg Birodalom államjogi keretei között törekedett az alkotmányos átalakulás megvalósítására. Úgy látja, hogy Kossuth Lajos meghatározó jelentőségű közreműködése nélkül nem is fogadhatták volna el az áprilisi törvényeket, miként a Batthyány-kormány sem alakulhatott volna meg Kossuth határozott fellépése nélkül (109. old.). Noha az 1849. április 14-i *Függetlenségi Nyilatkozat* utáni – részben republikánus irányba is forduló – alkotmányos törekvések áttekintése már nem tartozott e fejezet látókörébe, annyi értékelést mindenesetre olvashatunk Kossuth Lajosról, hogy az áprilisi törvények elfogadásáért harcoló államférfi ebben az időszakban már a függetlenségi mozgalom *„autokratikus vezetője”* volt (110. old.).

Két fejezet foglalkozik a dualista korszakkal. Az 1867-es kiegyezést követő államépítés első időszakának szabadságjogokat is érintő kodifikációs törekvései kapcsán Cieger András arra mutatott rá, hogy a jogkiterjesztésnek a reformkorban, valamint 1848-ban megkezdődött politikája a várakozások ellenére nem folytatódott következetesen, miként a kiépülő intézményrendszer sem nyújtott kellő jogi garanciákat az állampolgárok számára. Az állampolgári jogok konzekvens kiterjesztése, illetve biztosítása helyett több vonatkozásban is az állam pozíciói erősödtek. A szerző a büntető törvénykönyv (1878. évi V. törvénycikk), valamint a fővárosi rendőrségről szóló 1881. évi XXI. törvénycikk megalkotása, illetve rendelkezései alapján támasztja alá álláspontját. A hivatkozott jogszabályi háttér alapján úgy tűnik, hogy az állampolgárok helyett az állam számára biztosítottak több jogot, illetve védelmet, akár a saját állampolgárokkal szemben is. A szabadságjogokra irányuló szabályozás visszásságaihoz az is hozzájárult, hogy egy részüket nem törvény, hanem – a Péter László-i értelemben vett „autokratikus jogelv” érvényesítésével – a kormányzat által elfogadott rendeletek szabályozták. A vizsgált időkeret tágításával azonban tovább árnyalható a fenti képlet – a szerző maga is utal az 1896-os büntető perrendtartás garanciális elemeire –, hiszen a Közigazgatási Bíróság felállításáról rendelkező 1896. évi XXVI. törvénycikk éppen az állampolgárok számára kívánt

taxatíve meghatározott esetekben jogvédelmet biztosítani a köz-, valamint az államigazgatás jogsértő aktusaival szemben.[13]

Thomas Lorman azt a kérdést vizsgálta meg, hogy mennyiben éltek, illetve éltek vissza a dualizmus évtizedei alatt a történeti alkotmány rugalmasságával. A történeti alkotmány jellegzetességei közé sorolt rugalmasság közjogi értelemben eredendően annyit jelentett, hogy a garanciális okok miatt merev és rugalmatlan, általában nehezített feltételek és eljárások mellett elfogadható, illetve módosítható írott alkotmányokkal szemben a történeti alkotmányhoz sorolt alap-, vagy sarkalatos törvényeket egyszerű többséggel fogadhatta el, vagy módosíthatta a törvényhozó hatalom.[14] Pontosan úgy, ahogyan a „rendes" törvényeket. Azt azonban még a rugalmas történeti alkotmány hívei – miként a kötet által hivatkozott Ferenczy Árpád – is elismerték, hogy az „okirat-alkotmányok" a szabadságintézmények megszilárdítása körül „hatalmas szolgálatot" teljesítettek.[15] Lorman továbbá azt a paradoxont is érzékelteti, hogy még a történeti alkotmány eszméjéért lelkesedő államférfiak – miként Apponyi Albert és az ifjabb Andrássy Gyula – sem voltak teljesen tisztában azzal, hogy mi is a pontos tartalma a történeti alkotmánynak (142. old.). Azt is sugallja, hogy a történeti alkotmány (illetve annak politikai térben is érvényesített rugalmassága) nemcsak a dualista korszak eredményeinek létrejöttét segítette elő, hanem egyes súlyos politikai konfliktusok – miként az elmérgesedő nemzetiségi kérdés – felszínre törésében, de még az 1918-as összeomlás előidézésében is szerepet játszott.

Szabó István az alkotmányosság helyreállításáról szóló 1920. évi I. törvénycikk és a történeti alkotmány közötti kapcsolatot elemzi. A világháborús összeomlás, valamint az 1918/1919-es polgári demokratikus forradalom, illetve az 1919-es tanácsköztársaság bukása után 1920-ban megválasztott egykamarás nemzetgyűlés által elfogadott, a korszakot közjogi értelemben megalapozó 1920. évi I. törvénycikk nem volt – nem is igazán lehetett – kompatibilis a dualista kor történeti alkotmányával, aminek legfőbb közjogi oka a jogfolytonosság megszakadására vezethető vissza. A jogfolytonosság értelmezése a korszak alapvető jelentőségű közjogi diskurzusai közé tartozott. Két irányadó koncepció vetélkedett egymással. Az alaki jogfolytonosság hívei azt hirdették, hogy a jogszabályok alkotása, változtatása vagy eltörlése kizárólag az alkotmány értelmében arra hivatott tényezők által valósulhat meg. Ebből következően az erre feljogosított tényezők – az uralkodó, valamint a képviselőházból és főrendiházból álló törvényhozás – együttesen változtathatják meg az ország alkotmányos berendezkedését.[16] Ezzel szemben az anyagi (tartalmi) jogfolytonosság támogatói – kormányzati hátszél mellett – azt tartották elsődlegesnek, hogy a törvények tartalma egyezzen meg az alkotmány szellemével és elveivel, ha már az alakiságok terén nem lehetséges a jogfolytonosság biztosítása.[17] Amennyiben ez a feltétel teljesül, akkor szerintük helyreáll maga a jogfolytonosság is. Kétségtelen, hogy az 1920. évi I. törvénycikk nem felelt meg a jogfolytonosság követelményeinek, hiszen nem a törvényalkotásra feljogosított kétkamarás országgyűlés és az uralkodó együttesen, hanem egy átmenetinek szánt törvényhozó testület fogadta el, amely ráadásul egy olyan, ideiglenesnek szánt államfői (kormányzói) tisztséget is kreált, amely jellegét tekintve ebben a formában ismeretlen volt a történeti alkotmány kontextusában. A korabeli bírálat egyébként azt is felhánytorgatta, hogy a törvénycikk a szuverenitás „köztársasági ízű szellemét csempészte be a magyar alkotmányba".[18] Márpedig egy bármennyire is republikánus jellegű közjogi intézmény aligha lett volna összeegyeztethető akkoriban a történeti alkotmány monarchikus hagyományaival. Az 1920. évi I. törvénycikk által nyitva hagyott államforma kérdését végül a IV. Károly uralkodói jogait, valamint a Habsburg Ház trónörökösödési jogait megszüntető 1921. évi LXVII. törvénycikk rendezte, amennyiben a királyság ősi államformájának fenntartását deklarálta. Az anyagi (tartalmi) jogfolytonosság protagonistái mindenesetre az 1920-as évek közepén úgy vélték, hogy az üresedésben álló királyi tróntól eltekintve sikerült a jogfolytonosság helyreállítása Magyarországon.

Fekete Balázs az általánosnak tekinthető szakmai vélekedéssel szemben amellett érvel, hogy nem a Magyarország államformájáról szóló 1946. évi I. törvény, hanem a Magyar Népköztársaság alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény szakított véglegesen a magyar alkotmányosság évszázados hagyományaival (185. old.), azaz magával a történeti alkotmánnyal is. Véleménye szerint ugyanis az 1946. évi I. törvény a modern nyugati alkotmányosság elvárásainak figyelembevétele mellett kívánta megtartani, illetve megújítani a tradicionális alkotmányos kereteket. A nyugati alkotmányos standardok hatását mindenekelőtt az állampolgárok legalapvetőbb természetes

13 ■ Stipta István: A történelmi alkotmány és a közigazgatási bíráskodás. *Forum. Acta Juridica et Politica*, VIII (2018), 1. szám, 305–329. old., továbbá Patyi András: *A magyar közigazgatási bíráskodás elmélete és története.* Dialóg Campus, Bp., 2019.
14 ■ Csekey István: *Magyarország alkotmánya,* 9–13. old.
15 ■ Ferenczy Árpád: *A politika rendszere (Alkotmány- és közigazgatástan).* Politzer, Bp.,1905. 191. old.
16 ■ Molnár Kálmán: *A jogfolytonosság követelményei és a kibontakozás útja.* Egri Nyomda Rt., Eger,1920. 4–5. old.
17 ■ Tomcsányi Móric: *Magyarország közjoga.* Harmadik átdolgozott és bővített kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940. 364. old.
18 ■ Csekey István: A kormányzó és jogköre. *Magyar Jogi Szemle,* 1920. május. 259. old.
19 ■ Csekey István: *Magyarország alkotmánya.* [1947.] MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 4711/1-3., 9.
20 ■ *Az 1949. évi június hó 8-ára összehívott Országgyűlés naplója.* I. köt. Bp., 1950. 205–210. old. (1949. augusztus 18.)

és elidegeníthetetlen jogainak felsorolása, a *„bill of rights”* katalógusa jelentette a törvény preambulumában. Ugyanakkor az 1946. évi I. törvényhez fűzött indokolás alapján is bizonyítottnak látja, hogy a rendelkezéseket összhangba kívánták hozni a történelmi hagyományokkal. A korabeli indokolás szerint a republikánus eszmék sem tűntek összeegyeztethetetlenek az alkotmányos tradíciókkal. Az 1946. évi I. törvény mindazonáltal formai és tartalmi értelemben egyaránt magán viselte egy átmeneti kor jegyeit. Miközben ragaszkodni kívánt az alkotmányosság bizonyos történelmi tradícióihoz, már a kortársak egy része is „kis alkotmánynak”, vagy miként Csekey István írta, „az új alkotmány csonka kartájának” tekintette az 1946. évi I. törvény rendelkezéseit, vagyis pontosan érzékelték, hogy a törvény nemcsak tartalmi, hanem formai értelemben is eltávolodik a történeti alkotmány konstrukciójától. Az imént idézett megállapításhoz Csekey István némi rezignáltsággal fűzte hozzá: „Bármennyire szeretjük is alkotmányunkat ősi, sőt ezeréves alkotmánynak nevezni, vitathatatlan, hogy jóformán csak az volt benne ezeréves, ami az utolsó 25 évben pusztán elvben volt meg benne: a királyság.”[19]

A Magyar Népköztársaság alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény megítélését illetően teljes mértékben oszthatjuk a szerző álláspontját, hiszen a „sztálini alkotmány” semmiféle hazai alkotmányos tradícióhoz nem illeszkedett. Kuriozitása miatt idézzük csak ehelyütt a sokat látott és megélt Harrer Ferencnek a népköztársasági alkotmány országgyűlési vitáján elhangzott hozzászólását, aki anakronisztikus módon a történeti alkotmány egyfajta beteljesüléseként értékelte a tárgyalás alatt álló alkotmánytervezetet: „Új alkotmányunk, amely az egész emberiség életében most folyó nagy változást kifejezésre juttatja, lényegileg […] történelmi alkotmány s csak formájára nézve írott alkotmány, mégpedig nagy kodifikációs készséggel megszerkesztett mű, amelynek készítőit teljes elismerés illeti.”[20]

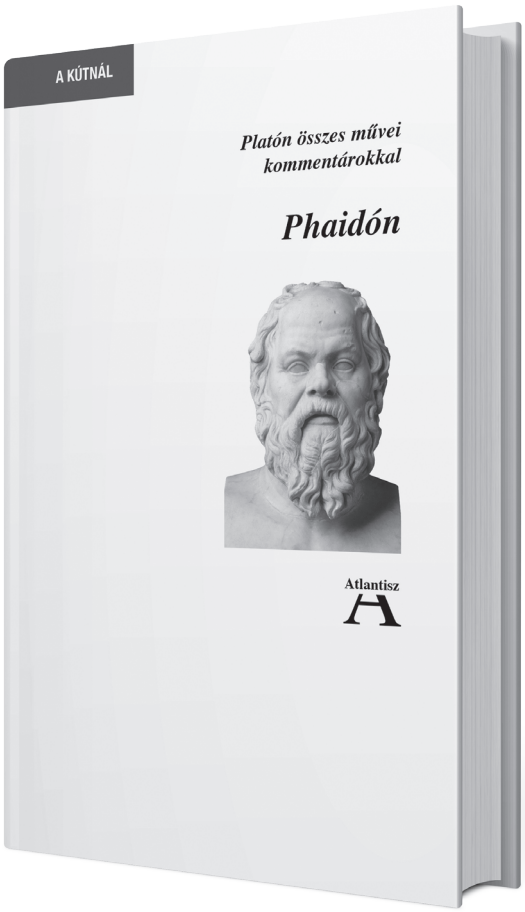
A Pócza Kálmán által jegyzett 10., valamint a Hörcher Ferenc és Pócza Kálmán szerzőpáros által írt összegző, 11. fejezet a történeti alkotmányra, valamint a történeti alkotmány jelenére és jövőjére irányuló kérdéseket veti fel. Pócza Kálmán a történeti alkotmánnyal, valamint a történeti alkotmány vívmányaival szemben főként a jogtudomány képviselői által megfogalmazott ellenvetések cáfolatára törekedett. A cáfolandó ellenérvek részben arra hivatkoztak, hogy nincs szakmai konszenzus a történeti alkotmányhoz tartozó törvények és szokások tekintetében, miként az is vitatható, hogy – még ha mutatkozna is egyetértés a történeti alkotmány kereteit illetően – mi tartozhat a történeti alkotmány vívmányai közé. Az ellenvetések továbbá arra is rámutattak, hogy a történeti alkotmány egyes alapeszméi összeegyeztethetetlenek korunk alkotmányos, társadalmi és politikai felfogásával, amint ezt a hatalom eredetét, legitimációját és megosztását egykoron biztosító Szent Korona-tan és a népszuverenitás princípiuma között feszülő ellentét is igazolja. Az ellenérvek között az is felmerült, hogy a történeti alkotmány folytonosságának megszakadása a korábbi alkotmányos tradíciók szétfoszlását is maga után vonta, márpedig a gyakorlatból kihullott tradíciók mesterséges helyreállítása aligha lehetséges. Pócza szerint a fenti ellenvetések – részben vagy egészben – nem állják meg a helyüket. Úgy véli, hogy nincs éles különbség az írott/kodifikált alkotmány és az íratlan alkotmányos konvenciók között, miként a Bruce Ackerman-i értelemben vett „alkotmányos pillanatok” által ihletett írott alkotmányok sem „felsőbbrendűek” a lassú fejlődés eredményeként létrejövő történeti alkotmányok íratlan alkotmányos normáinál (218. old.). Az írott alkotmány és a történeti alkotmány között valóban méltatlan lenne az „alsórendűség” – „felsőrendűség” alapján különbséget tenni. Nem tartja továbbá lehetetlennek egyes régi alkotmányos alapelvek, illetve intézmények – így az 1848-as áprilisi törvények, avagy az 1946. évi I. törvény – modern politikai és társadalmi feltételekhez igazítását sem, amennyiben az adaptáció innováció és kreatív értelmezés kíséretében valósul meg, miként azt is vitathatatlannak tartja, hogy a fasiszta és kommunista diktatúra ellenére fennmaradtak olyan politikai és alkotmányos tradíciók hazánkban, amelyek a rendszerváltás idején a politika formálóit és az állampolgárokat is befolyásolták. A diszkontinuitás tehát nem gátolhatja meg az „elveszett tradíció” visszaállítását (229. old.). Miközben a történeti alkotmány újjáéledését önmagában nem tartja *lehetetlennek*, egy következő áttekintés számára nyitva hagyja a kérdést, vajon mennyiben lenne *kívánatos* ez az újjáéledés. Noha nem tárgyalja behatóbban a Szent Korona, illetve a Szent Korona-tan és a népszuverenitás közti viszonyt, azt sejteti, mintha a kétféle szuverenitás-koncepció között csupán állítólagos összeegyeztethetetlenség lenne. Az inkompatibilitás azonban nagyon is valóságos alapokon nyugszik, aminek kimondása nem tiszteletlenség a múlttal, a történeti alkotmánnyal, illetve a Szent Koronával szemben. Miután a köztársasági államformát deklaráló 1946. évi I. törvény a hatalom kizárólagos forrásaként és birtokosaként a „magyar népet” nevesítette, továbbá a záró rendelkezés a megszűnt királyságra (és az 1920 és 1944 közötti kormányzói intézményre) vonatkozó összes jogszabályt hatályon kívül helyezte, ezzel azt a szükségszerű következményt is maga után vonta, hogy a korábbi – monarchikus – államiságot és hatalommegosztást legitimáló elméletek az alkotmánytörténet részévé váltak.

Az epilógus funkciót is betöltő tömör zárófejezet mindenekelőtt a hasznosság és kívánatosság felől közelít a történeti alkotmány és lehetséges jövője felé. A Hörcher – Pócza szerzőpáros azt a kérdést is felveti, vajon az idegen – német és szovjet – megszállások miatt kényszerűen megszakadt alkotmányos tradíciók esetleges életre keltése hoz-

zájárulhat-e a totalitárius diktatúrák által traumatizált magyar politikai közösség újjáépítéséhez és a kívánatos társadalmi kohézió megteremtéséhez. A modern alkotmányokkal szemben támasztott jogi követelmények mellett szerintük az alkotmányok emocionális és szimbolikus dimenziójának is szerepe lehet a társadalmi integráció és a közösségépítés folyamatában. Ezt a lehetőséget kínálja a történeti alkotmány felé nyitó, valamint a Szent Korona iránti tiszteletet megerősítő Alaptörvény is, jóllehet évtizedek múlva derülhet csak ki, sikerült-e megvalósítani a fent említett célkitűzéseket. Miközben az Alaptörvény nem fogadja el a történeti alkotmány idegen megszállások miatti felfüggesztését (jelentsen bármit is a felfüggesztés), a kötet olvasója arról győződhet meg, hogy az alkotmányos eszmék és intézmények a történeti alkotmány időszakában is értelemszerűen változtak – olykor bizony torzultak is –, vagyis nehézségekbe ütközne olyan időszakot találni, amelyhez a közösségépítés szempontjából nyugodt szívvel lehetne igazodni.

***

Az interdiszciplináris megközelítésen túl a kötet vitathatatlan érdeme, hogy – bár nem szándékozott átfogó képet nyújtani az alkotmányfejlődésről – az angolul olvasóval megismertette a magyar alkotmányos múlt eszméit, intézményeit és tradícióit. A hazai olvasó számára pedig érdekes tapasztalat lehet, hogy miként látják az angol társadalomtudósok a magyar alkotmányfejlődés egyes kiemelt korszakait. A központi kategóriát, a történeti alkotmányt kísérő szakmai bizonytalanságok miatt azonban korainak tűnik a történeti alkotmány jövőbeli kilátásainak latolgatása, hiszen még a történeti alkotmány jelenére vonatkozó diskurzusok sem záródtak le. ❑

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

1061 Budapest, Király utca 2., Anker Ház
Tel.: (36 1) 267 6258
E-mail: atlbook@t-online.hu
www.atlantiszkiado.hu

FELTÉRKÉPEZETT TRIANON

ZAHORÁN CSABA

Száray Miklós: térKéptelen(?) Trianon
Cartographia Tankönyvkiadó,
Budapest, 2020., 80 oldal, 3980 Ft

Rózsa Dávid – Rovács Barna (szerk.):
A számontartott nemzet
A Trianon előtti és utáni évtizedek
Magyarországa statisztikai térképeken
Központi Statisztikai Hivatal – Központi
Statisztikai Hivatal Könyvtára,
Budapest, 2020., 407 oldal, 14990 Ft

Csüllög Gábor – Gulyás László –
Suba János:
Térképek a trianoni békediktátum
történetéhez
Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged,
2020., 318 oldal, 3570 Ft

A mai magyar történeti tudat egyik legismertebb és legstabilabb szimbólumának kétségkívül a történelmi Magyarország ábrázolása számít. Azok a körvonalak, amelyek a dualista nemzetállam-építés, majd a magyar irredenta kultusz, illetve a történelemoktatás révén és a populáris kultúra termékein keresztül beépültek a magyar műveltséget szerzők képzeletébe, pontosan kijelölve az „elképzelt magyar nemzeti teret". Azt az „ideális" Magyarországot, amely egészen 1918 végéig hétköznapi valóságnak számított, ám a trianoni békeszerződés, majd főleg a második világháború után fokozatosan egyfajta vágyképpé, az „elveszett (magyar) paradicsom" utáni nosztalgia jelképévé vált. Hogy aztán napjainkban könyvesboltok polcairól, különféle hivatalok faláról, honlapok és portálok tömkelegéről, továbbá pólókról, kitűzőkről és autómatricákról köszönjön vissza.[1] Ez azt is jelzi, hogy a nehezen leírható (csipkézett szélű, fekvő ovális a horvát nyúlvánnyal?), mégis „minden magyar" számára azonnal felismerhető alakzat bizonyos értelemben továbbra is hétköznapjaink része maradt, hiába szűnt meg kereken egy évszázada az előképeként szolgáló államalakulat.

Mivel alapvetően egy térképről van szó – a történelmi Magyarország első világháború előtti megjelenítéséről –, várható volt, hogy a trianoni békeszerződés aláírásának 100. évfordulója környékén a számos művészeti, emlékezetpolitikai és tudományos (vagy annak szánt) alkotás között idővel „Trianon" földrajzi szempontú, vagyis térképes elemzései is megjelennek. Tulajdonképpen inkább az a furcsa, hogy egészen a 100. évfordulóig kellett várni az ilyen jellegű munkákra. Eddig ugyanis még nem adtak ki hasonló tematikus kötetet, annak ellenére, hogy a trianoni békeszerződés következményeinek térképes szemléltetésével gyakran találkozni a magyar nyelvű könyvekben, a tankönyvekben is. A Rónai András által szerkesztett, 1945-ben publikált *Közép-Európa atlasz* új kiadása[2] mellett számos, Trianonnal és kontextusával foglalkozó térkép jelent meg például a *Köztes-Európa 1763–1993*[3] című vaskos kiadványban, Zeidler Miklós *Trianon* című munkájában,[4] a *Magyarország az első világháborúban* című atlaszban,[5] a Cartographia történelmi atlaszaiban, a Stiefel történeti térképei között[6] vagy a volt MTA Történettudományi Intézetének műhelyeiben folyó munka eredményeként.[7] Mindenesetre nem kellett csalódnunk: 2020-ra három komolyabb kiadvány is megszületett, amelyeknek már a címe – vagy legalább az alcíme – is utal rá, hogy a trianoni kérdés központi helyet foglal el bennük: a *térKéptelen(?) Trianon* című atlasz, *A számontartott nemzet – A Trianon előtti és utáni évtizedek Magyarországa statisztikai térképeken* című album, valamint

1 ■ Erről lásd Feischmidt Margit: Populáris emlékezetpolitikák és az újnacionalizmus: a Trianon-kultusz társadalmi alapjai. In: uő et al.: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája.* L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Bp., 2014. 51–81. old.

2 ■ Dr. Rónai András (szerk.): *Közép-Európa atlasz.* Szent István Társulat – Püski, Bp., 1993.

3 ■ *Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény.* Összeáll. Pándi Lajos és Bárdi Nándor, a térképeket rajzolta: Molnárné Kasza Katalin. Osiris, Bp., 1997.

4 ■ Zeidler Miklós: *Trianon. A magyar történelem rejtélyei.* Kossuth, Bp., 2016.

5 ■ Nagy Miklós Mihály: *Magyarország az első világháborúban. Térképek történelmi áttekintéssel.* Kárpátia Stúdió, Bp., 2014.

6 ■ Faragó Imre (szerk.): *A trianoni békekötés – Magyar História térkép.* Stiefel Eurocart Kft., 2004.

7 ■ A „Kelet-közép-európai nacionalizmusok az első világháború éveiben" és „A Habsburg-monarchia nemzetállami dezintegrációjának politikai és területi programjai" című kutatásokhoz Nagy Béla által rajzolt térképeket lásd: https://www.1914-1918.btk.mta.hu/terkepek, a Történettudományi Intézet munkatársainak kísérő szövegeivel ellátott változatokat lásd: https://tti.abtk.hu/terkepek?start=50

a *Térképek a trianoni békediktátum történetéhez* című kézikönyv.[8]

A három kiadvány összehasonlítását némileg megnehezíti, hogy műfajukban és kivitelezésükben egyaránt különböznek egymástól. Míg a Cartographia kötete klasszikus atlaszra emlékeztet, amelyet a szokásosnál jóval több szöveges magyarázat kísér, a KSH kiadványa leginkább régi térképek reprodukcióit és a hozzájuk kapcsolódó tanulmányokat tartalmazó albumra hasonlít; a harmadik munka pedig olyan kézikönyv benyomását kelti, amely standardizált térképeket és magyarázó szövegeiket foglalja magában. A legterjedelmesebb az album: 407 oldalon több mint 250 térképet vonultat fel, a kézikönyv 318 oldalán 100 térkép kapott helyet, míg a karcsú atlasz mindössze 80 oldalas. Első pillantásra az album a „legreprezentatívabb", ami a nem túl sűrűn szedett szövegnek és a rendkívül változatos, színes és kifejezetten szép térképanyagnak köszönhető (igaz, a térképek sajnos nem egy esetben csak nehezen olvashatók). Az atlasz sűrű, apró betűs szövegeit ellensúlyozza a színes térképek minősége, áttekinthetősége és a számos diagram, amelyek jelzik a munka komplexitását. A kézikönyv külcsínjét meghatározza, hogy az egész publikáció fekete-fehér – ez meglehetősen leegyszerűsíti a térképeket, amelyek vizuálisan is elmaradnak az előbbi két kiadvány térképeitől. A kísérő szövegek ugyanakkor áttekinthetők, és formátumának köszönhetően ez a legkönnyebben forgatható kötet.

A Cartographia – nem túl szerencsés című (még egy zárójelbe tett kérdőjelet is tartalmaz) – atlaszának szövegeit Száray Miklós történelemtanár és tankönyvíró jegyzi. A Romsics Ignác előszavával bevezetett kötet hat nagyobb részre tagolódik: *Természeti adottságok, történeti előzmények; Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában; Az antant és a környező országok céljai a világháború alatt; Közép-Európa átrendeződése az I. világháború után; A történelmi Magyarország felbomlása*; *A trianoni békeszerződés és következményei*. Ezeket a részeket mellékletek, forrásjegyzék, jegyzetek és hivatkozások, valamint a térképek jegyzéke egészíti ki.

A KSH albumát Rózsa Dávid könyvtáros, történész, az OSZK főigazgatója és Rovács Barna, a KSH geográfusa és statisztikusa szerkesztette, a további szerzői pedig többnyire a KSH munkatársai közül kerültek ki (Derzsy Márk, Gyimesi Réka, Horváth Balázs, Kőrös Áron, Rózsa Gábor, Sebők Richárd). A kiadvány az elnöki köszöntő, a szerkesztői megjegyzések, a szerzői életrajzok, a felhasznált irodalom, a térképek és a rövidítések jegyzéke mellett 13, hosszabb-rövidebb fejezetben bontja ki a kérdést: *A természeti környezet; Az ország területe és közigazgatása; Az országgyűlési választások; A hadügy, a rendészet és a rendvédelem; A népmozgalom és az egészségügy; Az anyanyelv és a nemzetiség; A vallási-felekezeti összetétel; A foglalkozásszerkezet; A mezőgazdaság; Az ipar és a bányászat; A kereskedelem; A közlekedési, a postai és a távközlési infrastruktúra*; *Az idegenforgalom*.

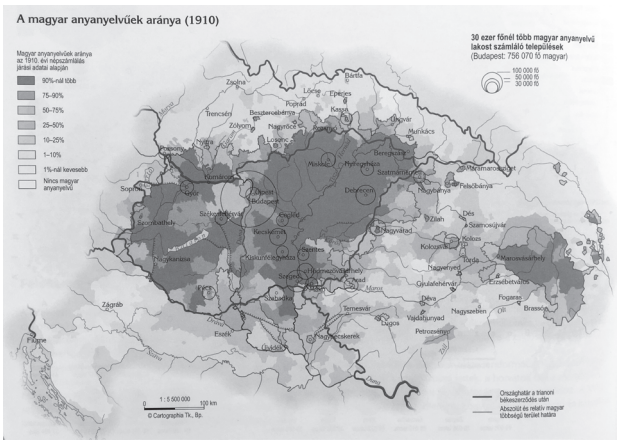
A Magyarságkutató Intézet támogatásával megjelent kézikönyv szerzői Csüllög Gábor geográfus, Gulyás László történész, geográfus és Suba János, a Hadtörténeti Térképtár vezetője. A kötet száz térképét nyolc – nem teljesen azonos hosszúságú – fejezetbe osztották a szerzők: *Előzmények: Az Osztrák–Magyar Monarchia 1914 előtt; Területi igények és elképzelések az Osztrák–Magyar Monarchiáról; A Nagy Háború (1914–1918) Osztrák–Magyar Monarchiát érintő frontjai; Ideiglenes államterek a Monarchia területén 1918–1924; A Magyar Királyság összeomlása 1918–1919; A határok születése a versaillesi békekonferencián; A határmegvonások következményei Magyarországra; A határmegvonások következményei Köztes-Európában*. A trianoni békeszerződés kérdéskörét áttekintő fejezeteket egy-egy szerzői előszó vezeti be, és válogatott szakirodalom, majd az egyes fejezetek idegen nyelvű rövid összefoglalásai zárják (ezek rendhagyó módon nemcsak a világnyelveken, hanem az angol és francia mellett „az Osztrák–Magyar Monarchia 11 nyelvén" is szerepelnek).

Mindhárom kiadvány szerzői olyan sokszínű térképanyagot adtak közre, amelynek átfogó és részletes elemzése meghaladná jelen írás kereteit. A kötetek tematikai gazdagsága – különösen az albumé – a fentebbi tartalomjegyzékekből is jól látszik, ezért a továbbiakban nem térek ki az összes térképre és kísérőszövegre, hanem a „nemzeti kérdés" vizsgálata felől közelítem meg a három munkát. Mert úgy gondolom – anélkül, hogy abszolutizálnám az etnicitás szerepét és jelentőségét a történelmi Magyarország felbomlásában –, hogy végeredményben a nemzeti kérdés volt a trianoni rendezés ideológiai alapja, és – legalábbis a szomszédok szemében – mindmáig az legitimálja Magyarország 1920-ban rögzített határait. A következő szempontrendszer alapján hasonlítom össze az egyes kiadványokat: 1. a nemzeti kérdés és az etnicitás megközelítése és megjelenítése; 2. a történeti és regionális kontextus bemutatása; 3. az összkép és a beszédmód típusa, amely a Trianonról szóló különféle (magyar) narratívákkal rokonítja az adott kiadványt. Mind a térképeket, mind a kísérőszövegeket történészi (nem térképészi) szemmel mérlegem.

AZ ETNICITÁS ÉS A NEMZETI KÉRDÉS MEGKÖZELÍTÉSE ÉS MEGJELENÍTÉSE

Mindhárom kiadvány alapvetően a nemzeti paradigmán belül marad. Szerzőik elsősorban (magyar) nemzet- és államtörténetet ábrázolnak, a nemzet fogalmát pedig magától értetődőként, elemzésük egyik stabil kiindulási pontjaként kezelik. A nemzet kategóriáját külön nem elemzik, mint ahogy az az újabb nacionalizmuskutatásokban történik, és XIX–XX. századi relevanciáját sem kérdőjelezik meg. Ami az utóbbit illeti, ez valóban helyénvalónak tűnik, hiszen a XIX–XX. századot (és részben a jelenünket

is) egyértelműen meghatározta a nemzeti eszme, a nacionalizmus és a nemzeti mozgalmak dinamikája, nemcsak a politika- és diplomáciatörténetet, hanem az emberek hétköznapjait is nagymértékben befolyásolta. Trianon esetében a nemzeti kérdés különösen fontos szerepet játszott: az első világháború végén az oroszországi bolsevikok, majd a Woodrow Wilson által meghirdetett „önrendelkezési jog" vált az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának központi elvévé, amely – napjainkig tartó hatállyal – egyúttal az új nemzetállamok létrehozását és a határaikat is legitimálta. Ugyanakkor a nemzeti elv érvényesítése, amellyel a győztesek és a vesztesek egyaránt érveltek, a „terepen", vagyis a konkrét helyszíneken már jóval nehezebb volt. Az egyes társadalmak nemzeti homogenizálása a XX. század első évtizedeiben még korántsem érte el azt a mértéket, amit a későbbiekben, a nemzetépítők és a nemzeti aktivisták pedig gyakran szembesültek a „nemzeti közömbösséggel"[9] és a „többes" vagy „átmeneti" identitások – akár ma is megfigyelhető – számtalan példájával.[10] A nemzeti identitás ilyesfajta „megkérdőjelezése" egyik munkára sem jellemző. Ennek a helyzetnek a térképes megjelenítése nyilván nem lenne könnyű feladat, talán a nyelvhatárok elmosódottsága és mozgása, illetve a városi népesség nemzeti összetételének néha meglepő mértékű változásai tudnák ezt valahogy szemléltetni. Igaz, az atlasz kísérőszövege a „hungarus tudat" mellett megemlíti, hogy a XIX. század előtt az emberek identitásában a (kulturális vagy nyelvi alapú) etnicitásnál fontosabb volt a felekezeti és a társadalmi kötődés (Száray, 13. old.). A nemzeti közösségek mint viszonylag szilárd határokkal rendelkező csoportok kérdése, illetve a nemzeti identitás szituativitása[11] sem merül fel azonban (az atlaszok esetében ez valamivel érthetőbb). Végül csak egyes szerzők térnek ki az etnikai adatok alapjául szolgáló statisztikák értelmezésére, ami egyszerre jelenti a népszámlálások anyanyelvre vagy nemzetiségre vonatkozó kérdését, valamint a magyar állam és az utódállamok statisztikáinak egymásközti eltéréseit. Pedig az adatrögzítés gyakorlatai közötti különbségek (a dualista Magyarországon az anyanyelv, később, az utódállamokban a nemzetiség lett az identitást megragadó felmérések alapja), valamint a „statisztikai asszimiláció" jelensége gyakran számháborúkhoz vezetett magyar–szomszéd viszonylatban. Nem meglepő módon ezzel csak a KSH albuma foglalkozik valamivel részletesebben, ismertetve a magyarországi népszámlálási gyakorlatot (Rózsa–Rovács, 158. old.), és röviden külön kitérve az anyanyelv és a nemzetiség közötti diszkrepanciára is (uo. 181–182. old.). Ezzel szemben a Cartographia atlasza még csak fel sem veti ezt a kérdést, míg az EKEK kézikönyve „az egyszerűség kedvéért" az anyanyelvi adatokat nemzetiségi adatokként (!) kezeli (Csüllög–Gulyás–Suba, 27. old.).

Cartographia, 24. old.

E tekintetben tehát mindhárom kötetet többé-kevésbé klasszikus, mondhatni „konzervatív" módszertani megközelítés jellemzi,[12] amit az is nyomatékosít, hogy csak elvétve fordul elő az irodalomjegyzékekben utalás nem magyar szakirodalomra vagy külföldön közzétett térképre. Magának az etnicitásnak és a nemzeti kérdésnek a megjelenítése viszont az egyes kiadványokban jól kimutathatóan eltérő. Míg az atlasz és a kézikönyv szerzői nagy hangsúlyt fektettek a nemzeti kérdésre, melyet a trianoni határok kialakítása egyik döntő okaként említenek, az album készítői nemcsak hogy nem firtatták „Trianon" létrejöttének okait, de a történelmi Magyarország nemzetiségi problémáival sem foglalkoztak különösebben.

A Cartographia atlasza – a világháborús vereség mellett – egyértelműen a magyarországi nemzetiségi kérdést és megoldatlanságát jelöli meg a történelmi Magyar Királyság felbomlásának fő előidézőjeként. Az etnicitásra irányuló fókusz ezért végig jól kivehető az atlasz lapjain – a szövegben és a térképeken egyaránt –, a középkortól Trianonig, illetve a békeszerződés utóhatásaként egészen napjainkig. Ennek során szemléletes térképek mutatják be a történelmi Magyarország társadalmi fejlődésének etnikai/nemzeti vonzatait, megannyi területen érzékeltetve az etnicitás jelentőségét (például a kivándorlás megoszlásán belül stb.), és több térkép is megjele-

8 ■ A Száray Miklós szövegíróhoz köthető kiadványt a továbbiakban, az egyszerűség kedvéért, „atlaszként" idézem; a Rózsa Dávid – Rovács Barna szerzőségével megjelent munkát a továbbiakban „albumként" említem; a Csüllög Gábor – Gulyás László – Suba János neve alatt megjelent kiadványt pedig „kézikönyvként".

9 ■ Ezzel kapcsolatban lásd Tara Zahra: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review, 69.* (2010), 1. szám, 93–119. old.

10 ■ Erről Kassa példáján lásd: Ondrej Ficeri: *Posttrianonské Košice. Premeny etnických identít obyvateľov Košíc v medzivojnovom Československu.* VEDA, Bratislava, 2019.

11 ■ Ezzel kapcsolatban lásd Rogers Brubaker: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő.hu 6.* évf., 7. szám, http://beszelo.c3.hu/cikkek/csoportok-nelkuli-etnicitas

12 ■ A „módszertani nacionalizmus" kapcsán lásd Gyáni Gábor: Kulturális nacionalizmus és a tudományok: a történetírás példája. In: uő: *Nemzeti vagy transznacionális történelem.* Kalligram, Bp., 2018. 67–88. old.

níti az ország etnikai viszonyait – magyar fókusszal (a magyar anyanyelvűek aránya és magyar néprajzi tájak, csoportok és nyelvjárások), és az összes nemzetiségre nézve, az ország fontosabb városainak a nemzetiségi összetételével egyetemben. A szöveg külön is megemlíti az egyes nemzetiségek összeérő, egymásba csúszó elhelyezkedését, az etnikumok keveredését (Száray, 26. old.). Roppant érdekesek a nyelvhasználatot feltüntető térképek, amelyek a magyar államnyelv ismeretét viszik térképre. Ahogy a szöveg is megállapítja: magyarul elsősorban a magyar népesség beszélt, „az ország nagyobb részén a nem magyar anyanyelvűek több mint 70%-a nem beszélte az államnyelvet" (uo. 30.).[13]

A nemzetiségi kérdés mint „Trianon" központi motívuma az atlasz végén (a mellékletek előtt) újból visszatér, ahol a szerző mintegy összefoglalja a „térképekre vetített eseményeket": „a világháborús vereség utáni békeszerződés a történelmi Magyarország területi integritását ügyesebb diplomácia, egy korrekt etnikai elv és a vesztes Magyarország érdekeinek a figyelembevétele mellett sem biztosította volna. Azonban nem szorult volna kisebbségi létbe – sokszor közvetlenül a határon túlra – közel három és fél millió magyar, amelynek konzekvenciájaként a területi veszteség is kisebb lett volna, kevesebb alapja lett volna a térség jövőjét meghatározó sérelmi politikának, és az évtizedek múltával tán azok a sebek is begyógyultak volna, amelyek sok honfitársunknak határon innen és túl még ma is fájnak." (Száray, 66. old.) Mindehhez annyit talán hozzáfűzhetünk, hogy az egyik legnagyobb gond magának a kisebbségi létnek a problematikussága – vagyis hogy kisebbségben lenni napjainkban is gyakran hátrányokkal és negatív kísérőjelenségekkel jár, holott ez másképp is lehetne.

Az atlasz mellékletében három további, nagy alakú térkép kapott helyet, amelyek közül az ún. „vörös térkép" emblematikus korabeli dokumentumként az etnikai elvet jeleníti meg; a kiemelkedő magyar személyiségek születési helyeit, valamint a magyar történelmi és irodalmi emlékhelyeket és könyvtárakat a Kárpát-medencében ábrázoló térképek pedig a politikai határok ellenére máig meglévő, közös magyar kulturális örökséget szimbolizálják.

Az EKEK kézikönyvében is fontos szerepet kap az etnicitás, de már kevésbé emelkedik ki a Magyar Királyság felbomlásának több más tényezője és körülménye közül, nem úgy, mint az atlaszban. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1910-es etnikai összetételét az egyes országok és tartományok szintjén, egy-egy számmal jelzik. Noha önmagában véve ez is informatív, az egyes értékek ugyanis visszaadják a birodalom soknemzetiségű és kevert jellegét Bukovinától egészen Tirolig, de a népcsoportok elhelyezkedéséből eredő tarkaságot már nem (Csüllög – Gulyás – Suba, 26. old.). Ennek a módszernek az a hátulütője, hogy túlzottan is elnagyolt képet nyújt az etnikai viszonyokról. Több román történész is úgy érvelt Nagy-Románia létrejöttének a kellő nemzeti megalapozottsága mellett, hogy a románok minden egyes tartományban abszolút vagy legalább relatív többséget alkottak.[14] A megyék, városok és járások többség szerinti csoportosítása viszont hívebben mutatja a történelmi Magyarország erőteljes etnikai tagoltságát: a Horvátországgal együtt számolt 71 vármegye (+Fiume) közül csak „35 megyében volt valamilyen arányú magyar többség", a 83 „központi szerepű település" közül pedig csak 58 rendelkezett magyar nyelvű többséggel (Csüllög–Gulyás–Suba, 37. old.), s közülük több is a magyar nyelvhatáron túl helyezkedett el. A magyar járások ábrázolása az atlaszhoz hasonló módon mutatja a két magyar etnikai tömböt és az egyes magyar városi és vidéki enklávékat (uo. 40. old.).

A KSH albumának fókuszában – a két másik kiadványhoz képest – jóval kevésbé áll a nemzeti kérdés és általában véve az etnicitás. A történelmi Magyarország etnikai sokszínűségéről mind a térképeken, mind a kísérő tanulmányokban többnyire csak a „kijelölt helyeken" – a népességet érintő részeken – esik szó, de az ezt ecsetelő fejezetek is a rövidebbek közé tartoznak (így a közlekedéssel, a postai és a távközlési infrastruktúrával vagy a mezőgazdasággal, illetve az iparral és a bányászattal foglalkozó fejezetek rendre terjedelmesebbek). Ebben önmagában nincs semmi különös, mivel a kötet különféle korabeli statisztikai és felmérési adatokat tükröző térképeket, valamint a gazdasági-társadalmi folyamatokat illető elemzéseket közöl, és az etnikai viszonyok relevanciája valóban csekély például „a rétek, legelők és nádasok arányainak" vagy a *Magyar korona országai tüzállóságra megvizsgált anyagja*inak áttekintő térképein. A nemzeti kérdés hiánya azonban már feltűnő, amikor olyan társadalmi és közigazgatási ügyeket is érintenek a szerzők, amelyeknek pedig megvoltak az etnikai vonatkozásai, sőt e tekintetben nem egy esetben kifejezetten fontosak. Például a közigazgatás alakulását elemző szöveg a helynevek szabályozásáról elfogadott 1898-as törvényről megemlíti ugyan, hogy „a nemzetiségi kérdés kapcsán vitát kavart" (Rózsa–Rovács, 54. old.), de az már nem derül ki a szövegből,

13 ■ Ezt a jelenséget – közvetve pedig a kontaktzónákban Trianon előtt főleg a magyarok javára ható asszimilációs folyamatokat – még látványosabban mutatja meg: Demeter Gábor – Szulovszky János: *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* MTA BTK – Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke, Bp.–Debrecen, 2018. 96. old.

14 ■ Lásd pl. Lucian Boia: *Az 1918-as nagy egyesülés. Nemzetek, határok, kisebbségek.* Koinónia, Kolozsvár, 2018. 60. old., illetve Ioan-Aurel Pop: Marea Unire şi Sărbătoarea Naşională. In: uő: *Românii. Eseuri dinspre Unire.* Editura Şcoala Ardeleană. Cluj-Napoca, 2019. 248–249. old.

15 ■ Ezzel kapcsolatban lásd Valló Andor: „Ezernyi szégyenfolt": tényleg történelemhamisítást idéző Trianon-emlékművet lepleznek le augusztus 20-án. Válasz Online, valaszonline.hu 2020. 08. 14. https://www.valaszonline.hu/2020/08/14/trianon-emlekmu-alkotmany-utca-helynevek-kritika/, továbbá Berecz Ágoston: Nevek a rámpán avagy a vágy elérhetetlen tárgya. Az Alkotmány utcai emlékhely és a magyar Nagy-Magyarország. *2000,* 2020. 1. szám, 3–23. old.

hogy miért. Így elsikkadnak tehát a törvény „magyarosító" hatásai.[15] A magyarországi parlamentarizmus működését bemutató tanulmányban is meglepően kevés szó esik a nemzetiségi kérdésről, vagy legalább a lakosság etnikai összetételéről (erre még visszatérek), és csak a *tengerentúli kivándorlás a Magyarbirodalomból* és a *magyar anyanyelvűek kivándorlása* című térképek kapcsán kerül elő, hogy a kivándorlásban felülreprezentáltak voltak a nemzetiségek, különösen Észak- és Északkelet-Magyarországon főleg a szlovákok (uo. 134-137. old.). A népszámlálások eredményeit bemutató, *Az anyanyelv és a nemzetiség* című fejezet viszont már értelemszerűen alaposan foglalkozik az etnikai viszonyokkal. Azon túl, hogy röviden kitér a nemzetiség és az anyanyelv mérésének a problémájára, számos látványos térképet is felsorakoztat, például Keleti Károly és Hátsek Ignácz 1882-es térképeit a „magyarnemzetiség" és a „románnemzetiség számarányáról" (uo. 159–160. old.), valamint több kisebb méretű anyanyelvi térképet, mutatós néprajzi (etnikai) térképeket (beleértve az elismerően értékelt „vörös térképet" is), a magyar nyelvtudást megjelenítő térképeket stb.

Az összeállítók az atlasz (pl. Száray, 24, 48, 51. old.) és a kézikönyv (pl Csüllög–Gulyás–Suba, 36–40. és 182–186. old.) több térképén is rávetítették a trianoni határvonalat az 1910-es népszámlálás adatai szerint magyar többségű területekre. Ekképp egyszerre rajzolódik ki a két összefüggő magyar tömb megléte (a központi és a székelyföldi régióé) és a számos kis magyar „sziget", ami gyakorlatilag lehetetlenné tette a mindenki számára kielégítő, méltányos nemzeti elhatárolást. Ám az is jól látszik, hogy milyen durván sikerült végül a nemzetiségi területek „lefaragása" Magyarországról. A térképek nyilvánvalóvá teszik, hogy szinte minden határszakaszon sérült a magyarok önrendelkezési elve, pontosabban alárendelődött a szomszédok (és közvetve az őket támogató nagyhatalmak) gazdasági, közlekedési és stratégiai érdekeinek. Ahogy az atlasz szövegének szerzője fogalmaz: a „Négyek Tanácsa elfogadta a cseh, román és szerb politikusok nyomására született bizottsági javaslatokat annak ellenére, hogy tisztában voltak azoknak a wilsoni elvekkel szembenálló, az etnikai szempontokat figyelmen kívül hagyó, irreális voltával." (Száray, 46. old.) Ennek következményeit később, a magyar „Trianon-szindróma" (vagy kulturális trauma) lényegét megragadva így értékeli a szerző:

> „A legfájóbb és a legnehezebben feldolgozható vonatkozás e kérdésben az, hogy a Trianon előtti Magyarország magyarságának a harmada kisebbségbe került. S ami a kortársak – s az utókor – bírálatát méltán kiválthatja, az az, hogy ennek a közel három és fél millió magyarnak a fele közvetlenül a trianoni határok túloldalán, a honi magyarsággal egy tömbben élt. A Kárpátok felé huszonöt-ötven kilométerrel távolabb húzódó határ ennek a népességnek a felét megmenthette volna a kisebbségi sorstól." (Uo. 49. old.)

Hasonlóan – bár kissé sommásan – fogalmaznak a kézikönyv szerzői is: „egyértelműen levonható az a következtetés, hogy a trianoni határvonal kialakítói gyakorlatilag a magyar határ teljes hosszában eltértek az etnikai elv alkalmazásától." (Csüllög–Gulyás–Suba, 185. old) Itt viszont felmerül az a kérdés is, hogy „Lehetett volna-e a trianoni határ-

KSH, 269. old.

vonalnál a magyarság számára kedvezőbb határokat húzni?" (Uo. 187. old.) Bár a szöveg röviden felvillantja ezt az alternatívát, ez térképen sajnos már nem jelenik meg. Pedig ezeket a térképeket, különösen a központi magyar tömb nyelvhatárait ábrázolókat tanulmányozva szinte reflexszerűen felötlik az olvasóban, vajon az etnikai elv pontosabb és következetesebb – és nem kizárólag a magyarok rovására menő – alkalmazása (esetleg helyi népszavazásokkal is kiegészítve) milyen országhatárokat eredményezett volna. Ha a nyelvhatárokat konvertálják államhatárokká, szemlátomást olyan Magyarország lett volna az eredmény, amelynek a határai sokkal inkább emlékeztetnének a „trianoni", mintsem az „ezeréves" határokra. Ha így történt volna, a trianoni területeken túl Magyarország részét alkotná még északon a dél-felvidéki és a kárpátaljai magyar többségű sáv a Csallóközzel, a Vág és a Garam alsó folyásával, az Ipoly völgyének jó részével, Gömör déli felével, többek közt Komárom, Rozsnyó, Ungvár és Beregszász városaival, esetleg Kassával és Losonccal, keleten a partiumi magyar és német többségű sáv a Szilágyság egy részével, Szatmárnémeti, Nagyszalonta és Arad városokkal, esetleg Nagyváraddal, délen pedig a Tisza mentén a Ferenc-csatornáig érő területrész Szabadkával, esetleg a Baranyai háromszöggel. Ugyanakkor a német többségű Sopront az etnikai elv automatikus érvényesítésével elcsatolták volna, a Székelyföld problémáját pedig ez a rendezés sem oldotta volna meg.

A Magyarország föderalizálását („kantonizálását") 1918 végén indítványozó tervek bemutatásánál az atlaszban (Száray, 44. old.) és a kézikönyvben (Csüllög–Gulyás–Suba, 68–71. old.) egyaránt szerepel a lakosság nemzeti összetétele, viszont a térképeken ez sajnos már kevésbé látható. Ugyanakkor az atlasztól eltérően a kézikönyv az 1918–1919 fordulóján létező különféle demarkációs és frontvonalakat is rávetíti egy járásokra alapozó etnikai térképre, térben is felvetve ezáltal a magyar etnikai határok esetleges megvédésének lehetőségét. A kísérőszöveg a demarkációs vonalak és a nyelvhatárok korrelációját vizsgálva megállapítja, hogy csak a Bartha–Hodža-vonal tükrözött „igazságos etnikai helyzetet" (és részben a román csapatok által 1919 elejéig elért vonal), a többi azonban a magyar többségű járásokat is idegen megszállás alá helyezte (uo. 127. old.).

Az új határok kijelölésével kapcsolatos bírálatokat egyszerre árnyalja és támasztja alá az 1918–1920 között amerikai és brit, illetve magyar részről megfogalmazott határjavaslatok etnikai térképen való bemutatása (Száray, 46–47. old.; Csüllög–Gulyás–Suba, 140–143. old.). Látszik, hogy a brit és amerikai javaslatok valamivel következetesebben alkalmazták volna az etnikai elvet, de végül más szempontok döntöttek, mint ahogy az is közrejátszott ebben, hogy a magyar érdekek – a szomszédokétól eltérően – az egyes bizottságok munkájában alig érvényesültek (Száray, 46. old.). Ez mind a Cartographia atlaszában, mind az EKEK kézikönyvében szinte azonos módon szerepel, azzal különbséggel, hogy míg az előbbi egy 1918. októberi amerikai javaslatot, az utóbbi egy 1919. januárit jelenít meg (az 1919-es a korábbihoz képest Nagyváradot és Aradot Magyarországnál hagyná, Kárpátaljáját viszont már nem). Ugyanakkor kár, hogy a békeszerződés aláírását megelőző, 1920. tavaszi titkos magyar–francia tárgyalásokon felvetett magyar elképzelések esetében egyik kiadványban sem jelennek meg a nyelvhatárok – pedig látszik, hogy a magyar javaslatok jobban érvényesítették az etnikai elvet, noha itt szintén felmerültek egyéb szempontok is (Kelet-Szlovákia, Kárpátalja, Bánság, Burgenland) (uo. 47. old.; Csüllög–Gulyás–Suba, 148–149. old.).

Az atlasz több térképet és ábrát is szentel a terület- és népességvesztés etnikai vonatkozásainak. Áttekintő és az utódállamokhoz került régiók kisméretű térképei, továbbá kördiagramok érzékeltetik a nemzetiségi arányokat, valamint azt, hogy az egyes régiókban – Horvátországot és Burgenlandot leszámítva – az új „államalkotó" nemzet sem rendelkezett elsöprő többséggel (Száray, 48–49. old.). Ezen túl a menekültek kérdésére is kitér – összhangban az újabb szakirodalomban erre a témára irányuló fokozott figyelemmel –, és országonkénti és időbeli bontásban mutatja be a több mint 400 ezres tömeget, megadva a menekültek arányát is az elszakított magyar népességen belül (Száray, 51. old.). Ezzel szemben a kézikönyv a magyar többségű városok feltüntetésén és a már említett vármegyei és járási alapú etnikai térképeken túl csak a „kisantant államokhoz" került magyar kisebbségeket tünteti fel, az elcsatolt területek össznépességével és a magyar lakosság arányával egyetemben (Csüllög–Gulyás–Suba, 222–223. old.). A menekültekkel ez a kötet nem foglalkozik.

A KSH albumának készítői kevésbé koncentráltak a trianoni határok megállapítására, az értékelésüket azonban ők sem kerülték ki. A történelmi Magyarország felbomlását az első világháború demográfiai folyamatainak kontextusában elemzi az anyanyelvvel és nemzetiséggel foglalkozó fejezet szerzője. Miután a halottak magyar felülreprezentáltságát megemlíti, tárgyilagosan vázolja a nemzetiségek elszakadását és az ország jelentős részének – ellenállás nélküli – idegen megszállását, olyan területekét is,

> „amelyek jócskán túlterjeszkedtek a nyelvi határokon, összefüggő magyar lakosságú vidékeket szakítva el Magyarországtól. A megszállást végül az 1920-as trianoni békeszerződés legitimálta. A gazdasági veszteségek mellett a nemzetiségek önrendelkezését hirdető wilsoni elveket figyelmen kívül hagyó határmegállapítás sújtotta legjobban a magyarságot. A békediktátum következtében hozzávetőlegesen 3 millió magyar, a teljes Kárpát-medencei magyarság közel egyharmada került az utódállamok fennhatósága alá. A nemzetiségi elvet legdurvábban a csehszlovák–magyar és a román–magyar határ megállapításakor sértették meg, a határ túloldalán is döntően magyar lakosságú területeket hagyva, főként stratégiai okokból (vasútvonalak futása, nagyvárosok elhelyezkedése)." (Rózsa–Rovács, 174. old.)

Az etnicitás kérdése Magyarország városszerkezetének a változása kapcsán is figyelmet kap: a ritkán lakott hegyvidékek elcsatolása és Budapest megnövekedett súlya miatt az ország városiasabb és sűrűbben lakott hely „lett", de „a nagyvárosok szempontjából különösen fájdalmas volt a határmegvonás; a nyelvhatárokon fekvő, vagy sokszor még a magyar nyelvterület szerves részét képező és magyar többségű városok gyűrűje az utódállamokhoz került" (uo. 138. old.). Röviden az album is érinti a menekültek nagy tömegét (uo. 152. old.).

A fentieket összegezve látszik, hogy az etnicitás, különösen a Cartographia atlaszában kerül igazán előtérbe, és a szerző tulajdonképpen erre fűzi fel a mondanivalóját – összhangban az új rend deklarált logikájával. Az EKEK kézikönyvére már nem ilyen határozottan érvényes ez, noha a nemzeti kérdés itt is fontos szerepet játszik. Ezzel szemben a KSH albumában a kérdéskör csak egy a sok közül, és – a valódi

16 ■ Lásd Gerő András: *Az elsöprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországán.* Habsburg Történeti Intézet – Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Bp., 2017. 112. old.

jelentőségéhez képest – inkább háttérben, mintsem a középpontban van.

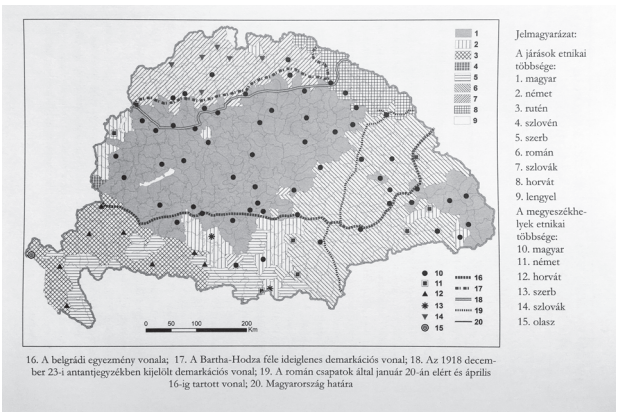
TÖRTÉNETI ÉS REGIONÁLIS KONTEXTUS

A három kiadvány különbözőképpen ágyazza be „Trianont" a történeti folyamatokba és a régió tágabb földrajzi összefüggéseibe. Ezen egyrészt a magyarországi nemzetiségi kérdést, főképp a különféle nemzeti mozgalmak XIX–XX. századi rivalizálását, továbbá a békeszerződés egyes következményeit értem, másrészt a közép- és kelet-európai régióban és Európában zajló állam- és nemzetépítési folyamatokra, illetve a geopolitikai átrendeződésekre utalok vele.

A Cartographia atlasza részletesen bemutatja a történelmi Magyarország etnikai viszonyainak változásait, és döntően a török háborúk pusztításaiig, illetve az őket követő betelepülésekig és telepítésekig vezeti vissza a magyarság etnikai pozícióinak megrendülését. Ez így érthető is. A Horvátország nélküli Magyar Királyságban a XV. század végén – becslések szerint – a kb. kétharmados magyar nyelvű többség a XVIII. század végére alig 42%-ra olvadt (Száray, 10–13. old.), amit a későbbiek során csak kis részben sikerült „visszafordítani". Ez utóbbi folyamatot a nemzetiségi kérdés tárgyilagos ábrázolásával mutatja be az atlasz, külön térképeket szentelve a nagyobb nemzetiségeknek (románok, szlovákok, horvátok, szerbek, ruszinok). A nyelvhasználatot szabályozó nemzetiségi törvény és a magyar politikai nemzet koncepciójának vázlatos ismertetése mellett a szerző megemlíti a magyarosító törekvéseket és az egyes nemzetiségi mozgalmakat is (uo. 26–30. old.). Egyszerre tanulságos és hasznos a Monarchia megreformálását célzó különféle javaslatok térképes megjelenítése: Wesselényi Miklós, František Palacký, Kossuth Lajos, Aurel (C.) Popovici és a „nagyhorvát trialista" elképzelések megannyi érdekes alternatívát mutatnak az osztrák–magyar kiegyezés által stabilizált, ám végül összetarthatatlanná vált Monarchiára (uo. 18–19. old.).

Az EKEK kézikönyve viszont csak a közvetlen előzményekkel foglalkozik. A nemzeti kérdés tágabb kontextusára nem tér ki, mindössze Köztes-Európa és a Monarchia, illetve a szomszédos államok (Szerbia és Románia) első világháború előtti pillanatképét rögzíti (Csüllög–Gulyás–Suba, 20–25, 52–53, 56–57. old.).

Mivel a KSH albuma a XIX. század közepe, főképp pedig a kiegyezés és az 1945 között készült térképek közül ad közre válogatást, a szerzőknek így elég sok terük maradt a történeti kontextus érzékeltetésére. Ugyanakkor – mivel a munka Magyarországról szól – a regionális összefüggések csak elvétve jelennek meg benne. *Az anyanyelv és nemzetiség* fejezet a Cartographia atlaszához hasonlóan szintén a középkorig nyúlik vissza: nagyjából ugyanolyan adatokat közölnek itt a történelmi Magyar Királyság török háborúk előtti, majd utáni etnikai viszonyairól (a Horvátország nélkül számított háromnegyedes magyar többség relatív többséggé csökkent, és csak a XIX. században kezdett újra nőni, hogy a század derekára elérje – Horvátország nélkül – a 42%-ot) (Rózsa–Rovács, 158. old., Vö. Száray, 10–13. old.). A magyar népesség arányának növekedése kapcsán a szöveg szerzője a természetes tényezőket hangsúlyozza (Rózsa–Rovács, 164–165. old.): „a magasabb termékenység és természetes szaporulat, a kisebb mértékű kivándorlás, valamint a természetes elmagyarosodás

16. A belgrádi egyezmény vonala; 17. A Bartha-Hodza féle ideiglenes demarkációs vonal; 18. Az 1918 december 23-i antantjegyzékben kijelölt demarkációs vonal; 19. A román csapatok által január 20-án elért és április 16-ig tartott vonal; 20. Magyarország határa

EKEK, 216. old.

a társadalmi-gazdasági átalakulás, a modernizáció során." (Uo. 168. old.) A városiasodással összefüggő magyarosodást pedig úgy foglalja össze, hogy a városokba tartó magyar bevándorlás magyar többség kialakulását eredményezte a korábban nem magyar többségű városokban is, és ez a magyarosodási folyamat a románokat, a szerbeket és a ruszinokat alig, a németeket, szlovákokat és zsidókat ellenben jóval nagyobb mértékben érintette (uo. 171. old.).

Mindazonáltal az etnikai tömbök stabilitását mutatja, hogy a magyar anyanyelvűek városi népességen belüli arányának 1880–1910 közötti növekedéséhez (60%-ról 72%-ra) képest a vidéki növekedési adatok jóval szerényebbek voltak (38%-ról 42%-ra) (uo. 173. old.). A magyar nyelvtudás kapcsán pedig megállapítja: „Megfigyelhető, hogy csak a magyar tömbterületek nem magyar anyanyelvű lakossága sajátította el többségében a nyelvet, míg a nemzetiségi tömbterületek lakói – az erőszakos magyarosítás vádját gyengítve – alig beszéltek magyarul." (Uo. 175. old.) Sajnos – az atlasztól eltérően – ez az egyetlen reflexió az „erőszakos magyarosítás" jelenségére, pedig az meglehetősen kiemeltnek számít a trianoni kérdéskörben. Ezenkívül gyakorlatilag semmi olyat nem találni a kiadványban, ami segítene megérteni vagy értelmezni a nemzetiségek elszakadási törekvését az első világháború végén; a kísérőszöveg lakonikus tömörségű leírást ad az 1918–1920 közötti eseménysorról.

Már említettem, hogy az országgyűlési választásokat áttekintő tanulmány szerzője is feltűnően mellőzi a nemzetiségi kérdés tárgyalását. Hiába alkották a

nemzetiségek az ország lakosságának közel felét és a választópolgárok közel 44%-át,[16] és hiába működött számos nemzetiségi párt és mozgalom is a dualista időszakban – és folytak az országgyűlésben, de azon kívül is komoly viták a nemzetiségi kérdésről[17] –, minderről annyit találni csupán ebben a fejezetben, hogy „a nemzetiségi kerületek stabilan a kormánypártra szavaztak" (Rózsa–Rovács, 77. old.). A kiegyezés utáni magyar kormányok nemzetiségi politikáját, illetve az egyes nemzetiségi mozgalmak törekvéseit és a pártok stratégiáit ezzel az egyetlen félmondattal elintézni legalábbis sokat mondó „hanyagság", még akkor is, ha tudjuk, hogy a nemzetiségi választópolgárok nagy hányada a választásokon a dualizmus jó részében a passzivitást választotta. Holott ennek a témának komoly és gyarapodó szakirodalma van idehaza is,[18] sőt a szerző még Gerő András könyvére is hivatkozik, aki röviden ugyan, de azért kitért erre a kérdésre.[19] Plusz egy-két választási térképpel jól szemléltetni lehetett volna a dualista Magyarország népképviseleti deficitjét, tekintve, hogy a választójog korlátozásával és a legkülönfélébb adminisztratív eszközökkel nem „csupán" a nőket és a szegényebb néprétegeket zárta ki a közügyekből, hanem a nemzetiségi kérdést is marginalizálta az országos politikában.[20] Ennélfogva a magyar politikai elit sem igazán tudta felmérni a nemzeti mozgalmak tényleges mobilizáló erejét, másrészt az adott pillanatban – 1918 őszén – maguk a nemzetiségi vezetők is a szeparatizmusban keresték végül a megoldást a maguk problémáira.

Az atlaszban az antant háborús céljairól és a szomszédok igényeiről közölt térképek mutatják, hogy a Monarchia felosztása nem volt eleve eldöntve. A szomszédos vezetők maximális területi igényeinek ismertetése, valamint egymásra helyezése érzékelteti, hogy akár még a trianoninál is kisebb torzóvá zsugorodhatott volna Magyarország,[21] s egyúttal az érvrendszerek ellentmondásosságát és az egész eljárás megannyi problémáját is felvillantja (Száray, 36. old.). A kézikönyvben úgyszintén megidézik a szomszédok igényeit, a háború alatt született egyezményeket és elképzeléseket, a délszlávok és a „román irredenta mozgalom" követeléseit, Masaryk 1915-ös csehszlovák javaslatait (Csüllög–Gulyás–Suba, 54–55, 58–63, 64–65. old.), valamint Aurel (C.) Popovicinak a Monarchia átszervezésére irányuló koncepcióját (uo. 48–49. old.). A román igényeket viszont csak a Magyar Királyságra nézve ábrázolja az egyik térkép, Besszarábia és Bukovina itt nem szerepel, ugyanakkor a kísérőszöveg „a román irredenta jogos igényei" között említi a máramarosi, közép-erdélyi és kelet-bánsági román tömböt (uo. 60–61. old.).

Ennél is nagyobb léptékűek azok a térképek, amelyek az atlaszban Kelet-Közép- és Délkelet-Európa első világháború utáni átrendeződését ábrázolják az etnikai viszonyokkal együtt, és a népességmozgásokat is érzékeltetik, a kördiagramok pedig a multietnikus Monarchia nemzetiként számon tartott utódállamainak a multietnicitását demonstrálják (Száray, 38–39, 41. old.). Adja magát a kérdés: mennyiben oldották meg a Párizs környéki békék a kisebbségi problémát. A válasz így hangzik:

> az új „határok ugyan csökkentették a kisebbségek abszolút számát Európában, azonban korántsem olyan mértékben, ahogyan a megfogalmazott elvek [...] szellemében várható lett volna. Tulajdonképpen a problémát is feldarabolták. [...] Összességében azonban – változó etnikai összetétellel – valóban csökkent a kisebbségben élők aránya..." (Uo. 41. old.).

A nemzetiségi kérdés a Monarchia és Magyarország szétesésével sem rendeződött, ismétli a szerző később is, amihez még hozzáteszi: a kisantant kivételével a térségben alig tapasztalható a gazdasági és politikai együttműködés, ráadásul a kisebb nemzetek (szlovákok, horvátok, szlovének) maguk is elégedetlenek a háború utáni új államberendezkedéssel

17 ■ Lásd pl. Kemény G. Gábor: I*ratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I–VII.* Tankönyvkiadó, Bp., 1952–1999.

18 ■ Lásd pl. A nemzetiségi kérdés és Horvátország története. In: *Magyarország története tíz kötetben.* 1848–1890/2. Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. Akadémiai, Bp., 1979. 1333–1393. old.; A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: Magyarország története tíz kötetben. 1890–1918/2. Főszerk. Hanák Péter, szerk. Mucsi Ferenc. Akadémiai, Bp., 1978. 1003–1063. old.; Szendrei Ákos: Jelöltek, kerületek, választások. A Román Nemzeti Párt szereplése a képviselő-választásokon (1905, 1906, 1910). In: Egry Gábor – Feitl István (szerk.): *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században.* Napvilág, Bp., 2005. 257–275. old. Újabban Ábrahám Barna: *Megmaradni vagy beolvadni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében.* Kalligram, Bp., 2016.; Uő: A románok és a magyar nemzetállam-építés. In: Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon.* Kronosz, Pécs, 2018. 341–364. old.

19 ■ Gerő: i. m. 103–107. old.

20 ■ Lásd pl. Segyevy Dániel: A választási térképekről. *Pangea.hu, 2019. 06. 10.* https://pangea.blog.hu/2019/06/10/a_valasztasi_terkepek_margojara

21 ■ Vö. Zeidler Miklós: A trianoni béke megalkotása. *Magyar Tudomány,* 2020. 6. szám, 753–754. old.

22 ■ Ezzel kapcsolatban lásd még a „kérészállamoknak" szentelt összeállítást a *Rubicon* 2020. 4. számában.

23 ■ Erről lásd Tomka Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2018. 47–79. old.

24 ■ Lásd például Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944.* Napvilág, Bp., 2015.

25 ■ Ezzel kapcsolatban lásd pl. Bereznay András: Erdély történetének bemutatása 1920 és 2000 között kiadott román történelmi atlaszokban. *Regio,* 2009. 2. szám, 143–170. old. http://www.epa.hu/00000/00036/00074/pdf/143-170.pdf; Vajda Barnabás: Hogyan változott az Osztrák–Magyar Monarchia képe a (cseh)szlovák történelemtankönyvekben és iskolai atlaszokban az elmúlt ötven évben? *Történelemtanítás.hu* 2019. 3–4. szám, https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2019/12/10_03_13_Vajda.pdf

(uo. 64–65. old.). Az atlasz az ezredforduló utánig figyelemmel kíséri Trianon következményeit: 1920 óta a magyarság növekedése elmaradt a környező nemzetekétől, az aránya pedig csökkent a Kárpát-medencében (igaz, megmaradt a relatív többsége). Több ábra és egy etnikai térkép is szemlélteti a magyar kisebbségi közösségek fogyását és az etnikai térvesztést (2001-ig) (uo. 67. old.).

A kézikönyv Trianon következményei közül a Kisantant és Magyarország közötti aránytalanságokra (Csüllög–Gulyás–Suba, 224–225. old.), illetve az ebben az összefüggésrendszerben elképzelt magyar–szomszéd katonai konfliktusokra koncentrál (uo. 228–231. old.). Az utódállamokhoz került magyar kisebbségek kapcsán a szerzők némileg sommásan leszögezik: „Mindhárom kisantant állam ellenséges erőként, a Magyar Királyság »ötödik hadoszlopaként« kezelte a magyar kisebbséget" (uo. 223. old.), hogy végül a térség átrendeződését összegezze egy kevéssé informatív térkép segítségével (uo. 232–233. old.). Igazi csemegének számít viszont a Monarchia területén megalakult (vagy megalakítani tervezett) „ideiglenes államtereknek" szentelt figyelem (uo. 91–111. old.).[22] A fejezet szerzői felsorolnak számos ideiglenes államot – Német-Ausztriától Fiumén át a Nyugat-Ukrán Népköztársaságig –, több-kevesebb adattal is szolgálva történetükről, kiterjedésükről és egyéb sajátosságaikról; a jellemző etnikai viszonyokra azonban sajnos nem térnek ki. Az áttekintő térképen még feltüntetett kőrösmezői Hucul Köztársaság azonban hiányzik, helyette csak Ruszka-Krajna szerepel az összeállításban, pedig az nem is volt ideiglenes állam, hanem a Magyar Népköztársaság – igaz, szintén csak kérészéletű – autonóm területének számított.

Az album több térképe is bemutatja a trianoni változásokat, majd a két világháború közötti korszak alakulását, végül a revízió hatását. A trianoni békeszerződés kapcsán az olvasható, hogy a magyar anyanyelvűek arányának növekedése megtört a világháború, illetve a határváltozások következtében, ugyanakkor a nemzetiségek nélküli, magyar menekültekkel gyarapodó Magyarország „nemzetállammá vált, ami az utódállamokról nem volt elmondható" (Rózsa–Rovács, 174–175. old.). Az 1920-ban 90%-os magyar többség az elkövetkező időszakban is nőtt a természetes asszimiláció következtében (uo. 178. old.). A nemzetiségi kérdés és az utódállamok multietnikus jellegére való utalás az 1938–1941 közötti változások összefüggésében is előkerül, melyek kapcsán a vonatkozó rész szerzője megállapítja, „az 1941-re kialakult új határok alapvetően nemzetiségi szempontok alapján és tárgyalásos úton lettek megállapítva, és a Délvidéket leszámítva komolyabb honvédségi erő bevetésére sem volt szükség a magyar fennhatóság érvényesítéséhez" (uo. 181. old.). Noha a területgyarapodások következtében a nemzetiségek összlakosságon belüli aránya megközelítette a 20%-ot, „Magyarország továbbra is határozottan magyar többségű volt, és sokkal inkább egy nemzetállam képét mutatta, mint a két világháború közti Románia vagy a nemzetiségi mozaikokból álló Csehszlovákia és Jugoszlávia. Mindezek ellenére jelentős észak-erdélyi és kárpátaljai román, illetve ruszin tömbterületek kerültek újra Magyarországhoz…" (Uo.) Kár viszont, hogy a kötetben közölt térképen ez nem igazán vehető ki (uo. 183. old.). A későbbi folyamatokat a második világháború utáni helyzet rövid ismertetése érinti, de csak a trianoni határokon belül: tovább erősödött, írják, az ország nemzetállami jellege, a „nagy többségében magyar anyanyelvű és magyar nemzeti identitással is rendelkező cigányságot is figyelembe véve" Magyarország nemzetiségi tekintetben homogénné vált (uo. 182. old.).

Kétségtelen, hogy a Cartographia atlasza történeti és regionális kontextusban egyaránt jól helyezte el „Trianont". A KSH albuma nem élt viszont ezzel a lehetőséggel, és az EKEK kézikönyve is csak gyéren vállalkozott erre a feladatra.

DISKURZUSOK ÉS AZ ÖSSZKÉP

Ami a trianoni békeszerződés értelmezését és különösen az értékelését illeti, kijelenthető: egyik kiadvány sem sorolható be a „revizionista szubkultúrába". Ugyanakkor a magyar államot és nemzetet ért csapás bemutatásában, a területi, népességi, gazdasági, infrastrukturális stb. veszteségek számbavételében mindegyikük a klasszikus sémához tartja magát, és alig jelennek meg bennük az újabb történeti kutatási eredmények. Példaként utalhatok Tomka Béla alapvető megállapításaira a békeszerződés gazdasági hatásairól.[23] Mind a három kötetben a nemzeti értelmezési keret dominál, pedig ezt a szaktudomány részéről újabban egyre több kihívás éri.[24] A szomszédos országok történeti narratívái iránt is inkább közöny mutatkozik.[25]

Nem mosható azonban egybe ez a három térképpublikáció. A Cartographia atlasza a nemzeti kérdést tekinti a térképekben elbeszélt múlt bemutatásához vezérfonalnak, és ennek megfelelően a magyar nemzet sorsát kíséri figyelemmel, elkerüli azonban az elfogult etnocentrizmus csapdáját, amit Romsics Ignác lektori munkája is segíthetett, és amit a mégoly rövid irodalomjegyzék is tükröz. A végeredmény így nemcsak „egy magyar atlasz", hanem olyan kiadvány, amelyben az egykori Magyar Királyság többi nemzete és megannyi kisebbsége is figyelemben részesül. Semleges és tárgyilagos nyelvezetű szövegei a hosszú távú folyamatok és a tágabb kontextus szakszerű bemutatása és elemzése mellett rámutatnak a békemű következetlenségeire és nyilvánvaló tévedéseire is, kiemelve a ma is fennálló problémákat. Ez már önmagában is, a sérelmek ismételgetése vagy az elfogult értékelések nélkül is alkalmas Trianon kiegyensúlyozott történeti értelmezésére. A magyar történetíráson belül, a trianoni kérdéskörrel (is) foglalkozó irányzatok közül ez a beszédmód ahhoz

áll közel, amely még a rendszerváltást megelőző időszakban vert gyökeret nálunk. Az MTA Történettudományi Intézetében, az ELTE-n, a nagyobb vidéki, illetve a határon túli tudományos műhelyekben dolgozók munkásságára épülve – a szakmai ethoszt az ideológiai, nemzeti elfogultságok fölé helyező – irányzat a kétezres évekre meghatározóvá és egyfajta fősodorrá vált Trianon értelmezésében.

A KSH albuma kapcsán is ki lehet jelenteni, hogy nem csak „egy magyar album", lévén hogy a térképek többsége a történelmi Magyarország *egészét* jeleníti meg (és akár még a címben szereplő nemzetet is értelmezhetjük „politikai nemzetként"), a fókuszban pedig kétségkívül az állam áll. A kötet mindenekelőtt a történelmi Magyarországnak állít emléket, amelyet egy sok szempontból dinamikusan fejlődő, modernizálódó és egységesedő országként ábrázol. Hogy ez bizonyos nosztalgiát is sugallhat, és akár még az elszalasztott történelmi lehetőség érzetét is felkeltheti az olvasóban („Milyen szép országunk is lehetne, ha nem lett volna Trianon!"), azzal addig nincs baj, amíg nem társul hozzá revizionizmus és magyar etnocentrizmus. Erre pedig a kísérő tanulmányok nem teremtenek lehetőséget. Probléma viszont, hogy a kötetből kivilágló összkép a kelleténél kevésbé tükrözi az ország lakosságának etnikai diverzitását, valamint hogy válasz nélkül hagyja az égető kérdést: mi vezetett a felbomláshoz? Az adandó válasz pedig abban bújik meg – és ezt már sem a szövegek, sem a térképek nem mondhatják el nekünk, olvasóknak –, amit – a nagyhatalmi érdekek mellett – a nemzetiségi törekvések demonstráltak. Érdekes kettősséget – és egyben következetlenséget – róhatunk fel magának a nyelvhasználatnak is. A KSH elnökének, Vukovich Gabriellának rövid, a békeszerződés aláírásának 100. évfordulójára időzített köszöntője törésmentesen illeszkedik a „hivatalos" Trianon-diskurzusba, amikor a 2020-ra dominánssá, mi több, szinte kizárólagossá vált „békediktátum" és „trauma" kifejezések használatán túl a nemzet fennmaradását biztosítani hivatott heroikus küzdelemre és talpra állására hegyezi ki mondanivalóját. Ez a mai történelempolitikai diskurzus megszokott nyelvezete (Rózsa–Rovács, 7. old.). A kötet végén található szerkesztői megjegyzésekben már nem éppen ez a rituális beszédmód köszön vissza (uo. 382. old.).

Az EKEK kézikönyvét is a nemzeti és területalapú szemléletmód jellemzi, mivel a szerzők elsősorban a geopolitikai szempontokra és a területi változásokra, illetve nemzeti vonatkozásaikra figyelnek. Miközben részletesen – néha egészen aprólékosan – mutatják be a konkrét eseményeket, felsorolva a veszteségeket és a magyar államot és nemzetet ért – tényleges – méltánytalanságokat, nem ügyelnek a hosszú távú folyamatok érzékeltetésére. A kézikönyv üzenetét éppúgy, mint az albumét, némileg beárnyékolja, hogy megreked magyar glóbusz szemhatárán. Az egyik szerző, Gulyás László öntudatosan vállalja is ezt a kizárólagosan magyar központú megközelítést, amikor lépten-nyomon a nemzeti (és konzervatív) nézőpont fontosságát hangsúlyozza.[26] Ezt a törekvését támasztja alá a kötethez mellékelt válogatott szakirodalom is, amely gyakorlatilag csak az általa irányított Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására néven működő egyesülethez kötődő kutatók munkáira szorítkozik. Ez szakmailag csak nehezen védhető. Az elbeszélés nyelvhasználata is igencsak árulkodó, többször is a magyar sérelmi gondolkodás nyelvi paneljeit reprodukálja (Csüllög–Gulyás–Suba, 31, 79, 111, 161, 171, 177, 209, 217. old.). Ebben a könyvben gyakran találkozni olyan „hagyományos" leegyszerűsítésekkel is, amilyen Károlyi Mihály hibáztatása a belgrádi konvenció aláírása miatt („Károlyi a konvenció elfogadásával gyakorlatilag küzdelem nélkül adott fel területeket […] Mindezek miatt úgy véljük, hogy súlyos politikai és katonai hiba volt annak aláírása", uo. 115. old.), vagy a szerzők azon megállapítása, mely szerint Trianont követően az egész magyar közvélemény számára a revízió volt a legfontosabb dolog (uo. 179. old.).

Ennek a fajta sérelmi alapú történetszemléletnek pregnáns nyelvi kifejeződése a „trianoni diktátum" vagy „trianoni békediktátum" kifejezés állandó használata. Tény, hogy 1920-ban Párizsban gyakorlatilag nem tárgyaltak Magyarország képviselőivel, és az országnak nem is volt módja, hogy visszautasítsa a „diktált békét", a békemű ilyen nyelvi meghatározása egy tudományos munkában mégis aggályos. A történetírói szakszerűség azt kívánná, hogy a semleges „békeszerződés" kifejezéssel illessük a Párizs környéki békéket,[27] nem utolsósorban azért is, mert a „diktátum" azt a – szomszédaink esetében például a bécsi döntések kapcsán joggal kifogásolt – nemzetépítő történelemszemléletet idézi, amelyben a szakmai szempontokat bármikor felülírhatja a vélt „nemzeti érdek".

A kézikönyv – összevetve az atlasszal – a kormányzat fogalmai szerint való aktuális Trianon-diskurzust szólaltatja meg. A Magyarságkutató Intézethez (melynek Gulyás László az egyik vezető munkatársa), továbbá a XX. Század Intézethez és részben a Veritas Történetkutató Intézethez kötődő történészi beszéd köszön itt vissza, amely az 1945 előtti revizionista diskurzus elemeiből is táplálkozva próbál régi-új kánont teremteni. A KSH albumában tetten érhető történetszemlélet is ehhez közelít. A Cartographia atlaszában viszont határozott a törekvés, hogy értsük meg végre a trianoni tragédiát.

Az ez alkalommal bemutatott három térképkiadvány tükrében pontosan ez a fajta szemléleti megosztottság jellemzi ma hazánkban a Trianon-beszédet. ❑

26 ■ Tóth Gábor: A történelemtudományban nem zárult le a rendszerváltás – Gulyás László a Vasárnapnak. *Vasárnap.hu 2020. 06. 19.* https://vasarnap.hu/2020/06/19/a-tortenelemtudomanyban-a-rendszervaltas-nem-zarult-le-gulyas-laszlo-a-vasarnapnak/

27 ■ Lásd Zeidler Miklós: A trianoni béke. Szerződés vagy diktátum? Rubicon 2020. 6–7. szám, 15–19. old.

A BOSZORKÁNYVÁD

ÉS A RONTÁS/GYÓGYÍTÁS TÖRTÉNETEI

KLANICZAY GÁBOR

Tóth G. Péter: Boszorkánypánik és babonatéboly
Balassi Kiadó, Budapest, 2020.
742 oldal, 7500 Ft

Kis-Halas Judit: Boszorkányok, gyógyítók és a Gyűdi Szűz Mária
Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon
Balassi Kiadó, Budapest, 2020.
336 oldal, 3800 Ft

A boszorkányüldözés az elmúlt évtizedek történetírásában népszerű téma volt. Kutatói egyszerre léphettek fel a módszertani megújulás, a történelmi antropológia képviselőiként, és tarthattak igényt a zamatos történetekhez vonzódó nagyközönség érdeklődésére. A boszorkány ellentmondásos alakjáról és az egyes kora újkori európai országok boszorkánypereiről sorra jelentek meg a nagy sikerű monográfiák és tanulmánygyűjtemények. Közülük négy magyar fordításban is napvilágot látott – érdemes itt felsorolni őket. A XVII. század eleji baszk boszorkánypánikról és az üldözéseket leállító, felvilágosult inkvizítorról írt Gustav Henningsen *A boszorkányok ügyvédje* címmel.[1] Norman Cohn könyve áttekintette, hogyan alakult a boszorkányok ördögszövetségének képzete a késő antikvitástól a XIV–XV. századig, hogyan lett belőle veszedelmes, robbanásveszélyes „demonológiai koktél".[2] Carlo Ginzburg a boszorkányszombat mitológiájáról írt nagy sikerű és sokat vitatott könyvet.[3] Az Arthur Miller színdarabja révén is híressé vált salemi boszorkányokról két szociálpszichológus, Paul Boyer és Stephen Nissenbaum készített maradandó elemzést.[4] Ugyanakkor a téma más, ugyanennyire jelentős kutatói – Keith Thomas, Alan Macfarlane, Christina Larner, Wolfgang Behringer, John Demos, Stuart Clark, Robin Briggs, Lyndal Roper, Martine Ostorero és mások – sikerkönyveiről csak hallomásból értesülhetett a magyar olvasó.

A magyarországi boszorkányüldözés történetével és magukkal a boszorkányhiedelmekkel persze foglalkozott a magyar történettudomány és a néprajz, mindenekelőtt az az idestova négy évtizede működő kutatócsoport, amelyet Pócs Évával ketten szerveztünk az 1980-as évek elején az MTA Néprajzi Kutatóintézetében. A közös munka elsősorban két területen produkált eredményeket: Schram Ferenc 1970-ben és 1982-ben kiadott vaskos köteteihez[5] csatlakozva 11 újabb forráskiadvány jelent meg a kutatócsoport gondozásában a magyarországi boszorkányperek dokumentumaival, a szinte évenkénti hazai és nemzetközi konferenciákon elhangzott előadásokból pedig többtucatnyi tanulmánykötet született. Monográfia azonban csupán három, és már több mint két évtizede: Pócs Éva két könyve a boszorkányhiedelmekről[6] és Kristóf Ildikóé a református Debrecen és Bihar megye XVI–XVIII. századi boszorkánypereinek társadalmi és kulturális hátteréről.[7]

Most egyszerre két új boszorkány-monográfia került ki Pócs Éva néprajzkutató munkacsoportjából, bőséges olvasnivalót és fontos kutatási eredményeket kínálva. E műhelyről résztvevőként már többször volt alkalmam beszámolni, a *BUKSZ* hasábjain is.[8] Ha most újra írok ugyanerről a témáról és ugyanerről a körről, megpróbálom saját szakterületem, a történettudomány nézőpontjából értékelni e két régen várt monográfiát.

EGY SZINTÉZIS

Tóth G. Péter könyve első pillantásra már méretével is megdöbbentheti az olvasót: 496 oldalnyi szöveg nagyalakú, meglepően keskeny margóval nyomtatott lapokon – hagyományos méretű lapokon ez ennek kétszerese lenne. Ehhez további 250 oldalnyi függelék

1 ■ Gustav Henningsen: *A boszorkányok ügyvédje – A baszk boszorkányság és a spanyol inkvizíció (1609–1914).* Kossuth, Bp., 1988. [1980.]
2 ■ Norman Cohn: *Európa démonai. A boszorkányüldözés története.* Corvina, Bp., 1994. [1975].
3 ■ Carlo Ginzburg: *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése.* Európa, Bp., 2004. [1989.].
4 ■ Paul Boyer – Steven Nissenbaum: *Boszorkányok Salemben. A boszorkányság társadalmi gyökerei.* Osiris, Bp., 2002. [1974].
5 ■ Schram Ferenc *Magyarországi boszorkányperek.* c. kiadványában. Akadémiai, Bp. 1970. I–II. kötet, 1982. III. kötet.
6 ■ Pócs Éva: Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán. *Ethnographia,* 97 (1986), 177–256. old.; ugyanez könyv formában: Akadémiai, Bp., 1989.; uő: *Élők és holtak, látók és boszorkányok*. Akadémiai, Bp. 1997.
7 ■ Kristóf Ildikó: *„Ördögi mesterséget nem cselekedtem". A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében.* Ethnica, Debrecen, 1998.
8 ■ Klaniczay Gábor: Boszorkányság vagy tündéri varázslat? *BUKSZ,* 11 (1999), 352–363. old.; A természetfeletti kommunikáció műhelye. *BUKSZ,* 31 (2019), 163–171. old.

csatlakozik: a közép-európai boszorkányüldözés adatsorai, forrásai, szakirodalma, képek, térképek, grafikonok, részletes névmutatók. A függelékkel együtt a könyv egyenesen monstruózus lett – bátorság volt a kiadó és a szerző részéről egy ekkora kötetet a piacra dobni. Az jut róla eszembe, ahogy Spiró György elmélkedett *Az Ikszek* ajánlásában: azt írta, olyan könyvet akart írni, amely alatt „beszakad az asztal" – hát Tóth G. Péter a kötetéről ez a méret alapján tényleg elmondható. De talán a tartalma alapján is.

Boszorkányfürösztés, 1612. Bedfordshire – metszet egy kortárs pamfletből

Tóth G. Péterről tudni kell, hogy Pócs Éva kutatócsoportjában két nagyon fontos terület „gazdája" volt: a számítógépes projekteké és a levéltári kutatásokból szerveződő szövegkiadásoké. Ami az előbbit illeti, ez az 1980–90-es években azzal az ambiciózus elképzeléssel indult, hogy a boszorkányságvádakat dokumentáló rengeteg tanúvallomás sztereotip vádaskodásait és a bennük tükröződő hiedelmek folklorisztikus struktúráit egy bonyolult kódrendszer rögzítse a majdani nagyszabású vizsgálatok céljából.[9] Végül a hatalmas computer-adatbázison alapuló elemzések elképzeléséről a munkacsoportnak le kellett mondania. Ugyanakkor kiderült, hogy a boszorkányperek Schram-féle, szinte teljesnek gondolt szövegkiadásain túl ennek az anyagnak a többszöröse rejtőzik még kiadásra várva a levéltárakban. Az új forráskiadásokat először Bessenyei József gondozta,[10] majd mások is bekapcsolódtak a munkába. A munkálatok szálai Tóth G. Péter kezében futottak össze, aki a kiadandó forrásokról hamarosan „katasztert" készített,[11] társkiadóként a neve többször megjelent az újabb forráskiadványok címlapján,[12] jelenleg is megjelenés előtt áll egy újabb forráskiadvány-kötete. A levéltári források felkutatásának és kiadásának munkálatai nem vették el kedvét a számítógépes adatbázisok kiaknázásától. Hosszú évek munkájával, a korábbi túl bonyolult tervek helyett praktikusabb dokumentáló szempontrendszert kidolgozva létrehozott a munkacsoport számára egy most már működő és „külső" kutatók számára is hozzáférhető adatbázist a boszorkányperekről: https://boszorkanykorok.hu/.

Mindennek alapján kollégái a magyarországi boszorkányüldözések adatgazdag, részletes statisztikákra támaszkodó, alapvetően száraz, tényismertető történeti áttekintést vártak Tóth G. Péter most megjelent könyvétől. Nem hiányoznak belőle a részletes táblázatok, statisztikák, térképek, de történészi tematikája sokkal szélesebb és ambiciózusabb. Mentalitás-, jog- és orvostörténeti elemzést nyújt arról, hogy miért és hogyan működhetett ez a modern szemmel nézve ostoba, irracionális, felháborító és áldozatok ezreit követelő boszorkányüldözés az állami büntetőjog aktív támogatásával, majd hogyan, milyen mértékben sikerült megszabadulni tőle a felvilágosodás idején.

A háromszáz éven át elhúzódó magyarországi boszorkányüldözésnek ez a kötet egy szűkebb periódusára összpontosít: első, nagyobbik fele, az I. könyv *A magyarországi boszorkányüldözés tetőpontja és hanyatlása Mária Terézia uralkodása idején (1740–1780)*, a II. könyv *A babonairtó harc 'veszteségei' II. József korában (1780–1790)* címet viseli.

A „felütés" a manapság népszerűvé lett „érzelmek története"[13] hatását mutatja. Bevezetésként a boszorkányüldözést betiltó királynő, Mária Terézia környezetének, családjának, személyiségének, „női nézőpontú" uralkodásának, janzenista jellegű vallásosságának – H. Balázs Éva, Poór János és Claude Michaud elemzéseire építő – a személyes, érzelmi viszonyulásokat hangsúlyozó leírását olvashatjuk. A második fejezet (Jean Delumeau híres könyvére[14] támaszkodva) *A rettegések története* címet viseli, rendszerező szempontja pedig a kollektív érzelmek világa. Az egyes szakaszok alcímei: A félelmek uralma; Ködszerű felhők; Láncolatok; Örvények; A szorongás mint erő (az utóbbi megjelölést a szociálpszichológus Willi Butollótól kölcsönözte[15] – 48–49. old.). Az elemzés azonban nem annyira magukkal az érzelmekkel, mint előidézőikkel és következményeikkel foglalkozik: a rossz időjárás, a szárazság, az

9 ■ Klaniczay Gábor – Pócs Éva – Tóth G. Péter – Robert Wolosz: A Κλειο-boszorkányper-adatbázis. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában.* L'Harmattan, Bp., 2001. 293–335. old.

10 ■ Bessenyei József (szerk.): *A magyarországi boszorkányság forrásai. I–II.* Balassi, Bp., 1997., 2002.

11 ■ Tóth G. Péter (szerk.): *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848)*. MTA Néprajzi Kutatóintézete – Laczkó Dezső Múzeum, Bp.–Veszprém, 2000.

12 ■ Tóth G. Péter: *A magyarországi boszorkányság forrásai. IV.* Balassi, Bp., 2005.; Németh Ildikó – Tóth G. Péter (szerk.): Soproni boszorkányperek – Ödenburger Hexenprozesse 1439–1702. Balassi, Bp., 2011.; Kiss András – Pakó László – Tóth G. Péter (szerk.): *Kolozsvári boszorkányperek. 1564–1743*. Balassi, Bp., 2014.; Brandl Gergely – Tóth G., Péter (szerk.): *Szegedi boszorkányperek 1726–1744.* Balassi, Bp., 2016.

13 ■ E témában rendezte meg a Hajnal István Kör 2017-ben

éhínség, a földrengés, a járványok (a himlő és mindenekelőtt a pestis), valamint a törökdúlás egymást váltó, erősítő, folyamatos rettegést okozó hatásával. A boszorkányüldözési hullámok a csapások nyomán kibontakozó bűnbakképző mechanizmusokban gyökereztek. A nemzetközi szakirodalom antropológiai, kultúrtörténeti teóriáinak összefoglalása nyomán két részletesebb példán, a rendkívüli aszályt követően kitörő hírhedt 1728. évi szegedi boszorkánypánik és a Pető–Törő-féle 1752–53-as „kuruc" zendülés árnyékában hosszabban elhúzódó hódmezővásárhelyi boszorkányüldözések esetleírásain mutatja be, hogyan kapcsolódik a boszorkányüldözés problémája a fenti általánosabb félelmek világához (33–44. old.). A XVIII. századi hatósági pestisrendeletek, a részletesen dokumentált vesztegzárak kapcsán pedig képet ad arról, hogyan használja ki ezt a helyzetet a korban kiépülő modern államhatalom egy új, mindent felügyelni próbáló rendszer kiépítésére (nem hiányzik a hivatkozás Michel Foucault-ra, aki a *Felügyelet és büntetés* leírásaiban kitüntetett helyen elemzi egy kora újkori pestisvesztegzár korlátozásait[16]).

Mindez azonban csak bevezető a nagy ívű történelmi tárgyaláshoz a tematikailag jól felépített fejezetekben. A félelmek kiváltotta krízisek hatalmi, „birodalmi" kezelését hat, a Habsburg császárság hat válságos peremvidékéről származó történet mutatja be. Mind a hat történet az 1750 utáni évtizedben játszódik, abban a körülhatárolt idősávban, amely a boszorkányüldözés betiltásához vezetett. Az első az 1755-ös morvaországi vámpírbotrány. Miután kínos helyzetbe hozta Európa nyilvánossága előtt a bécsi udvart, Mária Terézia – udvari orvosa, Gerard van Swieten tevékeny részvételével – néhány éven belül mindenfajta „mágikus" üggyel kapcsolatos bírósági eljárást leállított (61–70. old.). Az újféle felügyeleti rendszert kiépítő birodalmi hatalom egy másik határvidéken, Bánátban is találkozott a XVIII. században szenzációszámba menő vámpírhittel és annak katonaorvosi helyretételével (ennek tárgyalásában Tóth G. Péter támaszkodhatott a munkacsoport egy másik tagja, Mézes Ádám vizsgálataira[17]). A bécsi udvar figyelme kiterjedt a boszorkányüldözés felülvizsgálatára is: megbotránkoztak egy horvátországi boszorkány szörnyű megkínzatásán, felfigyeltek arra, hogy Délkelet-Magyarországon és Erdélyben több helyen továbbra is teljes lendülettel folynak a máglyahalálhoz vezető perek, és felülvizsgálták a megszületni készülő súlyos ítélkezést. Az ország északkeleti, Galíciával határos vidékén ezekben az években felerősödött egy másik ősrégi bűnbakképzet is, a zsidók üldözéséhez ürügyet adó vérvád. A legnagyobb hírverés az 1764-es orkutai vérvád körül alakult ki, amelynek brutális kínvallatásait és tisztázatlan tényálláson alapuló ítéleteit a bécsi udvar ugyancsak elítélte – emlékezete elért egész Eötvös Károlyig (90–100. old.).

Boszorkányszombat (Rudolf Zacharias Becker – Kömlei János: Szükségben segítő könyv. 1790)

Az üldözés leállítása, betiltása számos történeti kontextusba illeszkedett: a már említett nemzetközi politika mellett szerepet játszott a központosító hajlamú bécsi udvar és a helyi bíráskodás privilégiumaihoz ragaszkodó rendi és városi ellenállás konfliktusa is. A „mágikus, babonás" pereket betiltó 1766-os császári rendelethez vezető intézkedések ugyanakkor illeszkedtek a bírósági eljárások „humanizálásának" XVIII. századi összeurópai folyamatába. Volt azonban ennek az átalakulásnak egy másik fontos dimenziója is: „A vallásos tér átalakulása az ördögűzéstől az ördögtelenítés felé", ahogy egy következő fejezetcím fogalmaz. A jezsuiták pokolidéző, teátrális vallási szertartásait, ördöghitét Tóth G. Péter a kor egyik sokat író prédikátora, Taxonyi János szövegeivel illusztrálja. Ezután bemutat három zamatos ördögűzésbotrányt: az első egy Nyitra megyei evangélikus-katolikus konfliktusba illeszkedett, a második egy csaló „kincsásó" (kincskereső) ügye, a harmadik pedig a közelmúltban Bárth Dániel által egy kitűnő monográfiában feldolgozott botrány, a délvidéki Zomborban ördögűző ferences barát,

Gyöngyösön az évi konferenciáját: Lukács Anikó – Tóth Árpád (szerk.): *Az érzelmek története* (HIK 31. Rendi társadalom – polgári társadalom), Líceum, Bp., 2019. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy egy magyar történész, a Montréalban oktató Nagy Piroska az „érzelemtörténet" egyik legismertebb képviselője a nemzetközi porondon: Damien Boquet – Piroska Nagy: *Medieval Sensibilities: A History of Emotions in the Middle Ages.* Oxford University Press, Oxford, 2020.

14 ■ Jean Delumeau: *La Peur en Occident. XIVe-XVIIIe siècles: Une cité assiégée.* Fayard, Paris, 1978.

15 ■ Willi Butollo: *A szorongás – erő.* Európa, Bp., 1996.

16 ■ Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Gondolat, Bp., 1990. 267–285. old.

17 ■ Mézes Ádám: Visum repertum – Georg Tallar és az 1753-as vámpírvadászat. In: Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában.* Balassi, Bp., 2014. 63–84. old.

Rochus Smendrovich konfliktusa a katolikus felvilágosodás nézeteit képviselő kalocsai érsek, Batthyány József bíróságával.[18]

Ezen a ponton már jellemezni lehet Tóth G. Péter tárgyalásmódját. A nemzetközi kutatás jó ismeretében kidolgozott problémakeretben az egyes – minitanulmányként is felfogható – alfejezeteket színes történetek és a kortárs kiadványokból vett hosszú idézetek töltik meg. A hatalmas szövegtengerben a tájékozódást egy tudományos munkákban szokatlan – inkább népszerűsítő munkákba való – eszköz segíti: minden alfejezet előtt „kulcsszavak" tájékoztatják az olvasót a tárgyalandó főbb kérdésekről. Folyamatosan érzékelhető Tóth G. Péter forrásgyűjtő és -kiadó szenvedélye és páratlan anyagismerete. Az is figyelemre méltó, hogy egy részletesen kidolgozott értelmezés szándékával rendezi el az anyagot, és az egyes témákhoz kimerítő nemzetközi és hazai szakirodalmat, valamint számos kortárs forrást sorakoztat fel. Amikor kollégái eredményeire támaszkodik, korrektül utal rájuk, összefoglalja eredményeiket, amelyeket sokszor lényeges pontokon továbbgondol, kiegészít, vagy éppenséggel helyesbít. (Én is találkozhattam egy korábbi, a hódmezővásárhelyi boszorkányperekről szóló megállapításom meggyőző cáfolatával – 41–42. old.)

A BÜNTETŐJOG REFORMJA

A XVIII. század sokféle válsága és rettegése által kiváltott üldözési hullámokat tárgyaló rész után a könyv második, nagyobbik fele egy újabb rendszerező szempontot érvényesít: a büntetőjogtörténetit. Ez történetírói megközelítésként meglehetősen hagyományosnak tűnhet, a boszorkányüldözések történetével foglalkozó kiterjedt nemzetközi szakirodalom azonban a boszorkányperek e legalapvetőbb aspektusával ilyen mélységig ritkán foglalkozott,[19] és különös meglepetés, hogy a történészek ezt a részletes elemzést egy néprajzkutatótól olvashatják. A Habsburg-uralom alatt álló Magyarországon megfigyelhető joggyakorlatok változatosságát, azon belül a boszorkányság, a kínvallatás és a máglyahalál megítélését Tóth G. Péter hatféle nézőpontból mutatja be. Először a Mária Terézia reformjaiig a boszorkányperekre meghatározó – pusztító – befolyást gyakorló XVII. századi osztrák jogkönyv, a *Praxis Criminalis* ördöghittel megspékelt eljárásrendjét elemzi, majd egy felvidéki evangélikus ügyvéd, egy erdélyi református és egy egri katolikus jogtanár, valamint egy vármegyei tiszti ügyész jogfelfogását, hogy végül eljusson a mindezeket felülbíráló *Nemesis Theresiana* „büntetőjogi kétarcúságához".

Ezután egy fejezet bemutatja, hogyan szolgálta a megreformált büntetőjog a „mágikus piac kifehérítését", vagyis hogyan alakította át a félelmetes vámpírholttestek elleni eljárásokat orvosi üggyé, hogyan fokozta le a rettegett boszorkányokat lenézett kuruzslókká, hogyan indította be a babonairtó harcot a „mágikus feketepiacon", hogyan kényszerítette a népi varázslókat (tudósokat, garabonciásokat, táltosokat) egyfajta vállalkozói szerepbe. A táltosokkal foglalkozó elemzés (201–217. old.) külön érdeklődésre tarthat számot: a Diószegi Vilmos kutatásainak köszönhetően népszerűvé tett ősi, archaikus, „samanisztikus" varázslófigurát,[20] melynek jellemzésével legutóbb Pócs Éva foglalkozott,[21] a Tóth G. Péter által megrajzolt összkép minden eddiginél jobban elhelyezi a kor történeti kontextusában. A kronológiai kereteit némiképp kitágítva 43 táltospert tárgyal a XVII–XVIII. századból, amikor a táltos asszonyok látomásai, jóslatai előbb a törökök elleni háborúskodás utolsó szakaszába, majd a Rákóczi-szabadságharc küzdelmeibe illeszkedtek, miközben archaikus idővarázsló szerepük és csodás állatformában „vagdalkozó" képességük kiegészült a boszorkányrontásról panaszkodók gyógyításával. Mindezt azonban a XVIII. század folyamán háttérbe szorította egy újabb szolgáltatásuk, a háborús időkben elásott kincsek felkutatása, a „pénznézés" (amiről Tóth G. Péter Láng Benedekkel együtt külön könyvet is írt[22]). A sort végül a XVIII. század végi kalandos életű, mágikus bosszúval fenyegetőző, a bíróságon csalóként elítélt varázslók zárják.

A büntetőjogi reformok és a babona elleni harc világából a tárgyalás – némi kronológiai következetlenséggel – ezután visszalép a század derekán tetőző boszorkányperek bírósági ügymenetének

18 ■ Bárth Dániel: *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása.* Balassi, Bp., 2016.
19 ■ Persze a legtöbb történész érintette e kérdéskört (vö. Wolfgang Behringer: Laws on Witchcraft. In: Richard M. Golden (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition. III.* ABC Clio, Oxford, 2006. 634–640. old.), a magyar kutatásban Hajdú Lajos és Bató Szilvia munkái emelhetők ki.
20 ■ Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Akadémiai, Bp., 1958.
21 ■ Pócs Éva: Samanizmus vagy boszorkányság? Táltosok a boszorkánybíróságok előtt. In: Hesz Ágnes – Pócs Éva (szerk.): Orvosistenektől a hortikulturális utópiáig. Tanulmányok a Kárpát-medence vonzáskörzetéből. Balassi, Bp., 2016. 241–317. old.
22 ■ Láng Benedek – Tóth G. Péter: *A kincskeresés 400 éve Magyarországon. Kézikönyvek és olvasóik*. L'Harmattan, Bp., 2009.
23 ■ A legutóbbi ezek közül: Tóth G. Péter: Folyampróba – liturgikus vízpróba – boszorkányfürösztés. Egy istenítélet jellegű eljárás genezise a boszorkányüldözés forrásainak tükrében. In: Pócs Éva (szerk.): *Áldozat, istenítélet, divináció.* Balassi, Bp., 2018. 343–450. old.
24 ■ Keith Thomas: *Religion and the Decline of Magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England.* Routledge – Kegan Paul, London, 1971. 502–534. old.; John Putnam Demos: *Entertaining Satan. Witchcraft and the Culture of Early New England*. Oxford University Press, Oxford, 1982. 57–97. old.
25 ■ Carlo Ginzburg: Az inkvizítor mint antropológus. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia*. Replika Kör, Bp., 2000. 147–156. old.
26 ■ Stanley Fish: *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1980.
27 ■ Klaniczay–Pócs–Tóth G.–Wolosz: A Κλειο-boszorkányper-adatbázis.
28 ■ Richard van Dülmen: *A rettenet színháza*. Osiris–Századvég, Bp., 1990.

részletes bemutatásához, a tanúk és a gyanúsítottak vallomásainak, a szembesítésnek, a szóbeszédnek, a kényszervallatásnak a bírói értékeléséhez. Külön fejezet tárgyalja a mágikus bűn bizonyításának egzotikus, archaikus és brutális módszereit: a „bűnjelként" lefoglalt mágikus tárgyak inventáriumát (holt emberek koponyáját, bűvös füveket, kenőcsöket, mérgeket, varázskönyveket); a kárvallottak rontást tanúsító sérüléseit és a vádlottak ördögszövetségét „tanúsító" testi jegyet, a „boszorkánypecsétet"; a boszorkányok mázsálón mérését és a hírhedt „vízpróbát". A középkori „istenítéleteket" felújító „boszorkányfürösztés" volt talán a leghírhedtebb ezek között a bizonyító eljárások között – Tóth G. Péter erről már korábban is több részletes tanulmányt publikált.[23]

Johann Joseph Gassner (1727-1779) kiűzi a démont. Kortárs metszet

A boszorkányperek dokumentumaiból származó bőséges és zamatos idézetek támasztják alá a fenti leírásokat: a tanúvallomásokat begyűjtő per menetét követve megismerkedünk azzal a folyamattal, hogy kiből és hogyan lesz a bíróság szemében boszorkány (ehhez történeti munkákban szokatlan módon egy tankönyvbe illő, jól áttekinthető folyamatábrát is kapunk – 636. old.). Ezt az alapkérdést, amelyet a boszorkányüldözés történetének nemzetközi kutatása már évtizedek óta boncolgat,[24] Tóth G. Péter érdekes – egyebek közt Carlo Ginzburg[25] és Stanley Fish[26] gondolataira támaszkodó – eszmefuttatással próbálja megválaszolni: azt központba állítva, hogy hogyan működik a „bírósági szituáció értelmezői közössége" (273–275. old.). Itt a tanúvallomások narratív struktúráját elemző számítógépes kutatásra támaszkodik, amelynek egyik oszlopos tagja volt Pócs Éva munkacsoportjában.[27] A büntetőjog-történeti elemzésekre a kínvallatást, a hóhérokat, a tömlöcöket, a vesztőhelyeket és a nyilvános kivégzéseket leíró fejezet teszi fel a koronát Richard van Dülmen könyvétől kölcsönzött címével *(A rettegés teátruma)*,[28] Michel Foucault gondolatait is jól hasznosító elemzésével, és sok – ilyen formában eddig még nem összegyűjtött – forrásközeli leírással.

A boszorkányperek megszűnéséről szóló, az I. könyvet lezáró fejezet hidat épít a II. József korabeli babonairtó harcot bemutató II. könyv tematikájához. Ez a II. könyv az előbbinek csupán az egynegyede (399–498. old.), amely egyféle részletesen kifejtett konklúziónak is felfogható. Megfigyelhetjük benne, hogyan épült ki II. József idején a babonákat visszaszorító rendeleti gépezet, és milyen helyi ellenállásformákkal találkozott a boszorkányság „dekriminalizációja" és „medikalizációja". Egy budai orvosprofesszor, Joseph Jakob Plenck orvostani könyvének kategóriáiba rendezve megismerkedhetünk a „mágikus" tevékenységek újszerű értékelésével: a „tettetett", „képzelt", „tulajdonított" mágia csalónak, kuruzslónak, bolondnak minősített szereplőivel. Egy izgalmas fejezet elemzi az „emberevő cigányok" Észak-Magyarországon, 1782-ben megrendezett perét (433–443. old.), jelezve, hogy a megszokott ellenség, a boszorkányok eltűnése után sorra bukkannak fel az újabb fenyegető szörnyetegek; ebben az időben lesznek a cigányok a mágikus mesterségek jellegzetes művelői. Hasonló „hátborzongató" szerepet tölthettek be a vámpírtörténetek is, amelyekkel az egyre szélesebb területet elfoglaló orvostudományos diskurzus nem szűnt meg foglalkozni. A „babonás" gondolkodást azonban egyre több oldalról kezdte ki a kor közvéleménye: erről a korabeli gúnyiratok tanúskodnak. És bár II. József arra kényszerült, hogy halálos ágyán visszavonja reformrendeleteit, uralkodásával a „mágikus bűntettek" bírósági, hatalmi üldözésének korszaka végleg lezárult.

A nagy ívű történeti narratíva után következik a 250 oldalnyi függelék. Tóth G. Péter összeállította a XVIII. századi lengyel, cseh és horvát boszorkányperek részletes, dokumentált adatsorát. Ez hasznos összehasonlítási alap a könyvben tárgyalt magyarországi perekhez, amelyek forrásairól és szakirodalmáról ugyanitt található a jelenleg elérhető legteljesebb, legrészletesebb bibliográfia.

Külön tekintélyes fejezetet alkotnak a képek, térképek és táblázatok. Impozáns és nagyon fontos anyag, de több probléma is van vele. Az egyik csupán formai: a könyv szövegében több ízben elcsúsztak és összekeveredtek a képhivatkozások, így gyakran nem a megfelelő képre utalnak. Vitatható megoldás, hogy miközben számos kortárs metszet valódi csemege, és önálló dokumentumként illeszkedik a tárgyalt problémához (például az orkutai áldozat látleletfestménye – 607. old.), Pietro Longhi, William Hogarth, Francisco de Goya, David Teniers és Johann Heinrich Füssli látványos illusztrációnak szánt festményei, metszetei, rajzai nem ehhez a történeti anyaghoz tartoznak.

A térképekre vetített adatsorok, grafikonok, táblázatok tárházáról mindenekelőtt el kell mondani: ilyen részletességű vizuális dokumentáció eddig a

nemzetközi szakirodalomban sem készült sehol a boszorkányüldözések, a velük kapcsolatba hozható egyéb üldözési hullámok és az üldözések hátterében álló pestis földrajzi elterjedéséről, statisztikai és kronológiai megoszlásáról – impozáns mennyiségű adatfeldolgozás áll mögöttük. Helyenként azonban a szerző túlzásba viszi a „grafikonosítást". Nehezen tudom elképzelni, milyen adatok alapján rajzolta meg például az *A pestistől való „konkrét félelem", a „látens, bizonytalan rettegés" és a rémhír zónái közép-európai*

Boszorkányrontás és mirákulum. Johann Caspar Manasser metszete egy zágrábremetei mirákulumoskönyvben (1672)

szemszögből 1680 és 1800 között címet viselő I/2/6. grafikont (584. old.). Nem tartom szerencsésnek, hogy a pestisjárvány vagy a boszorkányüldözések, vagy a vámpírbotrányok, vagy a „babonás" ügyek területi elterjedésének intenzitását jelző térképek a „hőtérkép" elnevezést kapják, hogy a pestisjárvány debreceni halottjait bemutató grafikon „lázgörbe" (595. old.), mint ahogy a főszövegben is van egy fejezet *A Birodalom lázas pontjairól* (58. old.). Ezek az elnevezések azt sugallják, hogy a szerző a tárgyalt jelenségekben egyszerűen a kor társadalmának „betegségét" látja, pedig a sok száz oldalnyi elemzés ennél sokkal differenciáltabb és sokoldalúbb okmagyarázattal szolgál.

Tehát inkább csak apróbb stiláris problémákról van szó, amilyenek egyébként – ezt is szóvá kell tennem – sajnos helyenként a könyv szövegében is előfordulnak. Akad több túlzottan bombasztikus alcím (*Vámpírpánik és médiahecc* – 61. old.; *Táltosokból futóbolondok* – 203. old.); „pesties" stílusú megfogalmazások: pl. a barokk vizualitás „horrorja" (103. old.), vagy hogy a pestis „beüt és grasszál" (595. old.). Ezek jelentősége azonban eltörpül a könyv erényei mellett: a kortárs forrásokból vagy az elmúlt évszázadok jogtörténeti, orvostörténeti szakkönyveiből jól kiválasztott hosszú idézetek zamatos, érdekfeszítő olvasmánnyá teszik ezt a monstre méretű könyvet, amely megkerülhetetlen szakmunka lesz a magyarországi boszorkányüldözés történetével foglalkozóknak.

EGY MÉLYFÚRÁS

Kis-Halas Judit könyve is ugyanazzal a történelmi korszakkal foglalkozik, mint Tóth G. Péteré, a XVIII. századdal, és felerészben ugyanazzal a témával, a boszorkányperek történetével. Kis-Halas Judit mégis egészen más jellegű írásművet tett le az asztalra, ami elsősorban annak köszönhető, hogy míg a boszorkánypereket a történeti kutatás elsősorban a kegyetlen üldözések, a pusztító bűnbakmechanizmusok és a szerencsétlen üldözöttek nézőpontjából tárgyalja, ő két újszerű, inkább néprajzi-antropológiai vizsgálati szempontot alkalmazott.

Az egyik a „népi orvoslás" jelenségköre, az a paradox helyzet, hogy ebben a korban a „boszorkányrontás" diagnózisa és elhárításának kísérlete valójában egy széles körben elterjedt gyógyító eljárás, amely a betegségértelmezések és az orvoslási stratégiák szélesebb kontextusába illeszkedett. Ebből következik a második szempont. A gyógyulást keresők előtt minden korban többféle lehetőség állt, az orvoslásnak megvan a maga „piaca". A kora újkorban a hagyományos „mágikus" módszerekkel (ráolvasással, füvekkel, kenőcsökkel, fürdetéssel) dolgozó „népi" gyógyítók mellett (sőt inkább velük szemben) az egyház mint gyógymódot egy másik – középkori – hagyományt ajánlott, Szűz Mária és a szentek csodatételeit. Mindeközben a még változatlanul pusztító pestisjárványok elleni védekezés során egyre nagyobb lett az orvostudománynak, a „hivatásos", egyetemen képzett orvosdoktorok tevékenységének és a hozzájuk kapcsolódó városi és állami egészségügyi intézményeknek a presztízse. E három gyógyító rendszer párhuzamos működése, hasonló és eltérő eljárásai, konfliktusai érdekes új kutatási területté váltak, amelyet David Gentilcore az „orvoslás plurális modelljeként" jellemzett,[29] ebből indul ki a könyv vizsgálódása.

Egy történelmi elemzés sikere elsősorban azon múlik, talál-e a kutató olyan forrásokat, amelyek kívánatos bőséggel informálnak az őt érdeklő kérdésről. A magyarországi boszorkányperek sok ezer tanúvallomása valóban ilyen kincsesbányát kínál; Kis-Halas Judit 144 boszorkánypert tudott felhasználni a dél-dunántúli régióból, amelyek kezelhetőségét jelentős mértékben elősegítette a Tóth G. Péter által készített, fent említett számítógépes adatbázis.[30] A másik fő dokumentumcsoport a gyűdi csodatevő Mária-szentképnél a XVIII. század folyamán feljegyzett 337 mirákulumtörténet: Rosner Zsolt közelmúltban megjelentetett magyar nyelvű válogatását Kis-Halas Judit összevetette és kiegészítette a csodajegyzékek, a kegyhelyen használt liturgikus

könyvek és prédikációk latin és a német kéziratával (27–31. old.).[31]

De pontosan mi ez a „dél-dunántúli régió"? Kis-Halas Judit a kegyhely vonzáskörzetét jelöli meg vizsgálata „terepeként" (14–17.old.), abból a meggondolásból, hogy a XVIII. századi csodajegyzékek kéziratos anyaga hasonló részletességgel ad képet a kegyhelyen gyógyulást keresők bajairól, mint az ugyanezen vidéken lefolytatott boszorkányperek vádaskodó kárvallottjainak a tanúvallomásai. Ezen túl ugyanitt 1738 és 1743 között egy szörnyű pestisjárvány pusztított, amely tükröződik a boszorkányperekben és a mirákulumfeljegyzésekben, és amely a ferencesek által gondozott gyűdi Mária-kegyhely fellendülését is nagyban előmozdította: a fogadalmi templomot a pestisből felgyógyult Batthyány Károly édesanyja, Batthyány Ádámné Strattmann Eleonóra alapította 1742-ben. A pestis ügye egyébként egy újabb forráscsoport, a „hivatásos" orvoslás dokumentumainak felhasználását is előírta – így lett kerek az a forráscsoport, amely értékes információt nyújt arról, hogyan működött ebben a korszakban és ebben a régióban az orvoslás „plurális modellje".

Kis-Halas Judit antropológusi szemlélettel közelített a történeti dokumentumokhoz – ebben már gyakorlatot szerzett a környék kortárs gyógyító-aszszonyainak néprajzi vizsgálatakor.[32] Támaszkodva Arthur Kleinmann e téren kidolgozott megközelítésére,[33] a gyógyítás szereplői, a betegek és a gyógyítók szemszögéből mutatja be az orvoslás különböző formáit: a különböző betegségeket, a gyógymódokat és a betegséggel kapcsolatos képzeteket, a róla szóló elbeszéléseket. A XVIII. századi tanúvallomások szövegéből kigyűjtött élvezetes beszámolókat logikus csoportokba rendezve tárgyalja a feltételezett boszorkányrontás különböző módozatait: a szélütéstől, a távolból „küldött" betegségtől, a boszorkánynyomástól kezdve az olyan képtelenségekig, mint a csontkiszedés, a szívkivétel, a lóvátétel. A rontástörténetek egyúttal bepillantást adnak a vádaskodók életének hétköznapi helyszíneire és az azon belül, vagy annak határvidékén található veszedelmes, természetfeletti fenyegetést hordozó helyszínekre, időpontokra: van olyan gyerek, akinek a betegségét az orvos asszony annak tulajdonítja, hogy a „szépaszszonyok tálában hágott", van, akit azért ért rontás, mert rossz időben tartózkodott az eresz alatt, vagy a határmezsgyén (75–78. old.).

A kora újkori gondolkodás egy sor valóságos betegséget is a boszorkányoknak tulajdonított: süketséget, némaságot, daganatokat, bőrelváltozásokat. Különösen érdekesek az olyan tünetek, amelyek egyszerre valóságosak és ugyanakkor pszichoszomatikus, lelki tényezőkkel is összefüggőhetnek, mint a lázas állapotra utaló hideglelés, a görcs, a bénulás. A tanúvallomásokban olvasható részletes leírások a kor orvoskönyveivel[34] összevetve, az orvostörténeti érdekességeken túl érdekes bepillantást adnak a „test történetébe" is. A rontás esetek rendszerezése egy további antropológusi szempontot is tekintetbe vesz: külön csoportban tárgyalja a rontás szempontjából különösen veszélyes élethelyzeteket, az emberélet fordulóit: a születést (és ehhez kapcsolódva a terhességet, a szülést, a gyerekágyat), a házasságot. Természetesen a boszorkányrontásnak tulajdonított haldoklás és halál is ide tartozott.

A betegek narratívái mellett a tanúvallomások részletes képet adnak a gyógyítók tevékenységéről, gyódmódjaikról és gyógyszereikről. Kis-Halas Judit itt támaszkodni tudott korábbi, a XVIII. századi nagybányai boszorkányperekről végzett hasonló vizsgálatának adatcsoportjaira.[35] A „hagyományos" népi szereplők, a tudósok, javasok, bábák mellett a boszorkányperek irataiban feltűnnek már az „orvoslás piacának" újabb szereplői, a borbélyok, kirurgusok, fürdősök, vándororvosok, „tanult" doktorok (kár, hogy ez utóbbiakról – a kevés rendelkezésre álló adat miatt – a kívánatosnál kevesebbet olvashatunk a könyvben), és gyakran szóba kerül, már a boszorkányrontást orvosló népi gyógyítók körében is a „legfőbb orvos": Isten (150–152. old.).

Ez a kijelentés egyúttal hidat ver a mirákulumtörténetek elemzéséhez. Kis-Halas Judit könyvének legfőbb újdonsága, hogy párosítja e két forráscsoport, a boszorkányrontás esetek és a Mária-kegyhelyen bekövetkező csodás gyógyulások elemzését. A csodaleírások narratívái ugyanis sok szempontból

29 ■ David Gentilcore: *Healers and Healing in Early Modern Italy.* Manchester University Press, Manchester, 1992.

30 ■ https://boszorkanykorok.hu/ – a kéziratos és nyomtatott szövegek mellett a könyv hivatkozásaiban ennek az adatbázisnak a sorszámai is szerepelnek.

31 ■ Rosner Zsolt: *Máriagyűdi mirákulumos könyv. Évszázadok csodái a máriagyűdi kegyhelyen.* Magánkiadás, Máriagyűd, 2017.

32 ■ Kis-Halas Judit: „Fejtetőmön arany fénygömb". Az első lépések a reiki ösvényén. Beavatás egy ezoterikus gyógyászati rendszerbe. In: Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Balassi, Bp., 2007. 400–420. old.; uő: Öröklődő tárgyak – öröklődő tudomány. Állandóság és változás a viaszöntés folklórjában. In: Pócs Éva (szerk.): *Tárgy, jel, jelentés.* L'Harmattan – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Bp.–Pécs, 2008. 281–317. old.; uő: 'I make my saints work…': A Hungarian Holy Healer's Identity Reflected in Autobiographical Stories and Folk Narratives. In: Marion Bowman – Ülo Valk (eds.): *Vernacular Religion in Everyday Life: Expressions of Belief.* Equinox, *Sheffield,* 63–92. old.; „Haragudtam az angyalokra, hogy átb*sztak". Angyalkultusz és UFO-vallás. In: Povedák István – Hubbes László Attila (szerk.): *Tapasztalatból hallottam... Alternatív világképek. Összeesküvés-elméletek társadalomtudományi elemzése.* MAKAT, Bp.–Szeged, 191–216. old.

33 ■ Arthur Kleinmann: *Patients and Healers in the Context of Culture. An Exploration of the Borderlnd Between Anthropology, Medicine and Psychiatry.* University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1980.; uő: *The Illness Narratives: Suffering, Healing and the Human Condition.* Basic Books, New York, 1988.

34 ■ Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*; Váradi Lencsés György: *Ars medica.*

35 ■ Kis-Halas Judit: Divinatio Diabolica and Superstitious Medicine: Healers, Seers and Diviners in the Changing Discourse of Witchcraft in Early Modern Nagybánya. In: Gábor Klaniczay – Éva Pócs (eds.): *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania.* Palgrave Macmillan, Houndmills in Basingstoke, 159–219. old.

hasonlítanak a boszorkányrontás, illetve az abból megkísérelt kigyógyulás történeteire. Mindkét esetben egy természetfeletti képességű személy beavatkozásához kötik az egészségi állapot – negatív vagy pozitív – megváltozását. A gyógyulás mindkét esetben attól függ, sikerül-e ezt a természetfeletti képességű személyt a baj elhárítására bírni: ezt kísérli meg a boszorkány ellen mágikus erővel, mágikus eljárásokkal fellépő gyógyító vagy a boszorkányt fizikailag megsemmisítő bíróság az egyik oldalon, és ezt célozza a Szűz Máriához vagy valamely szenthez forduló könyörgés, fogadalom, zarándoklat a másikon. A kegyhelyen remélt gyógyulást kiegészítő járulékos gyógymódok is sokban hasonló képet mutatnak, mint amit a boszorkányrontás népi gyógyászatában megismerhettünk. Ezen túl, ami a történészek számára szintén nyereség: az egyéni esetek sokasága, a kor embereinek panaszait, kétségbeesését, majd hálálkodását közvetítő tanúvallomások és mirákulumtörténetek idézeteiből személyes élmények gazdagsága, a kor mindennapjainak a világa tárul fel. A csodatörténeteket érzékletessé, jobban átélhetővé teszi, hogy Kis-Halas Judit részletesen leírja a Siklós közelében fekvő gyűdi kegyhely történetét, bemutatja, milyen háborús viszontagságok és felekezeti viszályok hányattatásai során lett csodatevő híre a gyűdi Mária-szobornak a XVIII. század elején, és hogyan tette a szentélyt az újjáalakult ferences rendtartomány és az újjászerveződő katolikus egyházmegye néhány évtized alatt népszerű zarándokhellyé (165–172. old.). (Ezt olvasva jöhetünk rá, hogy nem ártott volna egy hasonló részletesebb „helyszínleírás" a könyv első felében elemzett boszorkányrontás eseteknél sem: a „régió" kisebb és nagyobb településeinek, városainak, valamint a boszorkányügyekkel foglalkozó bíróságoknak vázlatos bemutatása.)

A mirákulumtörténetek elemzésében Kis-Halas Judit támaszkodhatott arra, hogy e kérdéskörnek az elmúlt évtizedekben a nemzetközi középkorkutatás nagy figyelmet szentelt. Pierre-André Sigal,[36] André Vauchez,[37] Michael Goodich[38] és Christian Krötzl,[39] valamint Stanko Andrić[40] a középkori csodajegyzékeket és a szentté avatási perek tanúvallomásait elemezve hasznos szempontrendszert dolgozott ki a csodás gyógyulásokról szóló elbeszélések narratív struktúrájának jellemzéséhez. A varázsmese morfológiájáról író Vlagyimir Propp[41] módszeréhez kapcsolódva meghatározták a csodatörténetek tipikus elemeit (betegség/balszerencse, sikertelen gyógyítási kísérletek, tanácsadás/ figyelmeztetés, invokáció, fogadalomtétel, csodás gyógyulás/megmenekülés, zarándoklat, tanúságtétel, hálaajándék). A csodanarratívumok lehetséges variációinak elemzése és a máriagyűdi kegyhelyen lajstromba vett *ex voto* tárgyakról készített részletes áttekintés (173–197. old.), jelentős hozzájárulás a kora újkori magyar zarándokhelyekről Tüskés Gábor, valamint Bálint Sándor és Barna Gábor által felhalmozott tudásunkhoz.[42]

Ezen túlmenően Kis-Halas Juditnak a csodatörténetek rendszerezésében segítségére volt a boszorkányvád narratív struktúrájának a Pócs Éva-féle munkacsoportban kidolgozott „Κλειο-boszorkányper-adatbázisra"[43] támaszkodó elemzése is (174. old.). E két forráscsoport azonos fogalmi keretben történő vizsgálata úttörő jelentőségű – az összevethetőség puszta megállapításán túl még számos további kihasználandó lehetőséget rejt. Épp e történetek sztereotípiáiból érthető meg, milyen logikát követve képzelték a korabeli emberek, hogy bajukat, balszerencséjüket egy embertársuk idézte elő mágikus eszközökkel, és mi táplálta azt a hiedelemrendszert, hogy e bajokat vagy egy mágikus ellenakció, avagy a Szűz Máriától vagy valamely szenttől remélt csodás segítség orvosolhatja.

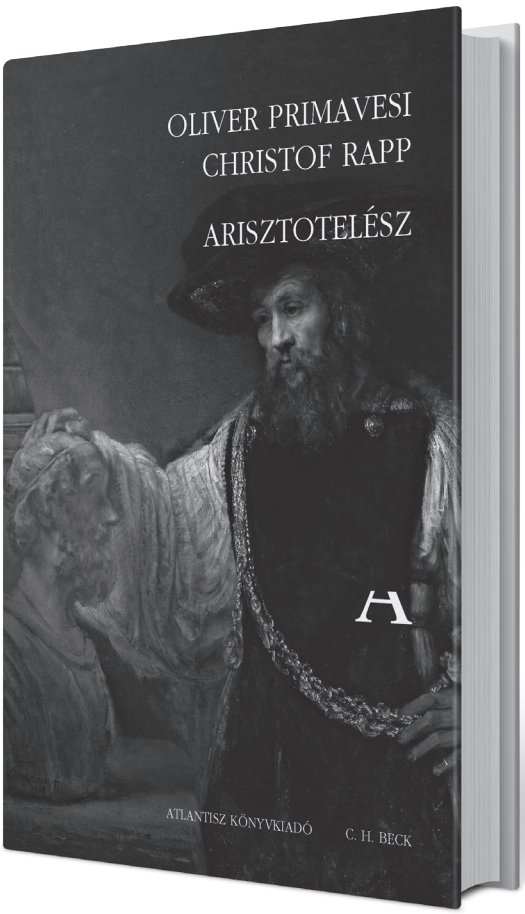
Kis-Halas Judit tisztában van e két dokumentumcsoport sajátos torzításaival: a boszorkányvád hangoztatóinak előítélete, indulata, a vádlottak szorongatott helyzete, akárcsak a kegyhelyen tanúskodók devóciója, elfogultsága, továbbá mindkét helyen a tanúvallomásokat lejegyző írnokok másféle kultúrája, sajátos szempontjai miatt sokszoros kritikával kell kezelni e tanúvallomások szövegét. Amit elmondtak a betegségélményeikről és az orvoslás szereplőiről, abból mégis sok minden leszűrhető az egykori gyógyító rendszerek működéséről. Magát az elbeszélést, a betegségtörténetet és a gyógyulásról adott leírást pedig – az imént leírtak jegyében – szintén a „terápia" részének kell tekinteni.

Ezeken az alapokon azután a könyv a mirákulumtörténetek leírásait egy hasonlóan részletes, tünetekre, betegségekre, veszélyes élethelyzetekre lebontott katalógusba rendszerezi, mint amilyenben a boszorkányrontás áldozatainak az anyagát könyve első felében. A kegyhelyre látogatók számára kínálkozó gyógymódok között vannak olyanok, amelyekkel már a boszorkányrontás áldozatainál is találkozhattunk (borogatás, fürdetés, kenés, benedikció, exorcizmus, gyógyító álom), és vannak persze sajátosak is: például az oltár vagy a templom megkerülése (250. old.). Ami pedig a gyógyítókat illeti, itt természetesen a népi gyógyítók helyett Szűz Máriáé, valamint a papoké és a szerzeteseké a főszerep. A csodajegyzékekben pedig többet hallunk arról, mint a boszorkányperekben, hogy létezett egy harmadik orvoslási rendszer is: az orvosdoktorok, kirurgusok, gyógyszerészek világa.

A gondolatmenet végén a szerző újra összefoglalja, amit a boszorkányperek és a csodajegyzékek részletes vizsgálata nyomán a betegségértelmezések sokszínűségéről, a gyógymódokról, a gyógyítás szereplőiről, az orvoslás „helyi piacáról" megfigyelhettünk, és kitér a két rendszer között megfigyelhető sokféle hasonlóságra és különbségre. Itt többször szóba kerül a korszakban pusztító pestis, amivel a népi gyógyítóknál, illetve a kegyhelynél sokkal intenzívebben foglalkozott a „tanult orvoslás", amelynek XVIII. századi rendszere már nem része a könyvnek. Hasonló részletességű bemutatására és

a fenti két rendszerrel való összevetésére azonban remélhetően sor kerül a következő vizsgálatokban – és ezzel lesz majd teljes a kép az „orvoslás plurális rendszeréről”. ❑

36 ■ Pierre-André Sigal: L’homme et le miracle dans la France médiévale (XIe–XIIe siècle). Cerf, Paris, 1985.
37 ■ André Vauchez: La sainteté en Occident aux derniers siècles du moyen âge. D’après les procès de canonisation et les documents hagiographiques. École française de Rome, Roma, 1981.
38 ■ Michael Goodich: Violence and Miracle in the Fourteenth Century. Private Grief and Public Salvation. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1995.; uő: Miracles and Wonders. The Development of the Concept of Miracle, 1150–1350, Ashgate, Aldershot, 2007.
39 ■ Christian Krötzl: Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter (12.–15. Jahrhundert), SHS, Helsinki, 1994. 48–54. old.; uő: Miracles au tombeau – miracles à distance. Approches typologiques. In: Denise Aigle (éd.): Miracle et karāma. Hagiograhies médiévales comparées. Brepols, Turnhout, 2000. 557–576. old.
40 ■ Stanko Andrić: The Miracles of St. John Capistran. CEU Press, Bp., 2000.
41 ■ Vlagyimir Jakovlevics Propp: A mese morfológiája. Osiris, Bp., 2005.
42 ■ Tüskés Gábor: Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében. Akadémiai, Bp., 1993.; Bálint Sándor – Barna Gábor: Búcsújáró magyarok. A búcsújárástörténete és néprajza. Szent István Társulat, Bp., 1994.
43 ■ Lásd a 27. jegyzetet.

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

1061 Budapest, Király utca 2., Anker Ház
Tel.: (36 1) 267 6258
E-mail: atlbook@t-online.hu
www.atlantiszkiado.hu

CAFÉ BÁBEL

82.

MINTA

HAMAROSAN KAPHATÓ!

I REJECT MY NAME and things return to their origins

AZ EGYETEMI AUTONÓMIA VÉGNAPJAI

FLECK ZOLTÁN

ROSSZ KÖZÉRZET AZ EGYETEMEN

Az egyetemi polgárok, amennyiben egyáltalán érdekli őket annak az intézménynek a sorsa, amelynek alakítói lehetnének, általában a tehetetlenség nyelvén beszélnek az egyetemről. Például így: a hallgatók (véletlenül sem diákok vagy egyetemisták) egyre rosszabbak, nem olvasnak, nem motiváltak, minden erőfeszítés hamvába hal. Az intézményvezetők pedig a szabályozási környezet és a finanszírozás gúzsba kötő előírásait emlegetik. Kétségtelen, hogy a modern egyetem, mint mindig, most is súlyos kihívásoknak van kitéve, de e kitettséget hosszabb távon részben maguk az egyetem polgárai hozták létre. Az autoriter állam szabadságmegvonó nyomulása csak a végjáték.

Ezért sikeres látszólag az az érvelés, hogy egy homályos anyagi jellegű ígéret is jobb, mint a status quo. Erre az üzenetre épül az állami egyetemek közalapítványi formába kényszerítése és az autonómia megőrzését fontosnak tartó érvek semlegesítése. Mit tudnának megőrizni egyetemi szabadság címen? Alulfizetett és megújulni képtelen, oktatói státuszukat másodállásként értelmező szakembereket és bizonytalan, motiválatlan, az alárendelődést és gyötrést elfogadó hallgatókat? A helyzet persze nem ennyire rossz, bőven lenne tere változtatásoknak, csakhogy ehhez a fenntartó állam demokratikus elkötelezettségére volna szükség. Mivel ebben reménykedni egyelőre illuzórikus, az egyetemek intézményi felelősei könnyed kézzel számolják fel a jócskán megnyirbált szabadság maradékait. A választási helyzet velejéig tisztességtelen: vagy hagyod, hogy megerőszakoljon egy örök életű, kormányzati káderekkel és haverjaikkal megtöltött, közpénzszivattyú kuratórium, amely nemcsak szakmailag alkalmatlan az egyetem irányítására, de nincs semmilyen felelőssége, és működése teljesen átláthatatlan; vagy megőrizheted régi, csonka szabadságodat, de akkor tovább él az anyagi kivéreztetés és kézből etetés megalázó rendszere. Ha már a megalázás és alárendelés így is, úgy is elkerülhetetlen, akkor legalább cserébe ígérjenek valami kis pénzt.

Ez a logika azonban téves, az ellenállásnak van értelme. A jelenlegi helyzet legalább elvileg még alkalmas, kedvező környezeti változások esetén, egy modern, nyitott, autonóm egyetem megteremtésére. Ha az egyetemi polgárok az autonómiáról teljesen lemondanak, már esély sem marad. Mindenki elfelejtette volna a tanítást arról, milyen következményekkel jár, ha lemondunk a jogokról és a szabadságról?

A rezsim olyan helyzetet állított elő, amelyben egy egyetem rektora minden skrupulus nélkül nyilváníthatja ki azt az óhaját, hogy (a) politikai párt prominensei üljenek az egyetemet irányító testületben, mert jó a lobbierejük. Úgy sikerült alakítani a felsőoktatás szervezeti és személyi állapotát, hogy az SZFE-n kívül nincs egyetemi vezető, aki kiállna az autonómia maradékáért. Az egyetemi polgárokat meg sem hallgatják, magabiztosan hivatkozva arra, hogy ők vannak a megfelelő információk birtokában, ők tudnak dönteni, mi itt, kívül nem értjük a helyzet bonyolultságát. Hogyan szívták ki a szabadság szellemét a felsőoktatásból, hogy ide jutottunk?

AZ AUTONÓMIA FELSZÁMOLÁSA: „MÁR NINCS IS MIT VÉDENI"

A kikényszerített átalakulásnak nemcsak a tartalma, hanem a körülményei is a politikai döntéshozó totális gátlástalanságát mutatják: az emberi életek feletti döntéseket kikényszerítő járványhelyzetben, a korlátozott mozgásszabadság állapotában, az érintettek ellenállásának minimális esélye mellett gondoskodik a kormány a közalapítványokba mentett vagyonokról és az egyetemi polgárok alkalmazottakká degradálásáról. Miért tekinthetik mindezt az egyetem jelenlegi vezetői elfogadhatónak? Hogyan vált a Rektori Konferencia a kormány eszközévé? Hogyan lehetnek biztosak az állam képviselői abban, hogy az egyetem vezetői kérni fogják, amit a politikai központ már eldöntött? Úgy, hogy már sokkal korábban megszűnt az autonómiájuk. Zsarolni is alig kell, nyilvánvaló, hogy az ellenálló egyetemek még sokkal rosszabbul is járhatnak, mint az ellenzéki önkormányzatok, hiszen a kancellár, a konzisztórium, a fenntartó, a MAB, a jogalkotó, az Alkotmánybíróság, az ombudsman és bármely hatáskörrel rendelkező szerv hézag nélkül szolgálja a kormány hatalmi érdekeit. A hosszú ideig halogatott, soha rendesen végig nem gondolt, koncepciótlan felsőoktatási szabályozás csak egy dolgot állított elő határozottan, a reform szükségének érzetét. Most erre építve lehet tárgyalások és előkészítés nélkül, ultimátumszerűen néhány hónap alatt az egész magyar felsőoktatást átalakítani, aminek következtében a 64 intézmény-

ből csak hat marad állami fenntartású. Ezzel az alapítványok által működtetett, autonómiájukat vesztett felsőoktatási intézmény a rendszer jellegadó modellje, és a hagyományos struktúrában működők páriaként reménykedhetnek forrásaik megtartásában. Jellemző módon az aránytalan mennyiségű közpénzzel működő kurzusintézmény, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem és a kormányzattal inkább baráti viszonyt ápoló egyházi egyetemek átalakítása eddig fel sem merült.

Amikor kiderült, hogy az egyetem vezetését a 2010 előtt még létező alkotmányos korlátok miatt nem lehet minden további nélkül megfosztani gazdasági hatáskörétől, és a gazdasági tanácsoknak csak véleményezési joga lehet a választott testületek mellett, sokan úgy érezhették, a menedzsmentszemlélet egyelőre kudarcot vallott. A 2005-ös alkotmánybírósági döntés után eluralkodott az a válságdiskurzus, amely szerint a nagyüzemként működő egyetemek képtelenek alkalmazkodni a gazdasági környezet kihívásaihoz, nem bírják a piaci versenyt. Eközben az állam folyamatosan vonta ki a forrásokat a felsőoktatásból. A félreformok és a tehetetlenség állapotát a 2010. után kormányzó politikai erő radikális központosítással vélte kezelhetőnek, és már 2011-ben elvonta a szenátusok rektorválasztó jogát. Innen kezdve a miniszter nevezi ki a rektorokat. A vezetők életkorára vonatkozó szabály megváltoztatásával a rektorok túlnyomó többsége lecserélődött, kísértetiesen hasonlóan az igazságszolgáltatás intézményi átalakításának politikai logikájára.

A felsőoktatási törvény 2011-es megváltoztatása a finanszírozást is átalakította: a korábbi normatív finanszírozást felváltotta a fenntartótól kapott támogatás. Az egyetemek a hallgatók után kapnak támogatást (fejkvóta), de a kapacitásaikat (hány hallgatót vehetnek fel) a fenntartó (minisztérium) határozza meg. Az egyetemeknek az önköltséges hallgatók biztosítják a források másik részét. Ezenkívül gazdálkodnak a vagyonukkal.[1]

A törvény elfogadása után megkezdődött a radikális pénzkivonás, 2009-hez képest 2013-ra mintegy 14%-kal csökkent a költségvetési támogatás, ez csaknem 30 milliárd forint. A megváltozott intézményi helyzetben ismét nőni kezd a felsőoktatásra fordított állami forrás, de az összes felsőoktatási kiadás GDP-hez viszonyított aránya csökken. Ugyanekkor radikálisan nő az egyházi felsőoktatás támogatása, és a nem normatív, hanem minisztériumi döntéstől függő, úgynevezett „kiválósági támogatások" összege 2018-ra már 27 milliárd. Kiépült a kézből etetés, vagy másként, a forrásokkal képzett lojalitás rendszere, s eközben radikálisan csökken a hallgatói létszám. Ezek a körülmények övezték az egyetemi autonómia gyors felszámolását.

A 2011-es törvénymódosítás a Felsőoktatási Tudományos Tanács helyett a Felsőoktatási Tervezési Testületet állította fel, többségében a kormány által kinevezett tagokkal. Ugyanígy vesztette el függetlenségét a Magyar Akkreditációs Bizottság is, amely köztes testületnek az egyetemek és oktatók életének jelentős kérdéseiben van hatásköre. 2014-ben vezetik be a kancellár intézményét, amivel a választott rektor intézményvezetési potenciálja súlyosan sérül, a kancellárok a kormányfő személyes kiválasztottjai, ők működtetik az egyetemet. A kancellár és a rektor közötti viszonyt a szabályozás nem tisztázza, a bizonytalanság jól működő hatalmi eszközzé válik. A legitimitás erősítése érdekében a szenátusoknak visszaadják a jelentősen meggyengített rektor megválasztásának jogát. Ebben a szervezeti felállásban ugyanis már nincs az a szenátus, amelyik kockáztatná, hogy olyan rektort szavazzon meg, aki nem jön ki jól a kancellárral és rajta keresztül a kormányzattal. Súgni se nagyon kell. Azért súgnak persze. A következő évben egy törvénymódosítás elveszi az egyetemektől a szakindítás és szakalapítás jogát, ami aztán az ún. genderszak (valójában társadalmi nemi tanulmányok) elleni ideológiai támadást akadálytalanná teszi. Ugyanebben az évben, 2015-ben állnak fel az öttagú konzisztóriumok a kancellárral és a rektorral, valamint három, kormány által kinevezett taggal – de minden felelősség nélkül. Az egyetemi autonóm döntések ellenpólusává váló menedzseri-adminisztratív hatáskörök nem egyszerűen a nyílt kormányzati befolyást intézményesítették, hanem a felelősség nélküli, ad hoc belenyúlás rendszerét, a kiszolgáltatottságot is. Minden intézményi változtatás erre irányult: a rektor érdemben nem tudja befolyásolni a gazdasági döntéseket, a két pozíció közötti viszony és így az egyetem és a kancellár viszonya az egyetem sorsát dönti el. Jóban kell lenni, az informalitás, a kézi vezérlés zavaros és ismerős mechanizmusai újjáépültek vagy a rendszer domináns elemeivé erősödtek.

KÖZALAPÍTVÁNYOK: A VÉGSŐ CSAPÁS

Az egyetemeknek érzékenyen kellene reagálniuk a társadalmi kihívásokra. Erre azonban elvileg is csak a valódi autonómiával rendelkező oktatási intézmények képesek, a függő (heteronóm) helyzet alkalmatlanná tesz bármilyen, a függőséget okozó tényező szempontjain túlmenő érzékelésre. Egyenlőtlenségek, integrációs zavarok, demokratikus aktivitás, az állampolgári tudatosság hiánya, a humanizmus és a tolerancia defektusai legfeljebb zavaró környezeti feltételek, de nem az egyetemi oktatás tartalmát, módszereit érintő kihívások. A modern egyetem

1 ■ A Nemzeti Közszolgálati Egyetem a költségvetési törvényben külön fejezetet kapott.

2 ■ Kozma Tamás: *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája.* Új Mandátum, Bp., 2004.

3 ■ Hannah Arendt: The Human Condition. University of Chicago Press, Chicago, 1998.

4 ■ Justin Pack: *How the Neoliberalization of Academia Leads to Thoughtlessness. Arendt and the Modern University.* Lexington Books, Lanham, 2018.

elbutítását hasonló hatékonysággal állítja elő a tisztán piaci kitettség és az állami függőség. A technológiai, munkaerőpiaci változások, a globális kulturális és kommunikációs átalakulások jószerével mint tömegesedés, létszám- és igénynövekedés jelentek meg az egyetemek falain belül és ebből következően fenntartási, finanszírozási kihívásként. Jobb helyeken oktatás-módszertani változtatási igényként. A reflex a piaci logika expanzióját intézményesítette, aminek következtében az egyetem finanszírozásának módjain és modelljein túl az oktatással kapcsolatos nyelv is megváltozott. A diákból megrendelő és fogyasztó vált, akit a pénzéért az egyetem kiszolgál, jól hasznosítható kurzusokkal, tudással és készségekkel – gyorsan, hatékonyan, a piaci igényeknek megfelelően. Vállalati mintára átszervezett, menedzseri módon igazgatott, specializált kurzusokat ígérő intézmények versenyeznek a fizetőképes hallgatókért és a hallgatók egymással, jól kvantifikálható teljesítmények alapján. Tudományos és oktatási szempontok csak a hatékonyságnak alárendelve értelmezhetők. A rendszer természetes részévé vált a tandíj, aminek automatikus következménye a felsőoktatás elzárása a társadalom jelentős részétől. Időközben megindult a közoktatás szegregációja is.

Mindezen általános tendenciák ellenére Európában nem jellemző a tisztán piaci alapon működő magánegyetem, a hagyományok, a tapasztalatok és a fizetőképes kereslet szerkezete miatt az állam a domináns finanszírozó és fenntartó. Különösen nincs példa a klasszikus szakok piacosítására. Piaci megoldások és szervezetek kiegészítő jelleggel vesznek részt a felsőoktatás működtetésében. Ilyen például az alapítványi forma is, ahol a közszolgálatiság garantálása és az egyetemi autonómia megőrzése a kiindulópont. A piaci logika tipikus európai formája a magyar felsőoktatásra már régen jellemző állapot, hiszen az egyetemek saját bevételei itt is költségvetésük jelentős részét fedezik. Ez az utóbbi évtizedben nálunk 60%-ra nőtt. Közben az államok úgynevezett köztes jellegű adminisztrációknak (akkreditációs testületek, pályázati központok, minőségellenőrző testületek) delegálták szabályozó szerepeiket is, ami a közvetlen kormányzati befolyást csökkentette, és erősítette a szakmai szempontokat.[2]

Hogy valójában minden a politikai környezettől függ, az éppen a magyar példán látszik. A folyamatos forrásmegvonás, az egyetemi adminisztratív autonómia csonkítása, a köztes testületek kormányzati befolyás alá vonása, az akadémiai intézetek függetlenségének felszámolása, a tudományos pályázati rendszer államosítása (pontosabban „kormányosítása") nem képzelhető el jogállami környezetben, hiszen több helyen intézményi autonómiákat és alkotmányos jogosultságokat sértett az átalakítás. Mivel azonban a végrehajtó hatalom összes ellensúlya egy lépéssel korábban már megszűnt, az egyetemek védtelenül maradtak. Ebben a helyzetben azok az egyetemvezetők, akik a kikényszerített lojalitás ellenére mégis ragaszkodnának az autonómia maradékainak megőrzéséhez, a gyors bukást kockáztatják. Figyelemre méltó, hogy az SZFE története miért alakult másként.

A kormány ajánlata tehát úgy visszautasíthatatlan, ahogy a túlerőben lévő maffiáé: „Nem lesz, aki megvédjen, minden eszköz nálam van." Így aztán azt a megalázó húzást is ellenállás nélkül megkövetelhette, hogy az egyetemek maguk kérjék az átalakulást. De mivé is?

Magánegyetemmé biztosan nem. A Corvinus esetében még értelmezhető a magánvagyon, hiszen az állammal feudális viszonyban álló cégek részvénycsomagjait juttatta a kormány a fenntartó alapítványnak, az alapítói jogokkal együtt, aminek egyedüli értelme, hogy a politikai barátokkal és üzletfelekkel létrehozott kuratórium kezéből egy esetleges kormányváltáskor se legyen kivehető Magyarország egyik nagy egyeteme. Ahogy a többi se, csak ott már magántulajdonként legfeljebb az egyetemi ingatlanok értelmezhetők, amelyekből majd minden korlát nélkül lehet a legértékesebb részeket NER-vállalkozások kezére játszani. Ugyanez lesz a sorsuk a nemzetközi pályázati forrásoknak, csak az ideológiailag szelektált pályázatok kapnak zöld utat egy politikai módon összeállított kuratóriumtól. A következő időszakban az eddigieknél nagyságrendekkel több pénz érkezik a felsőoktatás és a tudomány fejlesztésére az Európai Uniótól, amelyet a NER logikája szerint nem hagyhattak még teljesen el nem foglalt területeken. Ezért kellettek az akadémiai intézetek is. Így a pénzek ellopása mellett lesznek képesek legitimációt teremteni a szabadság megvonásához relatíve (a hosszú kivéreztetési időszakhoz képest) több anyagi forrást juttatva, ráadásul ezzel hatékonyan szorították sarokba az egyetemi vezetőket, akik még azt is hajlandók elhinni, hogy bármiféle garanciát kaphatnak szenátusi hatáskörök megtartására. Ez utóbbit nehezen lehet pusztán naivitásnak tartani.

Továbbra is szükség lesz tehát közpénzekre, amelyek mértékét a kormány az átalakulás hevében vonzónak állította be. Saját bevételeiket az egyetemek

nem képesek az eddigieknél nagyobbra pumpálni, hacsak nem jelentős tandíjemeléssel, ami a hallgatói létszám drasztikus eséséhez vezethet. Csakhogy soha nem fogjuk megtudni, hogy valójában hogyan gazdálkodnak majd a közpénzekkel a baráti kuratóriumok. Mindenesetre gyorsan „alaptörvényesíteni" kellett a vagyonkezelő alapítványokra vonatkozó szabályozást. Már csak az ideológiai és indoktrinációs központtá alakított és elképesztően sok vagyonnal felruházott, szégyenteljes MCC (Mathias Corvinus Collegium) stabilitása érdekében is. A felsőoktatási törvény alapján sincs ezeknek az egyetemi szenátusoknak semmilyen hatáskörük. Tehát a tényleges magánegyetemektől abban is különböznek, hogy az egyetemi autonómia teljességét veszítik el, nincs érdemi döntési jogkörrel rendelkező választott testületük, és az oktatóknak sincs több védettségük, mint egy átlagos munkavállalónak, mert elveszett a közalkalmazotti státuszuk. Autonómiájuk csak a közalapítványok kuratóriumainak van, viszont a felelősségük nem értelmezhető. Ők döntenek majd oktatók foglalkoztatásáról, karrierjéről, tudományos programjaikról, szakalapításról és -megszüntetésről, intézetek, tanszékek megszüntetéséről, összevonásáról stb. Ennek a nagy hatalmi csomagnak megfelelően tudományos, oktatási és intellektuális szempontból vállalhatatlan káderekkel töltötték fel őket. Ebben a formában sem nem magán, sem nem egyetem.

Joggal tarthatnak oktatók és hallgatók attól, hogy nem piacképes szakjaiktól rövid úton szabadulnak majd meg, de általában is igaz, hogy a tudományegyetemek, amelyek nem működtethetők tisztán piaci alapon, a minőség, sokszínűség leépülésével és súlyos kontraszelekcióval, a nemzetközi kapcsolatok elvesztésével néznek szembe. Nem vehető ugyanis komolyan számításba olyan intézmény a tudományos együttműködés területén, amely nem számít egyetemnek. Az is kérdéses, hogy miként maradnak az egyetemeket tömörítő szervezetek tagjai. Az autonómia elvesztésétől legalább már nem kell majd féliük.

Ezek a nem-magán nem-egyetemek állami pénzekért állnak majd sorban a kormánynál, a kézből etetés, kijárás és informális megoldások ismert mechanizmusaival. Csak még annyira sem fogjuk ezt átlátni, mint eddig, és szó szerint egyetlen szavunk sem lehet majd. Mert mi is védené akkor az egyetemeken dolgozót bármilyen kritikus megszólalástól? Csak nem az alaptörvényben deklarált valamely alapjog? Ha azt komolyan vette volna bárki, a modellváltásra sem kerülhetett volna sor ebben a formában. Az eddig is domináns öncenzúra sivatagában egy újabb érv a kussolásra fel sem tűnik.

A PIACI SZEMLELET HATÁSAI

A modellváltással nem jönnek létre magánegyetemek, de a privatizálás kedvezőtlen következményei a privatizálás előnyei nélkül fognak megjelenni. Az egyetemi kuratóriumok a hatékonyság ürügyei mögé rejthetik majd politikai szelekcióikat, de a hatékonyság érve mindenkit az eddigieknél is jobban fog nyomasztani, a korábbi helyzettől eltérően az oktatói és kutatói autonómiák maradékainak védelme nélkül.

Ahogy a jogállam totális lebontása megtévesztően jogias formák segítségével paralizálja, az egyetemi autonómia felszámolásának álpiaci átalakulása is megnehezíti az ellenállást. Az egyetemi polgárok kollektív ellenállásának gyengesége több forrásból származik. Egyrészt a fokozatos szervezeti autonómiamegvonásból és a versenyképtelen, kontraszelekcióhoz vezető anyagi helyzetből, másrészt abból az egyre erősödő, súlyos történelmi hagyományokra támaszkodó, soha meg nem szűnő öncenzúrából, amelyre a rezsim nyugodtan építhet. Az autonómia mindig is alacsony szinten létezett. Ez ugyanaz a kulturális talaj, amely könnyű prédává tette az igazságszolgáltatást a bírói kar történelmi autonómiagyengesége miatt, a jogrendszer egészét a jogászi foglalkozások hivatásrendi, gyakran rendies függőségei miatt, és kiszolgáltatottá tette a pedagógusokat ugyanilyen szabadsághiányos állapotaik miatt.

Egy autoriter rezsim számára nincs jobb eszköz a függőségek stabilizálására, a kiszolgáltatottság növelésére, mint a hatékonyságot számonkérő, szimulált piaci logika. Az üzleti modell még a keleti kleptokratikus torzítástól mentesen is súlyos károkat képes okozni a tudomány és oktatás belső folyamataiban. A gondolkodás, kritikus vélemény, kooperáció, szakmai és társadalmi felelősségvállalás helyébe a specializáció, a haszon, a stratégiai cselekvés és a verseny lép, ahol a hallgatók maximalizálják hasznaikat az erőbefektetések minimalizálása mellett. A végtelenre fokozott sebesség és teljesítménykényszer mellett értelmezhetetlen luxussá válik a gondolat, a képzelőerő, a kritika és a saját vélemény kialakításának igénye. A gondolkodás nem kifizetődő. A neoliberális kultúra és mindennapi kényszerei, a vizsgák, számok, mérések, táblázatok, kvantifikált versenyképességi mutatók kikezdték az egyetem klasszikus alapjait és hivatását, az akadémiai szabadságot, a tudás iránti elkötelezettséget és a szakmai mellett az általános nevelés *(Bildung)* eszméjét. A karakterformálás egydimenzióssá vált, egyszerre elégíti ki a tisztán piaci logikát és bármilyen politikai hatalmi igényt. A hatékony szakember és engedelmeskedő alattvaló nem mond ellent egymásnak, egy üzemben lehet előállítani. Az instrumentális ész kritikája nem új keletű, talán legvilágosabban Hannah Arendt fogalmazta meg a *gondolattalanság* modern patológiájaként.[3]

Amikor egy autoriter rezsim politikai, ideológiai céljai érdekében neoliberális érveléssel (felesleges, nem kifizetődő, számokat nem produkáló) szakokat szüntet meg, intézeteket, tanszékeket, kutatási projekteket szelektál, akkor egy gondolat nélküli környezetben hatékonyan képes objektív, szükség-

szerű intézkedésként bemutatni az átalakításokat, és elrejteni alantas szándékait. Nincs kedvezőbb szervezeti, szabályozási környezet egy ilyen rezsim számára, mint a piaci szimuláció egy felelősség nélküli, átláthatatlan és autonómiahiányos társadalmi környezetben.

Arendt szerint a gondolattalanság és stratégiai cselekvés végső foka a banális gonosz, amely sűrűn veszi körül a modern embert. Ugyanakkor mindig van lehetőség az ellenállásra, a szabadság maradékainak használatára, ez mindig választás kérdése. A kormány tisztázatlan szándékait támogatók és az autonómiáik romjait feladók, kollégáik elárulói is döntöttek, személyesen döntöttek, személyes felelősségük van. Választhattak volna más utat, rögösebbet, kockázatosabbat. De mire is jó az autonómia? Mivégre is kellett volna pénzeket, pozíciókat kockára tenni? Ahogy fentebb írtuk, mert egyetemről csak garantált, intézményesített autonómiák mellett beszélhetünk. Az egyetem lehetne a gondolkodás visszaszerzésének, újraélesztésének eszköze, ahol a közösség élete szempontjából legfontosabb, nem mindig közvetlenül kifizetődő nagy kérdésekkel foglalkoznak. A gondolkodás újraélesztésének lenne két következménye: egyrészt a lelkiismeret, felelősségvállalás, a szakmai döntések társadalmi, morális környezetének számbavétele, másrészt a kritikai, tájékozott önálló vélemény iránti igény növekedése.[4] Mindez pedig a változtatás, a nonkonformizmus, az alárendelődés elutasítása, a szuverén ítélet táplálója. Nincs olyan autoriter rezsim, amely ne tartana ezektől.

A SZÍNHÁZ- ES FILMMŰVESZETI EGYETEM SORSA ES A HEGEMÓNIATEREMTES STRATEGIÁJA

Ellenállást eddig csak a speciális helyzetben lévő SZFE volt képes tanúsítani. Mi az oka annak, hogy az egyetemi polgárok itt határozottan kiálltak szabadságukért? Mi volt a siker oka, még ha bizonyos szempontból legyőzettek is? Az SZFE körüli eseményekben a szereplők és a szándékok is különböztek a Debreceni Egyetem, a PTE, SZTE és a SOTE eseteitől. Az SZFE diákjainak és oktatóinak küzdelme számottevő társadalmi támogatásban részesült, messze túlment az egyetem szervezeti érdekein, és a rezsimmel szembeni szórványos, gyenge társadalmi ellenállás szimbólumává vált. Valamiképpen összesűrítette a kulturális intézmények elleni évtizedes támadások hatásait, és mobilizálta a szabadság barátait. A közeg, a megtámadottak ereje abból táplálkozott, hogy sikerült összefogniuk és egységesen kitartaniuk. Ennek számos oka van, például a performatív innovációra való készség szakmai elemei, az oktatási folyamat személyhez kötött jellege, a első demokratikus gyakorlatok tapasztalatai. Mindezeknek többnyire nyoma sincs a magyar felsőoktatás fősodrában. De más volt a hatalmi szándék is, más stratégiával rontottak rá a közösségre. Míg az egymást követő több hullámban, erőszakosan struktúraváltásra kényszerített egyetemek esetében a hivatalos indoklás a versenyképesség megteremtésével, a modernizálás ígéretével és sok pénzzel csábította kollaborációra az egyetem vezetését, a színművészetiseknek egyszerűen őrségváltást jelentettek be. Kicsit pontosabban: az SZFE esetében egyáltalán nem titkolták a hegemónia teremtésének igényét, a többi egyetemmel kapcsolatban mind ezt, mind a források elterelésének szándékát hatékonyan leplezték. Csak a szabadságukat féltők kötötték össze az egyetemi „modellváltást" a filozófusok elleni hadjárattal, a gendertudományok megszüntetésével, a CEU elüldözésével, az MTA intézeteinek kormány alá rendelésével és a társadalomtudományokat érő folyamatos politikai lenézéssel. A személyes és kliensi viszonyokat, informális csatornákat használó állami újraelosztás a kulturális mezőben nyíltan elégíti ki a hatalmi centrum hegemónia iránti vágyát. Ennek következtében jelentős átrendeződéseket, autonómia- és státuszvesztést éltek meg intézmények, közalkalmazottak, pályázók és programok. Az új, etnonacionalista, keresztény-nemzeti ideológia térnyerése heves kultúrharcnak és rombolásnak tűnik. Az új állami (pontosabban az állami ideológiához és pártvezetőkhöz hű) értelmiség megteremtése a rezsim legitimációjának szerves része, még akkor is, ha az újraelosztás ugyanakkor a közjavak magánosításának eszköze is. Ez a folyamat azonban, ahogy a Helyzet Műhely elemzése írja, területenként és intézményenként eltérő dinamikával zajlik.[5] Nemcsak őrségváltás, kitaszítás, kívül helyezés, hanem bevonás, inkorporáció, megvásárlás is a hatalmi eszköztár része. Az SZFE a totális kitaszítás, lecserélés stratégiájának áldozata, a többi egyetem esetében ez szükségtelen, hiszen mindenhol sikerült a vezetést már korábban simulékonnyá tenni. Mindenki a befogadásra játszik, mert a kitaszítás kockázatai magasak. A végeredmény ugyanaz: a kormányzati hatalmi ideológiát, a hivatalos kánonokat közvetítő szimbolikus erőtér megerősítése, a tudás és kultúrafogyasztás mintáinak átalakítása. A kulturális hegemónia előállítása aktivizálja a hatalomközeli érdekcsoportok szembenállását is. Az egyetemek kikényszerített modellváltása azért mentes a komolyabb ellenállástól, mert az egyetemek vezetői a NER-en belüli érdekcsoportok részei, akikkel a hegemónián belül lehet megegyezni. Az SZFE kívül maradt, annak a művészeti világnak a része, amely esztétikai és szakmai identitása miatt csak korlátozottan volt képes NER-kompatibilissá válni. A kulturális, tudományos mezőben azonban az autonómia hiánya önfelszámoló hatású. Így azok a modellek, amelyek nem képesek az önkormányzatiságot épen tartani, és a források kivonása érde-

5 ■ Barna Emília – Madár Mária – Nagy Kristóf – Szarvas Márton: Dinamikus hatalom. Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után. *Fordulat*, 26 (2019), 2. szám, 26. old.

kében a politikai központhoz kötik az intézményi vezetést, veszélyeztetik az intézmény érdemi státuszát. Az egyetem elveszti egyetemi minőségét, a tudományos kutatóintézet elveszti tudományos hitelességét (hallgatókat, nemzetközi forrásokat, presztízst, szimbolikus tőkét). A rendszer kleptokratikus jellege akadályozza a hegemónia építését; a NER két alapjellemzője, az ideológiai térfoglalás és a közpénzek ellopása, a kultúra és a tudomány területén egymás rovására érvényesülhet.

Az egyetemeket aligha lehet az autonómia állapotait, a hegemóniaépítés szándékait és tétjeit tekintve egyformán kezelni. A Színház- és Filmművészeti Egyetem a művészeti világ része, inkább kitett az értékek, stílusok, ideológiák küzdelmeinek, nagyobb a csábítás a teljes elfoglalásra. Az orvos- és egészségügyi képzés az egészségügy egészét érintő hatalmi küzdelmeik terepe, az egészségügy átalakításának része, ezektől a pozícióktól és szándékoktól függ. A jogászképzés a hatalomgyakorlás és hatalmi technológia újratermelésének eszközeként látszik a centrumból. Az autonómia, a tudományhoz kapcsolódás, az akkreditációs és minőségbiztosítási döntési rendszerek függetlensége jelentené a közös elemeket. Amikor a jogi- vagy az egészségügyi szféra alapműködését nyílt hatalmi akaratok lepik el, a területen működők magatartását, az intézmények létét a politikai függőség és konformizmus dominálja, a képzési rendszereik sem mentesek ezektől. A szakmai elitek szocializációja és szelekciója stratégiai területek a hatalom megtartása szempontjából.

HOVA TOVÁBB?

Megtévesztő kormányzati állítások szerint azok, akik nemet mondanak az egyetemi modellváltásra, egy rossz struktúrát, elavult szerkezetet akarnak megőrizni. Az oktatási intézmények innovációs képessége a fenntartó által teremtett viszonyok függvénye. A következetesen tudás- és tudományellenes politikai elit soha nem tekintette lényeges területnek az oktatást, nem gondolkodott róla másként, csak gazdaságilag nem megtérülő kiadásként. Ha van az utóbbi évtizedben a hatalmat elfoglaló rezsimnek bármilyen társadalomképe, amelyet az oktatási intézmények szabályozásával, finanszírozásával lehet megvalósítani, akkor az egy szegregált, alulképzett, versenyképtelen, a globális gazdaságban perifériaként létező, függő társadalom. A politikai szándékokat jól méri fel, aki nem adja szavazatát egy olyan átalakításhoz, amely kivonja az összes autonómiagaranciát a területről, és minden, amit cserébe ad, csupán ígéret. Nagyobb európai források belengetése, az átláthatatlan, számonkérhetetlen, központból meghatározott szelekció elhallgatása. Az ígéret a választott testületek hatásköreinek érintetlenül hagyására és a kirobbanthatatlan kuratóriumok mindent átíró mindenhatóságának elhallgatása. Az átalakulási folyamatot a járvány miatti különleges helyzetben könnyű volt úgy szervezni, hogy az esetleges tiltakozások esélytelenek legyenek, az egyetemi polgárok véleményét következetesen figyelmen kívül hagyták. Még egy jó szervezeti átalakítást sem lehet ily módon levezényelni, az autonóm területek szabályozása belső legitimációt igényel. Ez persze ugyanolyan alaptalan elvárás a ma uralkodó politikai rezsimmel szemben, mint amilyen felelőtlen naivitás kormányzati tényezőknek bármit elhinni. 2021 februárjától az egyetemi átalakítás még egy jól kipróbált NER-káder egyetemfelszámoló kormánybiztost is kapott, hogy mindenki érzékelje: nincs esélye. Az új kormánybiztos első megszólalásában bátran utalt egy jól kipróbált neoliberális érvre: eddig kifolyt a pénz az egyetemekről, nem voltak elég innovatívak.[6] És valóban: gond nélkül kaptak egyetemi tanári kinevezést közepes képességű politikai káderek, senki sem kérte számon az oktatás-módszertani korszerűsítést, a hallgató–oktató-viszony javítását, az oktatói utánpótlás biztosítását, a fiatal oktatók motiválását. De vajon az átalakított, rövid pórázon tartott, továbbra is kézből etetett, autonómiájukat vesztett felsőoktatási intézmények hogyan lesznek képesek minderre? Mert az lehet, hogy a középszer konszenzusa tartotta fenn eddig a magyar egyetemeket, de a konformizmus, alárendelődés és a politikai vezénylés kényszere bizonyosan rosszabb szellemi teljesítményhez vezet majd.

Változásra szükség van. A magyar egyetemeknek is szembe kell nézniük a tömegoktatás, a globalizáció, a technológiai változások következményeivel, a klasszikus humboldti modell válságával. A társadalmi integrációt, szellemi függetlenséget, tudományos teljesítményt, a közösség számára fontos univerzális értékek erősítését egyaránt fontosnak tartó oktatási intézmény nincs autonómia nélkül. A jelenlegi magyar kormány választása egyértelmű: nem a szabadságra épülő, nyitott képzési és tudásközpontot, társadalmi felelősségvállalást tanúsító egyetemi közeget, hanem a bezárkózó, autonómiát értelmezni képtelen, specializált professzionális képzést megvalósító ázsiai modellt választotta. Ugyanaz történik,

mint más területeken: keleti ék maradunk az európai térségben. Mindezt európai forrásokból az európai felsőoktatási térség részeként.

A magyar egyetemek válságát láthatóan nem lehet kezelni a magyar demokrácia válságának megoldása nélkül. Problémáink izolált értelmezése túl nagy teret hagy a szabadság ellenségeinek. Az egyén szabadságai, a jogállam, a demokrácia, az önkormányzatiság, a kultúra, a tudomány és az egyetemek autonómiája összefüggnek. Egyetemi szakok nem képesek egymástól függetlenül érdekeiket képviselni a hatalommal szemben, szinte lehetetlen az egyetemi polgárokat egységes, szolidáris erővé formálni, az együttműködés felszabadító érzését többek között a technikai értelmű specializálódás, a megosztó hatású, személyes kapcsolatokon alapuló érdekkijárási rendszer akadályozza. Pedig történelmi tapasztalatok szerint is válsághelyzetekben a jogállam is hajlamos a szabadságjogok megnyirbálására, és ilyenkor a szakmai és intézményi szolidaritások menthetnek meg szabadságokat egy kedvezőbb időszak számára. A liberális egyetemi modell a XIX. század utolsó harmadában egy militáns központosítással szemben, a sajtó szabadságával párhuzamosan erősödött meg.[7] Később pedig forrásává vált a modern kor emancipatorikus, humanista erőfeszítéseinek, a demokrácia szellemi bázisának. A liberális egyetem klasszikus formája jelentősen megváltozott, de ez a hivatása nem szűnt meg, csak szabadságát kell megvédeni vagy kiküzdeni hozzá. ❑

6 ■ Botos Tamás: Stumpf István: Jelentős kísérletbe kezdett a kormány azzal, hogy belevágott a felsőoktatás átalakításába. 444, 2021. február 1. (https://444.hu/2021/02/01/stumpf-istvan-jelentos-kiserletbe-kezdett-a-kormany-azzal-hogy-belevagott-a-felsooktatas-atalakitasaba): „Mihelyt hatalomvágyó, túlbuzgó, hiú s ráadásul semmihez sem konyító, az eszmétől idegen alakok jelennek meg az egyetem állami igazgatásának posztjain, nyomban nehézségek mutatkoznak. Ezek azután csak fokozódnak, ha politikai hatalmak olyan intézkedéseket kényszerítenek ki, amelyek az egyetemtől idegen önkényből fakadnak - származzon az uralkodótól vagy politikai párttól." Karl Jaspers: Az egyetem eszméje (1961). In: Csejtei Dezső et al. (szerk.): Ész, Élet, Egzisztencia I. Egyetem, nevelés, értelmiségi lét. Társadalomtudományi Kör, Szeged, 1990. 268. old..

7 ■ Walter Rüegg (ed.): A History of the University in Europe, Vol. III., Cambridge University Press, 2004.

A SZERELEM ÜGYVÉDJE, A MAGYAR MARIVAUX

Pierre Carlet de Chamblain de Marivaux:
Válogatott drámák
Ford. Fáber András, Gerelyes Edit, Kovács Ilona, Lackfi János, Lator László Pacskovszky Zsolt, Réz Pál, Szeredás András
Szerk. Kovács Ilona
Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Bp., 2020.
420 old., 4490 Ft

Molière kétségtelenül fajsúlyosabb és szellemesebb, de komorabb is. Marivaux-ból viszont csak úgy árad a jókedv, a derű, az életöröm. Napfényes színház az övé, tele gyöngédséggel, finom iróniával, a szereplők pedig híjával vannak minden rosszindulatnak.[1] Ezek a talpig becsületes fiatal férfiak és fiatal nők füllenteni füllentenek ugyan, de mindig csak a szerelem kedvéért. A szereplők az arisztokrácia stilizált nyelvét beszélik, vagy ha szolgák, akarva-akaratlan azt parodizálják; a szerző legtöbb színpadi művének az eszményített arisztokrata társadalom egyszerre háttere, témája és közege. Olyan zárt világ ez, amelyben csak nagy néha takarja el sötét felhő a szikrázóan kék égboltot. Csupa könnyedség, kifinomultság, elegancia; és itt-ott mintha valami hamisítatlanul shakespeare-i hangulat is volna benne (mármint a *Tévedések vígjátéka*, a *Sok hűhó semmiért* vagy az *Ahogy tetszik* Shakespeare-jéből).

Jóllehet Marivaux soha nem tűnt el a francia színpadról, bízvást mondhatjuk, színműveit a XX. század fedezte fel újra; Marivaux – együtt Beaumarchais-val – ma már a legismertebb színházi szerzője a francia XVIII. századnak (ha igaz, a Comédie Française-nek sorrendben ő az ötödik legtöbbet játszott színműírója). Történt nálunk is nem egy kísérlet darabjainak színpadra állítására, a könyvkiadás azonban alig vett róla tudomást. Ebből a szempontból Marivaux hazai recepciója fordítottja a Racine-énak.[2] Bár Racine-t nálunk nem fogadta be a színházi közönség (ebben a visszautasításban – ahogyan a korán elhunyt Bárdos László egyik előadásában kifejtette – a francia alexandrin magyar ekvivalenciájának idegensége is szerepet játszhatott), darabjai több kiadásban is olvashatók; Marivaux-nak valamivel szerencsésebb volt a fogadtatása a magyar színházi világban, darabjait viszont csak nagyritkán adták ki. Ezért nagy esemény az a gyűjteményes kötet, amely Kovács Ilona szerkesztésében és válogatásában nemrég jelent meg a L'Harmattan Kiadónál.

Az ideális persze az lett volna, ha a szerkesztő a fennmaradt harmincegynéhány Marivaux-darabból kiválasztja a legjobb és legismertebb nyolcat-tízet, és ezeket adja közre új, modern fordításban. Erre azonban pénz híján nem volt lehetőség.[3] Kovács Ilona, kényszerűségből, „a már elkészült és színpadon előadott (vagy színházi megrendelésre készült)" és nemegyszer gépiratban kallódó Marivaux-darabokat gyűjtötte kötetbe, amiért is „a magyar szövegek filológiai hűsége" némileg háttérbe szorult „a színházi felhasználás" szempontjaihoz képest. A vállalkozásnak csak egyik célja volt, hogy a kéziratokat megóvja a feledéstől, a másik a remény, hátha a kötet hatására a hazai színházak újra felfedezik maguknak Marivaux-t. A kötet kilenc darabot tartalmaz[4] (az elsőt 1720-ban, az utolsót 1750-ben mutatták be) Fáber András, Gerelyes Edit, Kovács Ilona, Lackfi János, Lator László, Pacskovszky Zsolt, Réz Pál és Szeredás András fordításában.

*

Pierre Carlet de Chamblain de Marivaux egyik legtitokzatosabb alakja a XVIII. század francia irodalmának. Levelezést nem hagyott hátra, kézirata nem maradt fenn, előszót alig írt; életének kronológiája – egy-két családi esemény kivételével – azonos művei megjelenésének vagy színdarabjai bemutatásának időpontjaival. Tudjuk, hogy a riomi gimnáziumban tanult, tudjuk, hogy huszonkét évesen 1710-ben érkezik Párizsba; tudjuk, hogy beiratkozik a jogi egyetemre, de félbehagyja tanulmányait; hogy 1719-ben nősül, és hogy 1720-ban egész vagyona elúszott a Law-féle spekulációban. De talán ennél is sorsdöntőbb esemény az idős Fontenelle-lel való barátsága meg az, hogy 1720 táján kapcsolatba kerül a párizsi Olasz Színházzal. Kovács Ilona méltán hangsúlyozza tartalmas előszavában, milyen nagy hatással volt a szerző darabjaira a Párizsban játszó olasz színészcsaláddal kötött barátság és szoros együttműködés.

Marivaux nem egyszerűen átvette az Olasz Színháztól a *commedia dell'arte* jól ismert karaktereit, sokat finomított, igazított, alakított is rajtuk. Legfőképp Arlecchino[5] figuráján. Arlecchino eredetileg afféle naiv, nem különösebben eszes, két ballábas, könnyen befolyásolható és mindig jókedvű fiatal férfi, aki szereti a szépnemet, nem veti meg se az asztal örömeit, se az italt, és aki mindig felsül, amikor utánozni igyekszik gazdája rafinált beszédmódját. Marivaux-nál azonban ez az

1 ■ Talán a *La Fausse Suivante* (1724) kivételével.

2 ■ A hazai recepciót illetően Kovács Ilona méltán említi a Szerb Antal-féle világirodalom-történetet, illetve az Illyés Gyula-féle *A francia irodalom kicsesházá*t (1942); holott Marivaux-t, ha csak egy-két mondat erejéig, Babits is emlegeti *Az európai irodalom történet*ében (1936), Benedek Marcell pedig hosszabb szócikket szentel neki 1927-es Irodalmi lexikonjában. „Egészen eredeti író" – írja. – Darabjainak „tárgya az öntudatlan érzés tudatossá válása, az elfojtani kívánt szerelem diadala. A függöny akkor megy le, amikor a hős és hősnő, nagy kerülők után, bevallják önmaguknak vagy egymásnak, hogy szerelmesek. Marivaux-t az érdekli, hogyan jutnak el idáig. Ez a kanyargós út aprólékos lélektani elemzéssel, finom okoskodásokkal, ötletekkel van kikövezve." (750–751. old.)

3 ■ A kötet a Károli Gáspár Református Egyetem támogatásával jelent meg.

4 ■ *A szerelem diadala* (1732, Bognár Róbert fordítása), valamint *Az örökség* (1736, Réz Ádám fordítása) szerzői jogi problémák miatt sajnos nem kerülhetett be a válogatásba.

5 ■ Arlecchino funkcióját illetően lásd: Jacques Guilembet: Les fonctions d'Arlequin chez Marivaux. *Littératures classiques,* n°27 (printemps, 1996), 305–320. old. A kötetben a fordítók hol Arlekennek, hol – meghagyva a név francia változatát – Arlequinnek nevezik a figurát, holott magyarul az ere-

archetípus egyáltalán nem merevedik bele a készen kapott karakterbe, sőt színdarabról színdarabra valóságos metamorfózison megy át. Megjön az esze, gondolkodása kitisztul, egyre jobban belelát a többi szereplő és önmaga lelkébe, sőt valamiféle érzelmi mélységre, nagylelkűségre, lelki nemességre is szert tesz. Jóllehet megőrzi alávetett státuszát, *autonóm* személyiségként vesz részt a cselekményben. Mindez már csak azért is fontos, mivel Marivaux-nál a szolgák szerelmi viszonya egyszerre előképe és előjele az urak és úrnők szerelmi egymásra találásának.

Arlecchino azonban nem csak a komikum képviselője, nem csak a cselekmény „kovásza", ideológiai funkciója is van. Marivaux szemében már csak azért is fontos figura, mert egyben eszményi szócsöve a szerző politikai gondolatainak. Kovács Ilonának igaza van, „ebben a vígjátéki világban semmi nyoma forradalmi indulatoknak és lázadásnak vagy a társadalmi rend elleni harcnak" (388. old.) Marivaux mégsem apolitikus szerző, sőt. Alakjait mindig egy adott politikai rendszer – leggyakrabban az abszolút monarchia – erőviszonyaiban képzeli el. Igaz, a szereplőknek nincsenek követeléseik, nincsenek nagyszabású társadalomátalakító terveik, ők mindössze érdemeik elismeréséről, nagyobb megbecsültségről, valamivel több emberségről álmodoznak. Ebből a szempontból Arlecchino, semmi kétség, már-már Figarót előlegezi.[6] Korántsem véletlen, hogy Marivaux annyira kedveli az úr–szolga-viszonyt megfordító szerepcserét.

Mindez sehol sem olyan radikális, mint a *Rabszolgák szigeté*ben; jóllehet a darabban a fellázadt rabszolgák köztársasággal váltják fel az abszolút monarchiát, és minden lehetőség megvan rá, hogy Arlecchino boszszút álljon gazdáján, a cél mégsem ez, hanem annak felfedezése, hogy igenis lehetséges humánus viszony úr és szolga között. „Rabszolgád voltam – mondja Arlecchino a gazdájának –, és kutyául bántál velem […]. Hanem most nálad erősebbekre akadtál, most téged vetettek rabszolgasorba […]. De legalább ha szenvedsz, belátóbb leszel, jobban megérted, szabad-e másnak szenvedést okozni. De más is volna a világ, ha ilyen leckét kapna minden magadfajta!" (147. old.)[7] A tanulság világos: az elnyomottaknak nem a társadalmi rendet kell megdönteni, hanem önmagukon kell győzelmet aratni. Nem a társadalmat, hanem az emberi szívet kell megváltoztatni ahhoz, hogy a különféle társadalmi osztályok békében és harmóniában éljenek.

*

Marivaux korántsem kizárólag az Olasz Színháznak dolgozott: legtermékenyebb alkotói periódusában, 1730 és 1737 között például, nem kevesebb, mint hét darabot mutatott be az Olasz Színházban, és mindössze négyet a Comédie Française-ben. De csak az olaszok színpadán érezte magát otthon, olyannyira, hogy dialógusait – erre Kovács Ilona is utal – egyenesen az általa jól ismert színészeknek írta. Mindezt azért sem felesleges elmondani, mert ez a tény a kortársak szemében sokat levont darabjainak értékéből. A Comédie-Italienne ugyanis (amelynek színészei – miután XIV. Lajos 1697-ben kiutasította őket Párizsból – csak 1716-ban térhettek vissza a francia fővárosba) a komolyabbnak tekintett Comédie Française meg az Opéra-Comique mögött enyhén lenézett harmadik volt a színházak értékhierarchiájában. Ha ehhez hozzávesszük a magát nagy drámairónak tartó Voltaire frusztrációját, amiért Marivaux 1742-ben az orra elől halászta el az akadémiai tagságot, akkor érthető, hogy a *Candide* szerzője miért nyilatkozott mindig is ambivalens távolságtartással vetélytársáról.[8]

Meg persze Voltaire több kortársa is, miként D'Alembert például: „Hőseit, írja, mindig meglepetésként éri a szerelem – Marivaux-nak ez az egyetlen témája […]; és akkor stílusról még nem is beszéltünk. Méltán vetik szemére, hogy tulajdonképpen mindig ugyanazt a darabot írja, csak éppen húszféle tálalásban. Némi túlzással azt is mondhatnánk, ha a színészek kizárólag Marivaux-színműveket játszanának, olyan érzésünk volna, mintha mindig ugyanaz a darab lenne műsoron. […] Cikornyás stílusát talán még a darabok cselekményénél is szigorúbban kritizálták; és méltán, mivel mindegyik szereplő ugyanazon az egyszerre kényeskedő és meghitt, modoros és álmosítóan unalmas madárnyelven beszél, ha közrendű, ha rangos személy, a márkitól az utolsó parasztig, az uraktól a szolgákig."[9]

Minderre korántsem felesleges emlékeztetni, a Marivaux-t elmarasztaló vélemény ugyanis egészen a XIX. század második feléig eleven, még Saint-Beuve se tudja kivonni magát hatása alól. Sőt D'Alembert kritikájára még rá is kontráz. Ő legelőször is a darabok eseménytelenségét teszi szóvá, a szerelmeseket – mondja rosszallóan – nem külső akadály, nem is valamilyen kaland vagy intrika választja el egymástól: saját félénkségüket, aggályoskodásukat, tudatlanságukat vagy önérzeteskedésüket kell legyőzniük ahhoz, hogy egymásra találjanak. Sainte-Beuve a *les chicanes du cœur* kifejezést használja;[10] ez a jogi nyelvből átvett, az agyafúrt jogászi rabulisztikára célzó pejoratív kifejezés arra utal, hogy a szerelmesek szájában a rafinált jogi érvelés az érvek és indulatok párviadalának mintája.

És csakugyan: ahogyan Racine minden darabjában nem is annyira a

deti olasz elnevezés sokkal természetesebb volna. Arlecchino a fennmaradt harminchét Marivaux-darabból tizenötben lép színpadra, és a tizenötből ötben van komolyabb szerepe. Az ötből három (az *Arlekint megokosítja a szerelem,* az (Első) *Váratlan szerelem*, valamint a *Rabszolgák szigete*) került be Kovács Ilona válogatásába.

6 ■ Lásd erről Henri Coulet: Le pouvoir politique dans les comédies de Marivaux. *L'Information littéraire,* 1983, 5. szám, 190–195. old.; valamint Jacques Guilhembet: De Marivaux à Beaumarchais: variations autour d'un monologue. L'Information littéraire, 1994. 1. szám, 15–19. old.

7 ■ Szeredás András fordítása.

8 ■ Érdekes, hogy bár 1736. március 6-án Voltaire azt írja Thieriot-nak címzett levelében, hogy Marivaux-t nem is ismeri személyesen, és soha kézbe nem veszi a műveit, több Marivaux-művet is találtak a könyvtárában. Vö. Christophe Cave: Marivaux revu par Voltaire, In: uő: *Marivaux et les Lumières.* Université de Provence, Aix-en-Provence, 1966. 195–208. old. Lásd még Alexis Lévrier: Voltaire et Desfontaines lecteurs de Marivaux. In: *Le livre du monde, le monde des livres. Mélanges en l'honneur de François Moureau.* PUPS, 2012. 1109–1119. old.

9 ■ Éloge de Marivaux à l'Académie française, é. n. (A Bnf Gallica honlapról.)

10 ■ *Causeries du Lundi* IX. köt., Garnier Frères, Paris, 1854. 297. old.

cselekményt, mint inkább a nyelvet, a csengő-bongó francia alexandrint csodáljuk, Marivaux – éppen ez az újdonság benne – tulajdonképpen ezt a játékosan csipkelődő, évődő-kötekedő szópárbajt állítja színpadra. Amit élvezünk és értékelünk a darabjaiban, az nem a nemlétező cselekmény, nem is a pehelykönnyű bonyodalom, nem is a többnyire kiszámítható végkifejlet, hanem a telibe talált megjegyzések és szellemes viszontválaszok újra meg újra felsistergő tűzijátéka.

Mindamellett gyötrődő hősökről van szó, olyan hősökről, akik állandóan vacillálnak kétségeik, tegnapi és mai énjük, én és felettes én, érzelem és ráció, önérzeteskedés és nagyvonalúság között, ahogyan aközött is, amit mondani szeretnének, és amit végül mondanak. Nagyon is igaza van Kovács Ilonának, „a rokokó cirádák és díszítések mögött nem mindig könnyű felfedezni a súlyosabb jelentéseket, és ez a korabeli fogadtatásra éppúgy jellemző, mint a művek utóéletére". Annál is inkább, mivel „a könnyed látszat mögött igenis majdnem mindig ott rejlik a komoly dráma, a súlyos konfliktusok és veszélyek lehetőségét homályban hagyva, de komoly fajsúlyt biztosítva a fecsegő felszínnek". (387. old.) Marivaux két színházi technikával dolgozik, egyik a *kettős regiszternek* nevezett szerkesztési forma, másik a nevéből képzett szóval *marivaudage*-nak nevezett fesztelen társalgás. Ami az előbbit illeti, ennek leírása a kiváló svájci irodalomtörténész, Jean Rousset érdeme.

Mivel a szereplőknek nincs pontos képük önmagukról, szükségük van egy külső nézőpontra. A kettős regiszter alapja tehát „egyfelől a saját szerelmükről nem tudó szívek vaksága, másfelől bizonyos szereplők éleslátása […]. A »látást« a mellékszereplők birtokolják, ők figyelik, hogyan élik meg a hősök szívük zavaros érzelmeit. […] Ők képviselik a szerző tudását a színpadon."[11] Mindez nagy előrelépés, jelentős dramaturgiai újítás a XVII. századi tragédiákhoz képest, amelyekben a *confident,* vagyis a bizalmas jó barát a főhőst megkettőzve annak kritikus énjét vagy lelkiismeretét képviseli. Itt sokkal többről van szó. „A szolgák és alattvalók – ismét Kovács Ilonát idézem – nemcsak kommentálnak és tanácsokat adnak, hanem tevőlegesen is beavatkoznak az eseményekbe, amelyeket nemcsak elfogulatlan, önzetlen szemlélőként követnek, hanem saját érdekeik szemszögéből is, hiszen sorsuk az övékéhez van kötve". (395. old.)

Mindebben különösen fontos a nyelv szerepe, az a társalgási vagy beszélgetési stílus, vagyis a *marivaudage,* amely a Marivaux-életmű nagy színpadi újdonsága. A *marivaudage* – erre Frédéric Deloffre nyomán[12] Kovács Ilona figyelmeztet – korántsem csak könnyed fecsegés, elmés társalgás, ahogy sokan gondolják; és nem is kizárólag nyelvi jelenség, hanem valamiféle sajátos érzékenység, szellemi kifinomultság és enyhén provokatív modernség szerencsés találkozása. A *marivaudage* olyan dialógus, amelynek önálló dramaturgiai szerepe van; a párbeszéd, mintegy a cselekmény helyére lépve, hol továbbgörgeti, hol fékezi, hol késlelteti vagy sietteti a kibontakozást. Annál is inkább, mivel az az igény is beletartozik a fogalomkörébe, hogy a szereplők a lélek legapróbb rezdüléseit is szavakba foglalják. Bármennyire rafináltan szellemes és tündöklően elegáns ez a dialógus, sohasem mesterkélt vagy erőltetett, és bármennyire bonyolult grammatikai szerkezeteket használ, sohasem távolodik el az eleven élőbeszédtől; tetejébe bármilyen kacifántos, mégis hitelesen hangzik.

Persze az a nagy kérdés, hogyan lehet magyarul visszaadni ezt a rafináltan elvont és mégis üde, első hallásra érthető és mégis bonyolult jelentést hordozó párbeszédet. Ennek a kötetnek az is a nagy érdeme, hogy végre együtt látjuk a meglévő fordításokat. Csak elismeréssel lehet nyilatkozni róluk, még akkor is, ha ezekben a néha nem elég hajlékony szövegekben sokszor elvész a gyöngéd irónia, az eredeti darab modernségéről már nem is beszélve. A francia nyelv nagyságrendekkel elvontabb a magyarnál, amiért is a két nyelv közti absztrakciós különbség is nagymértékben megnehezíti a marivaux-i mondatáriák lekottázását magyar nyelven. Jóllehet mind a kilenc fordítást értékes munkának tartom, hozzám Gerelyes Edit és Szeredás András munkája áll a legközelebb. Én a magam részéről szigorúan mai köznyelvre ültetném át ezeket a darabokat, messziről elkerülve a veretesebb, irodalmibb, archaikusabb megoldásokat.

*

A színműíró Marivaux-t erősen foglalkoztatta úr és szolga – időtlen társadalmi adottságként felfogott – viszonya. Az a viszony, amelynek jó egy évszázaddal később a fiatal Alexis de Tocqueville egész fejezetet szentel a második *Amerikai demokrácia*ban. A szolga – írja – alárendelt viszonyából „sohase tud kilépni, aki pedig felette áll a hierarchiában, szintén nem tudja elveszteni saját pozícióját. Egyik oldalon a névtelenség, a szegénység meg az örök engedelmesség, másikon a dicsőség, a vagyon meg az örökös dirigálás". Nem csoda, hogy „a szolgának végül minden önmaga iránti érdeklődése elhal; mintegy kilép önmagából […], és minden figyelmét urára összpontosítja, mintha képzeletben az urában találná meg új személyiségét".[13]

Csakhogy a Marivaux-darabok szolgái – a társadalmi valóságot meghazudtolva – egyre nagyobb autonómiára tesznek szert, ők afféle urukról leszakadt, levált személyiségek, akiknek igenis igényük van a boldogságra, ahogyan arra is, hogy saját kezükbe vegyék a sorsukat. Ők olyan világról álmodoznak, amelyben az elismerés a személyes érdemen alapszik, és nem annak függvénye, hogy ki hol áll a társadalmi hierarchiában. Ebből a szempontból nagyon is igaz, hogy Marivaux a maga szelíd és ironikus módján igen sokat tett azért, hogy 1789. július 14-én egyszer csak eldördült az első puskalövés a Bastille körül összegyűlt tömegben…

ÁDÁM PÉTER

11 ■ Jean Rousset: Marivaux ou la structure du double registre. In: uő: *Forme et signification.* José Corti, Paris, 1962. 50–51. old. Idézi Kovács Ilona, 395. old.

12 ■ Frédéric Deloffre: Une préciosité nouvelle (Marivaux et le Marivaudage, étude de langue et de style). *Les Belles Lettres,* I. köt., Paris, 1955.

13 ■ Hogyan alakítja át a demokrácia az úrszolga viszonyt. In: Alexis de Tocqueville: *A demokratikus despotizmus. Szemelvények az Amerikai demokráciából.* Ádám Péter válogatásában, fordításában és előszavával. Qadmon Kiadó, Bp., 2020. 113. old.

Mark Fisher: Kapitalista realizmus

NINCS ALTERNATÍVA?

Ford. Tillmann Ármin, Zemlényi-Kovács Barnabás. Előszó: András Csaba. Napvilág, Bp., 2020. 128 old., 1900 Ft

„A válság megnyitotta a lehetőséghorizontot" – olvasható Mark Fisher rövidke könyvének zárófejezetében (117. old.). A brit kultúrakutató szerző nem a napjaink világjárványa nyomán kibontakozó gazdasági, politikai és még ki tudja, milyen válságra utal, hanem a 2005–2006-os egyesült államokbeli ingatlanbuborék generálta, 2008-ban tetőző globális pénzügyi válságra. Kötete ugyanis, amelyben a *k-punk* oldalon közölt blogbejegyzéseit szerkesztette egybe, eredetileg több mint tizenegy éve, 2009 végén került nyomdába. A „lehetőséghorizont" megnyílása pedig arra vonatkozott, hogy a neoliberalizmus elkötelezett, baloldali bírálói a válságban megmutatkozó rendszerhibákból tanulva lökést kaphatnak a baloldaliság újragondolásához. Kétségtelen, hogy ha nem túl gyorsan és tartósan is, de a baloldali kapitalizmuskritika – például a 2011-es Occupy Wall Street mozgalomé – köszönhetett egyet s mást a világválság nyomán láthatóvá váló deficiteknek. Az viszont már sokkal kétségesebb, hogy az elmúlt évtized beváltotta-e Fisher reményeit, vagyis a neoliberális gazdaság- és társadalompolitika kudarcát felismerő baloldali kritikai gondolkodásban bekövetkezett-e a vágyott fordulat, vagy legalábbis hoztak-e eredményt az ebbe az irányba mutató kísérletek.

Talán ezért is nehéz fogást találni a köteten, ami egyszerre előnye és hátránya. András Csaba értő, a szó legjobb értelmében kedvcsináló előszava, amely Fisher életútját és elméleti forrásainak összefoglalóját is vázolja, némi magyarázattal szolgál erre, amikor kiemeli, hogy a blogbejegyzések meghatározta nyelv „tömör és ökonomikus" (8. old.). Hozzátehető ugyanakkor, hogy mindez a kevésbé komplex eszmefuttatásoknak is kedvez – sűrítetten a Fisher alkotta, csattanós szóösszetételekben. Ide sorolható mindjárt a *Kapitalista realizmus* cím is, amelyet a szerző bevallottan (és a fordítók jegyzetében kifejtetten, 36. old.) a Manfred Kuttner, Konrad Lueg, Sigmar Polke, Gerhard Richter és Wolf Vostell alkotta düsseldorfi művészcsoport 1963-as kiállításától kölcsönöz, ám többször felgöngyölített meghatározásával és gyakori használatával elszakad tőle: nála ugyanis arról a központi gondolatról van szó, amely szerint a kapitalista realizmus nemcsak hogy „sikerrel érvényesítette »bizniszontológiáját«, melynek értelmében *a napnál is világosabb*, hogy a társadalomban mindent, beleértve az egészségügyet és az oktatást, úgy kell működtetni, mint egy vállalkozást" (37. old., kiemelés az eredetiben), hanem mindezt a valóság természeti törvényeként tálalja, s ekképp megdönthetetlennek és megváltoztathatatlannak tünteti fel. A kilenc esszé ezt a látleletet részletezi változó hangsúlyokkal és fókuszpontokkal, főként a posztstrukturalizmus korifeusaira – Jacques Lacanra, a Deleuze–Guattari szerzőpárosra, Fredric Jamesonra –, valamint Alain Badiou és Slavoj Žižek politikaelméleti írásaira támaszkodva.

Miután Fisher a jamesoni *bon mot*-t átfogalmazva abból a szerinte kártékony belátásból indul ki, hogy „könnyebb elképzelni a világvégét, mint a kapitalizmus végét" (16. old.), sort keríthet e tétel szétszálazására, hiszen a képzelet kapitalista gyarmatosítása egy sor jelenségben megmutatkozik. Ide sorolható múlt, jelen és jövő nivellálása, amely engedelmeskedve az áruvá válás logikájának, vagyis az „egyenértékrendszer[nek]", bármit kiszakíthat történeti-társadalmi összefüggéseiből, és – megnemesítve a marxi–engelsi „kereskedelmi szabadság" látszólagos varázsával – ekképp üres jellé változtathat (19–20. old.). A tőke arctalan és totálissá vált munkálkodása azonban nem csupán bekebelezi, hanem egyenesen maga termeli ki *„prekorporáció"* útján (26. old., kiemelés az eredetiben) azt, ami addig „felforgató potenciált hordozó tartalom[ként]" kivonhatta magát az ellenőrzése alól: vágyaink, álmaink és reményeink, amelyek első ránézésre ellenszegülhetnének a kapitalizmus úthengerének, valójában maguk is a tőkés termelés produktumai. A kritika, a lázadás a rendszeren belül marad, mi több, meg is erősíti – Kurt Cobain öngyilkossága, a hiphop, a *Live Aid* koncertsorozat és társai csakúgy, mint a társadalomkritikusnak tetsző képregények, messzemenően piacképesek, hiszen nyugodt lelkiismerettel fogyaszthatók; elhitetik velünk például azt, hogy a szegénység politikai elkötelezettséget kívánó, rendszerszintű átalakítások nélkül felszámolható, ha időnként jótékonykodunk.

Fisher persze többre vállalkozik, semhogy megelégedjen a kor betegségének puszta diagnosztizálásával. Segítségül hívja a valóság és a Valós közti lacani megkülönböztetést, amelynek lényege az ő értelmezésében az, hogy a valóság (esetünkben: a magát egyetlen, meghaladhatatlan valóságként feltüntető kapitalizmus) elfedi a Valóst (például az ökológiai válságot mint önnön termékét), amikor az etikus fogyasztást szorgalmazva saját fennmaradását biztosítja. Egy hatékony zöldpolitika feladata, hogy feltárja: „a kapitalizmus olyannyira nem az egyetlen »életképes« politikai-gazdasági rendszer, hogy éppenséggel kész elpusztítani a teljes emberi életteret" (39. old.). Hogy konkrétan milyen más rendszerű politika és gazdaság léphetne a helyébe, arról a szerző egyelőre nem nyilatkozik, hanem – mondhatni tipikusan fisheri gesztussal – még rátesz egy lapáttal, amikor a kapitalizmus apóriái közé sorolja a mentális betegségek elharapózását csakúgy, mint a bürokrácia túlburjánzását, majd e kettő látványos összefonódását detektálja a felsőoktatás működésében. A főiskolai-egyetemi hallgatók, akik nemcsak a rendszer pusztító erejével, hanem az ellene való lázadás hiábavalóságával is tisztában vannak (ez lenne a „reflexív impotencia"), a „depresszív hedonizmus" tüneteit produkálják, amennyiben az élvezetre törekvésen kívül semmire sem képesek. Ez Fisher szerint abból adódik, hogy

„megfeneklettek a fegyelmező intézmények szubjektumainak régi szerepe és a szolgáltatások fogyasztóinak új státusza között" (43. old. sk.). De nincs jobb helyzetben a tanár sem, aki kénytelen egyszerre megfelelni szórakoztató és fegyelmező szerepének. Ezen a ponton a szerző oksági kutakodásai némileg zavarba ejtő kanyarokat vesznek, és csak egy későbbi fejezetben térnek vissza a bürokrácia kérdésére: hogy a diákok mégis benn maradnak a felsőoktatásban, az szerinte a Deleuze által leírt adósfüggőség logikájára vezethető vissza, amely azt eredményezi, hogy a felsőoktatásban a tandíjak miatt eladósódó és felesleges – mert a munkapiaci igényekkel köszönőviszonyban sem lévő – tudást szerző hallgatók mindössze illúziókat kergetnek, miközben akaratlanul is maguk hajtják a felsőoktatás mókuskerekét. A diáklázadások pedig, amelyeket Fisher párhuzamba állít Soros György és Bill Gates „liberális kommunizmusával" – akik „a profit utáni telhetetlen hajszát ökológiai aggodalmakkal és szociális felelősségvállalással kombinálják" –, végső soron részét alkotják annak az „immobilizációs politikának", amely a már bebetonozott struktúrák megőrzéséért küzd (51. old. sk.).

Eszmefuttatásainak ezen a pontján villant fel Fisher egy útmutatószerűséget ahhoz, hogyan verekedje ki magát a baloldal ebből a zsákutcából: „az ellenállás egy új nyelvét" kell megteremtenie anélkül, hogy a kapitalizmus, amely mesterfokon műveli az „új" termelését, bekebelezhetné (53. old., kiemelés az eredetiben). Amellett, hogy az olvasó berzenkedik a sommás, valamennyi dolgozót, diákot, tanárt, no meg a bürokratákat, sőt olykor mindenkit egy kalap alá vevő kijelentések ellen, most arra számítana, hogy Fisher a posztstrukturalista nyelv- és kultúraelmélet ide kapcsolható szerzőihez nyúl, hogy megidézze a performativitás Jacques Derrida, Wolfgang Iser vagy Judith Butler írásaiban kidolgozott modelljét, és javasolja lehetséges alkalmazásukat a baloldali politikai-kultúrpolitikai akciókban. Csakhogy ehelyett egy újabb, a neoliberalizmust ostorozó szakasszal gazdagodik az érvelés, majd jön Fisher tanácsa, hogy a szakszervezetek ne a bérharcra összpontosítsanak, hanem „a politikai terep elmozdításával" törődjenek. (55. old.). A javaslat kifejtését a szerző még késlelteti, mondván, előbb a posztfordizmus természetével kell tisztába jönnünk: itt újabb apóriákról szóló feljegyzések következnek, amelyekben Fisher filmes példákon szemléltetve sorolja többek között a folytonos alkalmazkodásra kényszerített munkások kizsigerelésének, a családok leterheltségének, a „munkakörnyezet kibernetizálásának" és a munkásmozgalom zsákutcás politikájának mechanizmusait, amelyek alaposan hozzájárulnak a már említett mentális betegségek elterjedéséhez. A romboló hatásokat szaporítja az „új bürokrácia" (67. old.) és a „menedzserializmus" „az ingujjas informalitás és a csendes autoritarianizmus keverékével" (69. old.), ami szerinte az önadminisztrációra kényszerített felsőoktatástól kezdve az önkormányzatokon át a vállalatokig csakis a számszerűsíthetőség és a külcsínpolírozás célját szolgálja, elvéve a szükséges időt és energiát a valós, tartalmi feladatoktól. Itt találkozunk Fisher blikkfangos nyelvi kreálmányainak egy további eklatáns példájával is, amelyet a fordítók a „public relations" rövidítésének találékony használatával ültettek át magyarra: „minden, ami rendi és állandó, elPRolog" lett abból a mondatból, amelyet Fisher a *Kommunista kiáltvány* angol fordításából vett át *(„all that is solid melts into air"*, az *air* helyébe tett PR-ból lett „elpárolog"), ám így éppenséggel meg is forgatta Marx és Engels érvelését, hiszen náluk a rendiség és az állandóság megszűnése, bár a burzsoázia kényszeres újdonságtermelő működéséből ered, éppenséggel ennek köszönhető, ha „az emberek végre arra kényszerülnek, hogy józan szemmel vizsgálják léthelyzetüket, kölcsönös kapcsolataikat" (A Kommunista Párt kiáltványa [1844]. In: *Marx és Engels válogatott művei*, 4. k., Kossuth, Bp., 1981. 445. old.). Efféle derülátó olvasatra kevéssé ad alkalmat Fisher könyve, ráadásul egy újabb szókreálmánnyal meglehetősen ingoványos terepre is lép: a PR-nak a kései kapitalizmusban tapasztalható öncélú és romboló elharapózását „piacsztálinizmusnak" kereszteli el (71. old.), felidézve Sztálin gigantomán fehértengeri csatornaépítési presztízsprojektjét, amelyben a kapkodó tervezés és kivitelezés miatt legalább 25 ezer ember vesztette életét. Sőt a szerző később egyenesen egyenlőségjelet tesz a „»létező kapitalizmus«" és a „»létező szocializmus«" közé, mondván, mindkettőt a társadalmi elkötelezettség narratívája és mellette a „rendszerszintű kegyetlenség és korrupció" működtette-működteti (76. old.). Felvetődhet a kérdés, hogy az efféle, történetileg meglehetősen önkényes egybeolvasásoknak van-e más hozadéka egy-egy mutatós új fogalom bevezetésén túl, miközben többet veszít a vámon az olvasó, mint amennyit azzal nyerhetne a réven, ha Fisher például pontosítaná a neoliberalizmus, a késő kapitalizmus és a posztfordizmus fogalmát, amelyeket meglehetősen következetlenül alkalmaz.

Megoldási javaslatainak kifejtését a továbbiakban is csak elodázza, és – a kórképet kiegészítve – két hosszabb feljegyzésben foglalkozik a digitalizálás kiváltotta, a múltat, a jelent és a jövőt tetszőlegesen váltogató jelhasználatunk minőségeivel, valamint a központnélküliség – kormányzást, gazdaságot, mindennapokat áthatató – következményeivel. A jelek és kategóriák behelyettesíthetőségével kapcsolatban Fisher a néhány filmes és szépirodalmi példával szemléltetett memóriazavart értelmezi annak látványos megnyilvánulásaként, hogyan csúszhatnak egybe a múlt- és jelenbeli valóságként, fikcióként vagy álomként tételezett tapasztalati síkok, aminek köszönhetően – az „ontológiai bizonytalanság állandósulásával" – a felejtés immár „alkalmazkodási stratégiává válik" (88. old.). Bár Fisher kiemeli a retrográd és az – új ingerek befogadására való képtelenséget jelölő – „anterográd" amnézia közti különbséget, és az utóbbi kollektív formáját nevezi posztmodern állapotnak, hirtelen, a következő mondatban az általában vett memóriazavar szolgál analóg módon magyarázattal a kapitalista realizmus rendellenes-

ségeire, miközben az álommunka, amely „az anomáliákat és ellentmondásokat konfabulált egésszé szövi össze”, a rendszer „zavartalan működését” magyarázza (93. old.). Könnyen lehet persze, hogy ezen a ponton érvelése – ha nem is szándékosan – a következő lépésben fejtegetett központnélküliség logikájának maradéktalan megvalósulását viszi színre, és ekképp némileg elveszíti az olvasót. Jóllehet az 1970-es évek óta a (metafizikai) középpont megszűnésének tétele nélkül elgondolhatatlan bármilyen, posztmodernnel foglalkozó elemzés, Fisher elsősorban az állam funkcióinak kiüresedését, a decentralizált, felelősséghárító, szubjektum nélküli bürokráciát érti rajta, és arra a kérdésre futtatja ki feljegyzését, hogy vajon „ki vagy mi képes személytelen struktúrákat szabályozni” (106. old.). Hasonló dilemmával szembesít Joseph Vogl szintén a pénzügyi világválság farvizén írt könyvében (*Das Gespenst des Kapitals*. diaphanes, Zürich, 2010.; angolul is: *The Specter of Capital*. Stanford UP, Stanford, 2014.), amely megvilágító erővel – és Fishernél meggyőzőbben – mutatja be a tőke és a pénzpiacok fikciótermelő működésmódját, még ha nem vállalkozik is arra, amit Fisher eddig hébe-hóba sejtetett, hogy a kórságra valamiféle felírható receptet nyújtson.

Erre Fisher csak könyve zárófejezetében kerít sort, ahol megteremti a „marxista Szuperdada” alakját, továbbgondolva a *Supernanny* című valóságshow gyermek–szülő, gyermek–pedagógus viszonyát korrigáló figuráját, aki véleménye szerint szubjektumként betölthetné azt a szubjektum és központ nélküli űrt, amely a kapitalista termelés és rombolás éltetője. Nem csupán „az lenne, aki határokat szab, és aki eljár az érdekünkben akkor is, amikor mi képtelenek vagyunk felismerni azt, hanem az is, aki nem fél vállalni effélé kockázatokat, aki mer építeni a különösre, és az az iránti éhségünkre” (114. old.). Nem egyértelmű, de Fisher vélhetően már ekkor is a „baloldalról” beszél, amelynek feladata szerinte, hogy alárendelje az államot a közakaratnak, miután feltámasztotta azt a nyilvánosság visszahódításával és modernizálásával (115. old.), mert „az antikapitalizmusnak a Tőke globalizmusával saját, autentikus univerzalizmusát kell szembeszegeznie” (118. old.).

A könyv végére érve igazolódhat a sejtelem, hogy Fisher helyenként ugyan kiáltványszerű kijelentésekkel operál, mégsem a konkrét tanácsok barátja, holott a nyilvánosság újraértelmezésének, egy új nyelv megteremtése iránti igénynek a megvalósíthatósága épp mai közállapotaink fényében megért volna még néhány gondolatot. A kötet a népszerűségét valószínűleg inkább szemléletes – bár történetileg több helyen sántító – példáinak, találékony – de megint csak vitatható – szóalkotásainak és a rendre hivatkozott szerzők ügyes parafrázisainak köszönheti. Popularitása azonban kortünetként annál tanulságosabb lehet.

TELLER KATALIN

Szende, Katalin: Trust, Authority, and the Written Word in the Royal Towns of Medieval Hungary.

Brephols, Turnhout, 2018. 416 old., € 100 (Utrecht Studies in Medieval Literacy 41)

Nyilvánvalóan nem csak a középkori európai városfejlődést jellemzi, hogy a városokban sok ember él, a nagyobb népsűrűség pedig intenzívebb társadalmi érintkezéssel, fokozottabb, gyorsabb kommunikációval, illetve jelentősebb adminisztrációval jár. Az azonban a középkor századainak fejleménye, hogy e kommunikáció közvetítő közege változik meg és lép át a szóbeliségből az írásbeliségbe – igaz, ekkor még alapvetően a papíralapú és kizárólag kézzel írott, tehát a könyvnyomtatás előtti szövegalkotásra gondolhatunk. Ennek a középkori városi írásbeliségnek a bemutatására vállalkozott a középkori Magyar Királyságban Szende Katalin, a Bécsbe kényszerített Közép-európai Egyetem (CEU) Középkortörténeti Tanszékének (Department of Medieval Studies) professzora, középkorkutató, várostörténész. Gazdag és a hazaihoz képest külföldön talán még jobban ismert munkásságának részösszegzése ez a kötet, amely a történelmi Magyarország XIII–XVI. századi társadalomtörténetének egy számunkra is csak félig-meddig ismert szeletét tárja fel.

Az angol nyelvű könyv a Marco Mostert, az utrechti egyetem professzora által gondozott sorozatban, az 1999 óta immár ötven kötetet megért Utrecht Studies in Medieval Literacy 41. darabjaként jelenhetett meg, amelyben az ún. gyakorlati írásbeliség *(praktische Schriftlichkeit, pragmatic literacy)* modelljét alkalmazó kiadványok (egyszerzős monográfiák és csoportos tanulmánykötetek) kaptak helyet. A gyakorlati írásbeliség egy angolszász területeken kialakult, német földön adaptált, majd az 1990-es években elterjedő írástörténeti-diplomatikai eredetű megközelítés, amely Hajnal István úttörő, de külföldön visszhangtalanul maradt munkásságára is rímel. Az íráshasználat és az írásbeliség társadalmi vetületeit és következményeit vizsgálja a késő antikvitástól az újkor hajnaláig terjedő évszázadokban. E „társadalom az írásbeliségben” koncepció fontos megkülönböztető jegye, hogy visszafelől, a fennmaradt dokumentumok tükrében szemléli az őket létrehozó személyeket, csoportokat és intézményeket, ezért az írásbeli produktumok létrejöttének hátterét, társadalmi és kulturális okait kívánja feltárni. Például, hogy a szövegekben milyen társadalmi csoportok jelennek meg, ezek hogyan viszonyulnak az írásbeliséghez, avagy a szóbeliséghez, milyen mértékű az igényük az írásbeliségre, és földrajzilag hogyan oszlik meg az írásbeliség gyakorlata.

A szóban forgó utrechti sorozatban a középkori írásbeliség tágan értelmezett – a hagiográfia, oktatás-, jog-, médiatörténet, szociolingvisztika, vizuális kommunikáció vagy éppen az oklevél- és felirattan – tárgykörébe tartozó témákat felvonultató kötetek jelentek meg; a várostörténet,

célzottan a városi írásbeliség vizsgálata nem tűnik hangsúlyosnak. Ugyanakkor a középkori Nyugat-Európa kétségkívül sokkal urbanizáltabb térségei mellett részint tanulmánykötetekben, részint önálló munkákban Európa keleti „végei", városai is képviseltetik magukat. Szende saját művét Agnieszka Bartoszewicznek a sorozat egy évvel korábbi, a lengyelországi középkori városi írásbeliséget vizsgáló 39. kötete mellé állíthatta.

A könyv címe ezzel együtt is további figyelmet érdemel, mert világosan kijelöli a munka kereteit és határait. Ami a városokat illeti, a *„cities"* helyett a *„towns"* használata – a szóhasználat fogalmi vetületein túl is – jelzésértékű. Egyrészt a középkori magyarországi városokra a nyugat-európai méretekhez, népsűrűséghez képest valóban csak a szerényebb *„towns"* megjelölés illik – még akkor is, ha ezek a „városkák" az egész királyság legnagyobb, legjelentősebb települései voltak. Másrészt munkájában Szende nem csupán a szabad királyi (tárnoki és személynöki) városokat vizsgálja, hanem a királyi bányavárosokat és királyi földesúri településeket is, tehát egy tágabb csoportot – a Kubinyi András által megalkotott fogalommal szólva: a „királyi szabad városok" körét. Sőt, még egyes püspöki városokat, például Pécset vagy a késő középkorra magánföldesúri mezővárossá váló települések némelyikét, például Vasvárt is bevonja vizsgálatába. Az elemzés időben a XIII. század közepétől a XVI. század közepéig terjedő három évszázadot öleli fel, a forrásviszonyok miatt mégis a XV. századi fejlemények, példák kapnak nagyobb figyelmet. Az „írott szó" címbeli szerepeltetése is hangsúlyos: nem puszta „írásbeliségről" *(literacy)* lesz szó, hanem a szóbeli és nyelvhasználati kérdésekről is. A legfontosabb kulcsszavak azonban a cím elején állnak. Az angol *trust* hitel(esség)nek és bizalomnak egyaránt fordítható, ebben az összefüggésben akár úgy is mondhatjuk, hogy „megbízom valamiben, mivel számomra hiteles/(köz)hitelű" (vö. 9. old.). Az *authority* is többrétegű, a „tekintély" mellett jelenthet „hatáskört" is. A szavak ilyetén értelmezését a fogalmi kereteket is tisztázó *Bevezetés* alapján bontja ki a szerző: a bizalom és tekintély/hitelesség a városi közösségek „hivatalos" írásbeliségének feltétele és oka, így válik lehetővé egy városi fejlődéstörténet megrajzolása és értelmezése. Szende Katalin ugyanis nem a városokhoz kötődő, városlakó társadalmi csoportok vagy közösségek mindegyikének szociológiai jellegű írástudását vizsgálja: ezt az adott korszakból fennmaradt emlékek és források nem is tennék lehetővé, ezért nem veszi górcső alá a magán-, az egyházi, kolostori írásbeliség és a szépirodalom, illetve a városi könyvkultúra megszokott kérdéseit. „Csupán" a hivatalos, „hiteles" jogi írásbeliség termékeit, mégpedig a városigazgatás során a városi önkormányzat részéről keletkezett okleveleket, városi iratokat, városkönyveket találjuk itt. A mű ugyanakkor nem diplomatikai értekezés és nem hivatal- vagy igazgatástörténeti monográfia, hanem a késő középkori magyarországi városi írásbeli adminisztráció társadalomtörténeti összefoglalása.

Szende munkája a bevezetést és az összegzést, illetve a főszöveget megelőző (rövidítés- és ábrajegyzék) és követő járulékos részeket (a fejezetek okfejtését alátámasztó függelékekben közölt adatsorok, a bibliográfia, illetve a Vadas András által összeállított, igen hasznos személy- és helynévmutató) leszámítva hat tematikus fejezetből áll. Noha a fejezetek mindegyikének alapszövege – ahogy Szende ezt fel is tünteti – 2004 és 2015 között különálló tanulmányként jelent meg angol, német vagy magyar nyelven, illetve fordításban, ezek jelentős mértékű átdolgozáson és bővítésen estek át. Az újraformázással, új szövegrészekkel és újabb szakirodalmi hivatkozások frissítésével olyan, jól szerkesztett narratívát kaptunk, amely elfeledteti, hogy a fejezetek nem egyszerre íródtak. A tanulmányok ugyanis egyetlen téma különböző aspektusait világítják meg (vö. 3. old.), ráadásul a mértéktartó stílus és tudatos forráskezelés az elemzések egymás mellé illesztésével lehetővé tette a résztémákból való építkezést. Minden fejezet végére újonnan írott, a fogalmi keretre visszautaló és a részfejezet címében is a *trust* kifejezést visszhangzó részösszegzés került, miközben az esetleges ismétlődéseket sikerült kiküszöbölni, a szövegkohéziót erősítő fejezetközi előre- és hátrautalásokat megteremteni. A művet alapvetően lineáris olvasásra, és nem kézikönyvnek szánták, a fejezetek jórészt egymásra is épülnek. A mondanivaló befogadhatóságát fekete-fehér szövegközi képek, oklevél- és pecsétfényképek, illusztrációk, térképek, alaprajzok és grafikonok segítik. A tipográfia is igényes, jól áttekinthető, és kellően – tengerentúli szemmel talán egy kicsit túl bőségesen, de számunkra megnyugtatóan alaposan – jegyzetelt, és e lapalji hivatkozások is kellően átláthatók. A szerző a munkájához impozáns mennyiségű forrást és szakirodalmat használt fel. A bibliográfiában feltüntetett felhasznált irodalom nyelvileg négy nagyobb csoportra (angol, német, magyar és szlovák) oszlik; az elméleti és összefoglaló tételek angol és német nyelvűek, míg részkérdésekben Szende inkább a magyar és a környező országok nyelvein megjelent tanulmányokra támaszkodhatott.

A szerző érzékelhetően a témában teljesen járatlan vagy legalábbis a közép-európai viszonyokban tájékozatlanabb olvasót képzelt maga elé, és ezt egyáltalán nem is róhatjuk fel neki. A középkori magyarországi városfejlődés Árpád- és Anjou-kori szakaszát, a városi forrástípusokat és -viszonyokat, valamint a magyar és környező országokban folyó várostörténeti kutatásokat bemutató első fejezet a szakirodalomban jártasabb magyar olvasó számára összességében kevés újdonságot tartogathat. Ugyanez igaz a városi írásbeliség megindulásának feltételeit, a királyi privilégiumleveleket, a hiteleshelyek lehetséges mintaadó szerepét, a városi pecséteket, továbbá a korai városi oklevelek szövegbeli megformáltságát és tartalmát tárgyaló második fejezetre is. Ez azonban nem von le Szende szintetizáló képességének értékéből: az általa e helyütt tömören összefoglalt résztémák alapvetően fontosak, segítenek a fogalmak tisztázásában, és hozzájárulnak a további részletek megértéséhez. (Jellemző mozzanat a hiteleshelyek szerepének elmagyarázása a közjegyzőkhöz „szokott" kül-

földi olvasó számára, vö. 72–84. old.) A második fejezetben a városi kollektív identitás fogalmának kiemelése, és a jelenségek e köré csoportosított felvonultatása jó megoldás, ahogy a fejezet végi, *Trust in charters* (Bizalom az oklevelekben) című részösszegzés is ötletes és meggyőző.

From charters to books and back (Az oklevelektől a városkönyvekig és vissza) című harmadik szakasz a kötet legterjedelmesebb egysége. Egyúttal a városi jegyzők és főként a városkönyvek témájában a jelenleg elérhető legrészletesebb összefoglalás, amellyel Szende egy Majorossy Judittal közösen publikált korábbi tanulmányát formálta újra és bővítette ki érdemben. E fejezet a tömeges írásbeli rögzítés feltételrendszerét és plasztikus jellemzését nyújtja: a városi kancelláriák kialakulásával és a városi jegyzők alkalmazásával, a pergamen helyett a papír XIV. századi magyarországi gyors elterjedésével, illetve ezt követően a városkönyvek (a pecsételés nélkül is közhitelűnek számító, a városvezetés előtt vagy általa intézett ügyeket rögzítő regisztrumok) felfektetésével és tematikai csoportosításával ismertet meg. A városkönyvek tematikai sokszínűsége, az adminisztráció fejlődésével és bonyolultabbá válásával párhuzamosan, a vegyes tartalmú feljegyzések mellett vagy helyett a külön gazdasági, bírósági, végrendeleti és adásvételi ügyeket rögzítő tematikus kötetek kialakítása és használata Európa-szerte megfigyelhető jelenség, de a téma magyarországi vonatkozásai eddig a nemzetközi kutatásban nem kaphattak kellő hangsúlyt. A fejezet a céhek írásbeliségét, illetve a városi krónikákat, pontosabban a Szepességen kívül ezek hiányát felvillantó rövid kitekintésre is alkalmat ad.

Ugyancsak fontos és friss szemléletű a negyedik, *Language and literacy* (Nyelv és írásbeliség) című fejezet. Ebben a szerző a „soknyelvű és sokszokású" Magyar Királyság ugyancsak „soknyelvű" – kifelé latin, befelé, a belső ügyintézésben népnyelvi, írásban főleg német nyelvű – városainak sokoldalú nyelvhasználatát vizsgálja. Szende szemléletes példákkal világítja meg a városi nyelvek társadalmi rangját és írásbelileg bevett voltát, a különböző nyelvű városlakók érintkezési formáinak írásos tanúságait, a városi adminisztráció nyelvhasználatát és a külvilág felé irányuló kereskedelmi kapcsolatok nyelvi vonatkozásait. Kitér a népnyelvű prédikációra és pasztorációs igényekre is. A magyarországi városok késő középkori etnikai sokszínűségét, szociolingvisztikai jelenségvilágát jellemezve joggal mutat rá, hogy ezt a többnyelvűséget a kor embere teljesen természetesnek tartotta, másrészt, hogy az írásbeli többnyelvűség, a népnyelv(ek) írásbeli használata Magyarországon a középkor végéig többé-kevésbé városi sajátosság volt.

A zsidók és keresztények közötti írásbeliséget taglaló ötödik fejezet (*„in cartula scribere faciat" – The Uses of Writing between Christians and Jews)* kissé elkülönül az előzőektől. Az olvasó esetleges feltételezésével ellentétben nem egy divattéma kidomborításáról van szó: a kötetbe szervesen beépülő szakasz önmagában is jelentős mondanivalóval rendelkezik. Kétségtelen, hogy zsidók csak a legjelentősebb magyarországi városokban teleped(het)tek meg, és zárt kolóniákat alkottak, saját szent nyelvvel, a héberrel, kifelé pedig a németet és a latint használták. Az együttélés és a zsidókra vonatkozó törvényi előírások azonban már a korai időszaktól kezdve magukkal hozták az írásba foglalást – mint a kapcsolatokat egyszerűsítő és szabályozó eljárást – a keresztény felekkel folytatott interakciókban. A városi írásbeliség az ezek során keletkezett különleges dokumentumok bemutatásával együtt válik teljessé.

A tematikus fejezeteket a *From Charters to Archives* (Oklevelektől a levéltárakig) című hatodik rész zárja le. Az elnyert városi kiváltságok kezdettől fogva ösztönözték a városokat okleveleik megőrzésére. A fokozatosan terebélyesedő városi írásbeli adminisztráció pedig nemcsak a városházák, hanem ezek részeként a városi levéltárak felállítását is igényelte. A téma egyúttal alkalmat nyújtott a szerzőnek, hogy a dokumentumok újrahasznosításának kérdését is bemutassa: miként kerültek be a már nélkülözhető iratok egyes soproni városkönyvek kötéseibe – tömítőanyagként.

Mindezek után jutunk el az *Összegzés*hez, amely az eddig megismert témák elismétlése helyett új szempontokkal gazdagít: a téma egészét időbeli aspektusában, fejlődési ívként láthatjuk viszont. Szende ennek felrajzolásához Darina Lehotská szlovák várostörténésznek a pozsonyi városi kancellária fejlődéséről szóló, a magyar kutatásban egyáltalán nem ismert tanulmányát (Vývoj bratislavskej mestskej kancelárie do roku 1526. *Historické Štúdie* 4 [1958], 222–274. old.) adaptálhatta. Ennek megfelelően a magyarországi városi hivatali írásbeliség öt „lépcsőjét", azaz egymásra épülő fokozatát különböztette meg, amelyek időbeli megjelenése, megszilárdulása városról városra változott ugyan, sorrendjük azonban mindenhol azonos volt.

E modell szerint a közösségi írásbeliség lehetőségét és kereteit a városi privilégiumlevél teremtette meg, amit a saját pecsét használata is elősegíthetett. Ez az első lépcsőfok az 1250/1260-tól 1330-as évekig terjedő időszak fejleménye. Ezáltal vált lehetővé jogi tények önálló írásba foglalása, azaz a saját oklevéladás, amelyhez egy idő után harmadik lépcsőfokként a saját városi jegyző alkalmazása, illetve a városkönyvek felfektetése járult. Előbbi az ügyforgalom, utóbbi a belső adminisztráció növekedésének jele. Mindez a városi kancellária létrejöttéhez vezetett, amely a legjelentősebb magyarországi városokban a XIV. század első felétől az 1380-as évekig terjedő időszakban nyerte el szervezeti formáját. Negyedik lépcsőfokként következik a népnyelv alkalmazása a városi adminisztrációban, legkorábban a XIV. század első felétől, majd ötödikként a városi irattanyag rendszerezett megőrzésének, archiválásának igénye, tehát a városi levéltár megszervezése, ami együtt járhatott a városháza kialakításával, és a legjelentősebb magyarországi városokban általában a XV. századra következett be.

A fejlődés Nyugat-Európához képest persze – ahogy Szende Katalin Gent, Augsburg, illetve kontrollként a lengyel városok példájával érzékelteti (330–332. old.) – megkésett vagy

szerényebb volumenű, ami éppen a kisebb népességkoncentrációból, az alacsony népsűrűségű, alulurbanizált térség jellegéből adódik – de összességében mégiscsak egy nagy, összeurópai folyamat része.

A téma ilyetén tálalásán persze nyilván lehet vitatkozni. A közös jegyeket és a nagy összefüggéseket keresve sok részlet eljelentéktelenedhet. A tiszta várostörténetre számító olvasó hiányolhatja, hogy egyértelműen kimondva nem derül ki, miben különbözik a városi jogi, „hivatalos" írásbeliség a középkori Magyarország többi (királyi kancelláriai, megyei, egyházi stb.) íráshasználatától. Ám nem is ez volt Szende munkájának célja. A mű az olvasni tudást szintén nem tárgyalja, pedig az írás és írástudás csak az érem egyik oldala, és értelmét veszti, ha a fogadó oldalon nem tudnak olvasni. Márpedig a kettő viszonya mutathatná meg igazán az írás társadalmi intézményesültségét. A szerző védelmében azonban erre is találhatunk érvet. Az olvasás elsajátításának vizsgálatához ugyanis más forrásokra lenne szükség, de elejtett megjegyzéseken és esetleges elszigetelt példákon, mint a céhszabályok ünnepélyes alkalmakkor történő felolvasásáról szóló adatokon kívül gyakorlatilag nem is nagyon állnak rendelkezésre e források.

Valójában a téma kivágata nem igényli további szempontok beemelését, és az olvasóban a könyv végére nem is marad hiányérzet. Ebben nagy szerepe van a szöveg nyelvi megformáltságának. Szende nemcsak ír angolul, hanem az angolszász stílusregisztert, retorizáltságot, látásmódot is magától értetődően, természetesen alkalmazza. Ezt azért is fontos kiemelni, mert saját szubjektív tapasztalatom szerint az angol nyelv önmagában nem „csodaszer": ha nem hozzáillő a gondolatmenet és gondolkodásmód, a mégoly lényeges eredmény és mondanivaló is könnyen elsikkadhat. Itt azonban még a „kötelező körök" sem minősülnek tölteléknek, minden állításnak, nyelvi fordulatnak megvan a (nem csak stilisztikai) szerepe. A gondolatmenet az egyes egységekben kellően változatos formákba rendeződik; az induktív és a deduktív tárgyalásnak és érvelésnek is van helye. A példákat Szende jól válogatja össze, egy-egy jellemző eset kiemelésével kellően sikerül megmozgatnia a szöveget. Fontos megjegyezni, hogy a magyar viszonyok nem elszigetelten állnak: Szende a megfelelő pontokon rá-rámutat a birodalmi német, németalföldi és francia területek, a szomszédos osztrák vagy éppen a cseh és lengyel városok hasonló viszonyaira, jelenségeire, értelmezve ezzel a magyar városi jelenségekről tett állításait.

Összességében megállapítható, hogy Szende Katalin az elsősorban nyelvi akadályok miatt megközelíthetetlen magyar várostörténeti kutatások egy fontos témájáról adott világos áttekintést. Munkájának eredményeként végre megjelent egy jól használható, angolszász módon megírt, ezért a globális szellemi vérkeringésbe is remélhetőleg bekerülő könyv a középkori magyar városfejlődés írásbeliségéről. Ezt rajta kívül itt és most aligha tudta volna más megírni...

LAKATOS BÁLINT

Molnár Péter: Garázda Péter sorsdöntő évei

Irodalomtörténeti füzetek 182., 2019., 238 old. (https://www.reciti.hu/2020/5833)

A késő középkorral foglalkozó magyar kutatókat meglepetésként érhette Molnár Péter kötete: a középkortörténész korábban elsősorban a politikaelmélet történetével és a középkori államelmélettel foglalkozott, és most egy irodalomtörténeti sorozatban publikálta kötetét, ráadásul egy olyan történelmi figuráról, akit a szakmabeliek szűkebb körén kívül csak kevesen ismernek. Ki is volt Garázda Péter? E retorikus kérdésre az olvasó itt egy rövid, precíz választ várhatna, de Molnár munkája is arról szól, milyen nehéz erre a kérdésre akár megközelítőleg is pontosan megfelelni. A magyar humanizmuskutatás jelentős szerzői közül többen próbálták összefoglalni tevékenységét Ábel Jenőtől kezdve V. Kovács Sándoron át Marianne Birnbaumig (Eugen Ábel: Petrus Garázda, ein ungarischer Humanist des XV. Jahrhunderts. *Ungarische Revue,* 3 [1883], 21–32. old.; V. Kovács Sándor: Garázda Péter. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 61 [1957], 48–62. old.; Marianne D. Birnbaum: An unknown Latin poem probably by Petrus Garazda, Hungarian humanist. *Viator,* 4 [1973], 303–310. old.; legutóbb C. Tóth Norbert – Molnár Dávid: Garázda Péter – Egy javadalomhalmozó egyházi mint politikai áldozat? *Magyar Könyvszemle,* 132 [2016], 1–13. old.; Molnár Dávid: A Sevillai kódex 'Petrus Garazda'-verséről. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 120 [2016], 67–71. old.)

Születésének és halálának időpontja is bizonytalan, annyit tudunk bizonyosan, hogy nyitrai nagyprépost lett 1474-ben, ezenkívül „javadalomhalmozó egyházi" volt, hiszen Esztergomban és Pécsett is felbukkan kanonokként. Fennmaradt két rövid humanista latin epigramma, amelyet hozzá lehet kapcsolni, azonban egyáltalán nem biztos, hogy ő írta őket: az egyiknek az értelmezése problematikus (erről szól a kötet egyik exkurzusa is), a másik pedig saját sírfelirata – amelyről a műfaj sajátosságai következtében egyáltalán nem állíthatjuk bizonyosan, hogy ő maga írta. Ezenkívül egy Lorenzo de'Medicinek írt levele maradt fenn 1471-ből. Ennek ellenére a humanista „hálózatokban" gyakran forog a neve: hivatkoznak rá Itáliában, epigrammát címeznek neki (Ugolino Verino, Callimachus Experiens és talán Janus Pannonius is), leveleket írnak hozzá (Bartolomeo Fonzio), könyvek tulajdonosaként bukkan fel. A nagy Guarino fia, Battista Guarino egyenesen azt írja neki egy epigrammájában, hogy egymás minden írását kölcsönösen elsőként olvasták el, amikor együtt tanultak. Ennek ellenére a kutató összbenyomása az Garázda Péterről, hogy próteuszi figura: bárhol járunk utána a részleteknek, mindenhol az derül ki, hogy a kutatás álláspontja feltételezéseken alapul, és semmi sem úgy van, vagy nem teljesen úgy van vele kapcsolatban, ahogy a korábbi szakirodalom rekonstruálta.

Molnár Péter e helyzet miatt nem könnyű feladatot tűzött maga elé, amikor erről a tünékeny humanistáról monográfiát szándékozott írni. A szakirodalom szokásos eljárása forráshiány esetén, hogy a hiányzó foltokat más életpályákból ismert párhuzamokkal, nagyobb történeti folyamatokba beillesztéssel igyekszik pótolni, a fennmaradt, de önellentmondó adatokat pedig feltételezésekkel próbálja koherenssé tenni. Molnár célkitűzése nem más, mint hogy ezeket a szakirodalom által – nagyobb részt az elmúlt egy évszázadban – egymásra halmozott feltételezéseket lehántsa Garázda alakjáról, és csak a fennmaradt forrásokból kiindulva állítsa össze, mi az, ami bizonyosan tudható róla. Más, forrásadottságokban szerencsésebb országok történeti kutatásában talán mikrotörténeti kutatás lehetne az, ami ebben a Garázda Péter-kötetben a „historiográfiai légvárak" lerombolásának sorozata.

A szöveg kronológiai rendben halad a Garázdával kapcsolatos szakirodalmi megállapítások felülvizsgálatában és kiegészítésében. A revíziós célkitűzésnek megfelelően az eredmények jelentős része negatív, és minden egyes fejezet a nem túl terjedelmes Garázda-életmű körül létrehozott erőszakos kontextualizálások (vagy a szerző által használt kifejezéssel: légvárak) korrekciójára irányul. A korrekciók részben a friss szakirodalom kritikus összegzésén, részben pedig új eredményeken alapulnak. Így, a kötet fejezeteinek sorrendjében haladva, sor kerül Garázda Péter szűkebb pátriájának revíziójára, ahol Pálosfalvi Tamás kutatásai nyomán (Vitézek és Garázdák. *Turul,* 86 [2013], 1–16. old.) egyértelművé vált, hogy a szlavóniai származás feltevése tarthatatlan, és a család minden bizonnyal Tolna déli részéről, a Bonyhád melletti Apar – ma Aparhant – környékéről származik.

A második fejezetben a szerző tüzetesen megvizsgálja az Egyetemi Könyvtárban őrzött görög evangelistarium bejegyzéseit, amelyekben Garázda neve frivol kontextusban kerül elő: rosszul használt görög betűkkel írott latin szövegben az szerepel, hogy Garázda szereti a nőket, gyűlöli az ördögöket, és ezért Pozsegára küldik a rosszlányok megszámlálására. Az eddigi szakirodalom Garázda személyes együttműködését feltételezte a kódex megszerzésében, és akár a hibás görög bejegyzések létrehozatalában is, Molnár viszont „az inkriminált bejegyzés szerzőjéről" azt állítja – véleményem szerint helyesen –: „csak annyi biztos, hogy a pécsi püspök környezetében élt" (32. old.). Valóban, nehéz lenne a tragikusan rossz görög helyesírást Janusnak, a Garázda-ellenes élcet pedig Garázdának tulajdonítani, hacsak nem öniróniával van dolgunk. Ugyanilyen óvatossággal bánik Molnár Péter a Janus-versekben említett Petrusok azonosításával: a három Petrusra írt Janus-epigramma címzettjei közül egyiket sem tartja egyértelműen Garázda Péterrel (sem a hazai kutatás másik gyakori jelöltjével, Váradi Péterrel) azonosíthatónak, viszont azt sejteti, hogy a három Péter-epigramma címzettje azonos lehet. Én még ebben sem lennék bizonyos, ahogy például a Guarino-iskolában Pálhoz címzett versekkel kapcsolatban is csak sejtés lehet, hogy nem egy „szalmabábuval" vitatkozik a költő, hanem a szintén ott tanuló Paweł Lasocki lehet a címzett (lásd Jankovits László: *Accessus ad Ianum*. Balassi, Bp., 2002. 62. old.). Az egyik – korábban Garázdával is azonosított – Petrus esetében felmerülhet Petrus Podocatarus (Pietro Podocataro) személye, mivel az epigramma egyértelművé teszi ciprusi származását: Janus úgy nem hozott neki semmit a Duna mellől, ahogy Petrus sem saját szülőföldjéről, Ciprusról. Ismeretes, hogy Zrednai („Vitéz") János váradi környezetében egy jóval későbbi tudósítás szerint felbukkant a ciprusi Filippo Podocataro (e történet forráskritikájáról lásd tanulmányom: Origin Narratives: Pier Paolo Vergerio and the Beginnings of Hungarian Humanism. *Hungarian Historical Review*, 8 [2019], 3. szám, 480. old.). Filippo és két testvére, Lodovico és Carlo szintén Guarino tanítványa volt, nagybátyja, Pietro Podocataro pedig gyakran megfordult Itáliában követként. (Róla lásd: Rudt de Collenberg – Weyprecht Hugo: Les premiers Podocataro: recherches basées sur le testament de Hugues [1452]. *Thesaurismata,* 23 [1993], 130–82. old.; Miriam Rachel Salzmann: [Re]constructing aristocratic religious identities in 15th century Cyprus. In: Falko Daim et al: *Menschen, Bilder, Sprache, Dinge: Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen 2: Menschen und Worte*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz, 2018. 342. old.) Bizonyosságról azonban ebben az esetben sem beszélhetünk, ahogy sok más esetben sem, ha Janus epigrammáinak kapcsolati hálózatát akarjuk feltérképezni.

A Mátyás-kor politikatörténetét illetően a kötet talán legfontosabb célkitűzése a Zrednai János-féle 1471-es összeesküvés revíziója, legalábbis ami kultúrpolitikai jelentőségét illeti. Kubinyi András már felhívta rá a figyelmet, hogy a másodlagos, panegirikus célú források (jelen esetben Lodovico Carbone Ernuszt Zsigmond szájába adott beszámolója, miszerint Mátyás ezt követően majdnem eltiltotta alattvalóit az itáliai tanulmányoktól) nem megbízhatók, hiszen egyrészt az összeesküvés után is tanultak magyarok Itáliában, másrészt az összeesküvők közt alig volt itáliai tanultságú. Molnár Péter azzal egészíti ki Kubinyi Andrást, hogy Jóannész Argüropulosz elmaradt magyarországi útjáról is kiderül: nem az összeesküvés felszámolása volt távolmaradásának oka, hanem egyszerűen a Rómába költözés sokkal nagyobb karrierlehetőségeket kínált számára az új pápa, IV. Sixtus, volt iskolatársa alatt.

Ehhez a fejezethez kapcsolódik a *Mátyás haragja* címet viselő exkurzus, amely módszerében némiképp eltér a többi, forráskritikai jellegű kutatástól. Molnár Péter célja itt is a kritikai revízió, de nem annyira a források „kreatív" felhasználását, hanem inkább a Mátyás körüli mítoszépítést illetően. A fejezet célkitűzése hasznos, ily módon összegzően még talán nem olvashattuk a Mátyás haragjával, kegyetlenségével kapcsolatos történeteket, és Molnár Péter felsorolása valóban meggyőző bűnkatalógusnak hat. Ez a rész azonban módszertanilag kívánnivalót hagy maga után: objektív

mércével nyilván sose fogjuk megtudni, mennyire volt könyörtelen Mátyás király Vlad Ţepeşhez, II. Mehmedhez vagy Alessandro de' Medicihez képest. Kiterjedt egodokumentumok (magánlevelek, önéletírás, saját szerzésű fiktív szövegek) híján egy pszichologizáló, pszichohistóriai megközelítés megalapozottsága is megkérdőjelezhető lenne. Ezek a kegyetlenségi narratívák egy olyan mentalitástörténeti kutatás keretébe ágyazva tudnák elveszíteni anekdotaszerűségüket, amely a kegyetlenség szemantikáját sokkal jobban megvizsgálná (lásd pl. Daniel Baraz: *Medieval Cruelty: Changing Perceptions, Late Antiquity to the Early Modern Period*. Cornell UP, Ithaca, 2003.), és így objektívabb képet adnának a kegyetlenség narratíváinak a társadalmi szabályozásban betöltött szerepéről, mint amennyire „Mátyás haragjáról" általuk valaha is helyes benyomást kaphatunk.

Nem elhanyagolható feladat a bizonyosan humanista orientáltságú Garázda kódexeinek feltérképezése sem. Itt az utóbbi évek megélénkült kodikológiai és művészettörténeti kutatásai (különösen Pócs Dániel rekonstrukciója Handó György könyvtáráról [*Ars Hungarica*, 2016. 309–338. old.] és Zrednai János, illetve Janus Pannonius címerhasználatával kapcsolatos meglátásai, ez utóbbi itt idézve a 114. oldalon) teljes mértékben meghaladottá teszik Csapodiné Gárdonyi Klára korábbi megállapításait Zrednai János könyvtáráról. Ezen a téren fontosak Molnár Péter új észrevételei arról, hogy a ma Münchenben található három Livius-kódex még Zrednai János életében, vagy csak Johann Beckensloer idején került-e Esztergomba. Az első kódexben talált cédulán korabeli írással szereplő nevek és jegyzetek minuciózus elemzésével a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a cédula nem készülhetett Zrednai János életében, tehát megkérdőjelezhető az is, eljutott-e hozzá valaha a Garázda Péter által közvetített Livius-szállítmány.

A kötetet három, Garázda Péter „köszöntő" verséről, a Garázda-sírfelirat keletkezéséről és Garázda sosemvolt „kései" itáliai látogatásáról szóló exkurzus zárja, amelyek kitekintést adnak az életpályára.

A részletkutatások eredményeinél talán fontosabb a kötet módszertani tanulsága. V. Kovács Sándor egyik feltevésének cáfolatakor Molnár Péter ezt így fogalmazza meg: „Egy – önmagában nem túl jelentős – historiográfiai légvár végleges szétoszlatásának célján túl az indokolhatja a V. Kovács Sándor ötletének cáfolatára szánt terjedelmet, hogy az irodalomtörténész által a rendelkezésére álló források nem éppen teljes körű és elmélyült vizsgálatára alapozott eseménytörténeti rekonstrukció olyan szemléleti keretbe ágyazódik, mely a hazai humanizmus kutatásában korábban eléggé általános volt, ám olykor még mostanság is tetten érhető. Eszerint az egymással intellektuális kapcsolatban – az adott esetben ráadásul rokonságban is – álló humanisták közti összeköttetések olyan szoros érzelmi kapoccsal jártak volna együtt, ami a V. Kovács Sándor tanulmányából fentebb idézett megfogalmazás alapján magyarázná, hogy egy szó szerint életveszélyes politikai akció előtt az ország két főpapja – a szervezkedés oszlopai – a távolsággal és a kockázatokkal nem törődve értesítik terveikről Itáliában tartózkodó – hierarchikus szempontból jóval alattuk álló – »szellemi társukat«." (47–48. old.) Így Molnár Péter Garázda-monográfiájának végeredménye nemcsak egy Garázda-életrajz, hanem egy módszertani tanulmány is. A kötet folyamatosan azt a kérdést teszi fel, hogy meddig mehet el a kutató az asszociatívan összekapcsolható adatok által alátámasztott történeti rekonstrukcióban. A magyar középkor forrásszegénysége hozzászoktatta történészeinket és irodalmárainkat, hogy gyakran minimális utalásokra, indirekt bizonyítékokra, elhallgatásokra hivatkozva fogalmazzanak meg pozitív állításokat, és állítsanak fel hipotéziseket. Molnár Péter egyetlenegy figura esetében veszi ezeket rendkívüli akríbiával revízió alá. A kötet tanulsága, hogy az összkép több esetben cáfolja, mint ahányban megerősíti ezeket a szekunder adatok alapján felállított hipotéziseket. Ez teszi tanulságossá Molnár Péter kötetét azok számára is, akiket nem foglalkoztat közelebbről egy alig ismert humanista munkássága.

KISS FARKAS GÁBOR

Borbély Gábor – Schmal Dániel (szerk.): Skolasztikus filozófiai szöveggyűjtemény

L'Harmattan, Bp., 2019., 389 old., 3990 Ft

Skolasztikus szöveggyűjteményt szerkeszteni nehéz, olyat pedig, amellyel mindenki elégedett volna, valószínűleg lehetetlen. Aki olyasmire vállalkozik, mint Borbély Gábor és Schmal Dániel saját válogatása (magyar nyelven az első), annak már az elején több nehéz kérdésre kell válaszolnia.

Az első az, hogy érdemes-e egyáltalán *skolasztikus* – és nem *középkori* – szöveggyűjteménnyel kísérletezni. Középkori filozófiai szöveggyűjtemény természetesen számtalan létezik a világban, skolasztikusra azonban kevés példa akad, elsősorban az időbeli határok meghúzásának nehézségei miatt. Természetesen a középkor határai is vitathatók. Ahogyan Fred Robinson, az Amerikai Középkori Akadémia elnöke egyszer ironikusan megjegyezte, kezdhetjük 395-tel, 410-zel vagy 476-tal, és zárhatjuk 1453-mal, 1492-vel vagy 1517-tel, nem is beszélve az ennél önkényesebb kerek évszámokról: „Számos szakmunka, amelyet olvastam, egyszerűen kijelenti, hogy a középkor 1500-ban ért véget, feltehetőleg szilveszter éjszakáján" – tette hozzá (Fred C. Robinson: Medieval: The Middle Ages. *Speculum*, 59 [1984], 4. szám, 750. old.). A skolasztika esetében azonban a határok még képlékenyebbek.

A „skolasztikus" – ahogyan a szerkesztők is leszögezik – természetesen nem a „középkori" szinonimája, annál jóval tágabb kört fog

át. Kezdete ugyanakkor nehezen tehető korábbra, mint maguknak az „iskoláknak", vagyis a középkori egyetemeknek a megalapítása, de mivel az ott tárgyalt problémák és tárgyalásuk módszerei aligha érthetők a megfelelő előzmények nélkül, általában minden hasonló szöveggyűjtemény és monográfia kénytelen visszahátrálni a keresztény filozófia és teológia kezdeteiig, ha ugyan nem egészen a Szentírásig. A jelen kötet például egy Ágoston-szöveggel indít, ahogyan a magyar nyelven elérhető egyetlen történeti bevezetés, *A skolasztikus teológia története* (Ulrich Leinsle munkája, Osiris, Bp., 2007.) is Ágostonnal kezdi a tárgyalást. A történet vége ugyanakkor jócskán az újkorba nyúlik: a szöveggyűjtemény a XVII. század végéig terjedő időszakból is tartalmaz szövegeket, Leinsle pedig még a XVIII. századból is idéz szerzőt, sőt egyesek (például Battista Mondin: *La metafisica di san Tommaso d'Aquino e suoi interpreti*. ESD, Bologna, 2013.) szerint a skolasztika – legalábbis egyfajta skolasztikus tomizmus – története máig sem ért véget.

A szerzők kiválasztására még visszatérünk, de már itt beleütközünk abba a – második – kérdésbe, hogy az előzményeket és az utóhatásokat tekintve meddig érdemes elmenni: vagy még pontosabban, érdemes-e olyan szerzőkkel is foglalkozni, akik a szerkesztők szerint sem skolasztikusok (hiszen Ágoston még nem, Leibniz pedig már nem sorolható ide), ám mégiscsak bekapcsolják a skolasztikus filozófiát egy tágabb filozófiatörténeti összefüggésbe. Ahogyan a könyv bevezetése is kiemeli: „A válogatás alapvető szempontja az volt, hogy a szövegek olyan problémákat reprezentáljanak (természetesen az adott szerző megoldási javaslataival együtt), amelyek meghatározók voltak a skolasztika teljes időszakában, és jelentősek maradtak az újkori filozófiai és teológiai hagyomány számára is." (9. old.)

Persze vitatható, hogy *egyetlen* Ágoston-, illetve Leibniz-szöveg alkalmas-e erre, de ennél is fontosabb a harmadik kérdés: nevezetesen, hogy mit kezdjünk a filozófia és a teológia összefonódásával, amelyre a fentebb idézett mondat is utalt. A kötet címe ugyan *Skolasztikus filozófiai szöveggyűjtemény*, de mint a bevezetés is jelzi, a fordítások „filozófiai és teológiai egységek" hű visszaadására törekszenek, és valóban, a kötetben szereplő írások jelentős része kifejezetten teológiai jellegűnek tűnik: *Az istenlátásról; A vallásos hitről és a bizonyítható teológiai állításokról; Az a priori istenérvek cáfolata; A fideizmus ellen; Istenérvek; Negatív teológia; Az isteni tökéletességről; Az istennevekről; Az istenlátásról; A gondviselésről; Isten oksági szerepéről; Isten előretudásáról, eleve elrendeléséről; Istennek a világ teremtésével kapcsolatos tudásáról; Isten megismeréséről önmaga, valamint a tőle különböző dolgok vonatkozásában; A szabad akarat és az isteni gondviselés összhangjáról; Az isteni megismerésről* vagy *A rossz eredetéről*. Ez csaknem fele az összes írásnak, ami jól szemlélteti, hogy a skolasztika esetében igen nehéz elválasztani egymástól a szerzők filozófiai és teológiai munkásságát, bár továbbra is kérdés, hogy a teológia ilyenkor a filozófia részeként, egyfajta Istenről filozofálásként értelmezendő-e, vagy pedig a filozófiától elkülönülő, önálló diszciplínaként. A kötet címe mintha az elsőt feltételezné, a bevezetésben szereplő „teológiai és filozófiai" megkülönböztetés viszont inkább a másodikat. Akárhogy legyen is, a szerkesztési elvek abban az értelemben világosak, hogy a skolasztikus gondolkodást a középkoron túlnyúlóként értelmezik, de semmiképpen sem kívánják kiterjeszteni a XVII. század utáni fejleményekre; az előzményekre és az utóhatásokra pedig csak röviden utalnak; a szövegeket pedig nem osztályozzák a filozófia *vagy* teológia diszciplináris (a skolasztikus szerzők esetében némiképp mesterséges) elválasztásával. Ami nem azt jelenti, hogy a korabeli egyetemeken ne tekintették volna a teológiát külön tudománynak, csupán azt, hogy a teológiai fakultásokon legalább annyit foglalkoztak filozófiával, mint a szó szoros értelmében vett teológiával.

Ami a szerzők kiválasztását illeti, ugyanilyen nehéz mindenkit kielégítő megoldást választani. Természetesen bárki sorolhatja a kimaradókat: egyesek joggal hiányolhatják Albertus Magnust (elvégre mégiscsak ő volt Aquinói Tamás mestere, a *doctor universalis*) vagy Bonaventurát, aki Borbély Gábor szerint is kora egyik legjelentősebb ferences teológusa volt (lásd Aquinói Szent Tamás: *Az értelem egysége*. Szerk. Borbély Gábor. Ikon, Bp., 1993. 27. old.). De ugyanígy felvethető lenne Alexander Halensis neve is, aki az elsők között kommentálta Petrus Lombardus *Szentenciái*t a párizsi egyetemen, vagy Aegidius Romanusé, aki korának egyik legbefolyásosabb szerzője volt, maga is Aquinói Tamástól tanult, de metafizikájában és ismeretelméletében számos ponton túllépett mesterén. (Erről lásd például Concetta Luna munkáit az 1980–1990-es évekből.) Ha pedig a XIV–XV. századig ugrunk előre, ott van Ingheni Marsilius, Nicole Oresme vagy Gabriel Biel, és a sor tetszés szerint folytatható.

Mindez azonban csak annyit jelez, hogy a skolasztikus hagyomány jóval gazdagabb annál, mint ahogy sokan még ma is feltételezik, és összes jelentős képviselőjét ugyanúgy lehetetlen egyetlen kötetben szerepeltetni, mint bármely más filozófiai (vagy teológiai) hagyományét. Amit nehezebb megindokolni, az a válogatás aránytalansága, elsősorban Aquinói Tamás szövegeinek túltengése. A gyűjteményben 39 írás szerepel, amelyek közül 17, tehát az összesnek majdnem a fele (a 32 középkori forrásnak pedig több mint a fele) a *doctor angelicus* munkája. Olyan középkorászok, mint John Marenbon, már évek óta hangsúlyozzák, hogy mindez azt a téves illúziót kelti, mintha Tamás lett volna a középkor – vagy esetünkben a skolasztika – legmeghatározóbb gondolkodója, és nem pusztán egyike a legfontosabbaknak, legjobb esetben is csupán „az első az egyenlők között" (vö. John Marenbon: Why we shouldn't study Aquinas: the annual Aquinas lecture given at Maynooth University in March, 2017. https://www.academia.edu/32902867/Why_we_shouldnt_study_Aquinas). Még ha a hatástörténet felől tekintünk is vissza a középkori skolasztikára, el kell ismernünk, hogy Tamás mellett – aki a domonkos és a jezsuita rend-

ben persze mindvégig kétségtelen népszerűségnek örvendett – az újkori filozófiára legalább ekkora hatást gyakorolt Duns Scotus, aki a válogatásban csupán egyetlen szöveggel szerepel, vagy Ockham, aki néggyel (és ezzel máris ő a második helyezett az Aquinói mögött). Nagy öröm ugyanakkor, hogy a holtversenyben harmadik helyezettek között olvasható Nicolaus de Ultricuria és az ő két, Bernardusnak írt levele, amelyek alapján később hol középkori Hume-ként, hol a modern szkepticizmus előfutáraként jellemezték (lásd Tóth Zita Veronika: Ockham és Ultricuria: a középkori és az újkori szkepszis. *Elpis,* 2 [2007], 116–138. old.), vagy Robert Holcot, akinek a *futurum contingens*ekről (jövőbeli esetleges dolgokról) írt értekezései valóban a skolasztikus filozófia legizgalmasabb fejezetei közé tartoznak. Azon persze megint hosszan lehetne vitatkozni, hogy a „kései" vagy „második" skolasztika négy szerzője (Domingo Bañez, Luis de Molina, Gabriel Vázquez és Francisco Suárez) sok-e vagy kevés, vagy hogy a francia Antoine Arnauld egyáltalán idetartozik-e, de fogadjuk el, hogy a válogatás az válogatás, és a szerkesztés implicit elvei szerint ők inkább közvetítő szerepet játszottak a középkori és újkori filozófia között.

Ami egyébként a közvetítő szerepet illeti, a szöveggyűjtemény tudatosan korlátozódik a metafizika, az ismeretelmélet, a lélekfilozófia és a filozófiai antropológia egyes kérdéseire: etikáról alig, politikai filozófiáról pedig egyáltalán nem esik szó. A magam részéről ezt hiánynak érzem, és nem értek egyet azokkal, akik szerint „e területeken az újkor valóban új utakat keresve sokszor tudatosan szakított a régivel" (lásd Bakos Gergely recenzióját az itt tárgyalt kötetről, *Vigilia*, 86 [2021], 1. szám, 75–76. old.). Ha valahol, hát a politikai filozófia területén ez biztosan nem igaz: elméletben és gyakorlatban egyaránt egyenes út vezetett a vegyes kormányzat középkori elveitől a hatalommegosztás modern koncepciójáig, a természeti törvény fogalmától a természetes jogokig, vagy akár az ellenállási jog deklarálásától a társadalmi szerződés elméletéig (lásd Joseph Canning: *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450.* Osiris, Bp., 2002. 154. old.).

De mindez talán már felesleges szőrszálhasogatás. Egyetlen szöveggyűjtemény sem lehet teljes, de arra, hogy ráébresszen bennünket a skolasztikus gondolkodás sokszínűségére és termékenységére, a jelen kötet nagyon is alkalmas. A célja is valószínűleg az, hogy filozófiai kurzusokon, az egyetemi oktatásban felhasználható legyen, és ha csak annyit ér el, hogy a skolasztika eggyel előrébb lép ezen a téren, már hálásnak kell lennünk. Talán feltűnt, hogy a fordításról, a terminológiáról, a magyar szövegek színvonaláról eddig szót sem ejtettem: épp azért, mert ilyen szempontból a szöveggyűjtemény rendkívül világos és egységes. Azt persze nem állítanám, hogy olvasmányos, mert a skolasztikus szövegek – definíciójuk szerint – nem is törekszenek ilyesmire, de aki veszi a fáradságot, hogy elmélyüljön bennük, azt komoly intellektuális élménnyel (már majdnem azt mondtam, élvezettel) fogják megajándékozni.

NYIRKOS TAMÁS

Válogatás a műemléki gyűjtemények korai forrásanyagaiból

Kiállítás a Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ rendezésében

A felszámolt egykori magyar állami műemlékvédelem székházában, a budavári Táncsics Mihály utca 1-ben, amelybe a háborús károk helyreállítását és a szükséges átalakításokat követően 1971-ben költözött be az akkor Országos Műemléki Felügyelőségnek nevezett intézmény, 1971 és 2012 között számos kiállítást rendeztek. Az udvar földszint fölötti lefedésével kialakított aula eleve kiállítások számára alkalmasnak épült: az egykori körfolyosó konzoljainak közeiben képakasztó rudakat helyeztek el, a két fehér márvánnyal burkolt középpillér pedig a mennyezeten kívül egy tágas, jól megvilágítható vitrint is tartott. (Ez utóbbit az ezredforduló után egy műemlékinek nem igazán mondható átalakítás során – a modernizáció jelszavával – hivatalvezetői döntéssel eltüntették, a kiállításoktól függetlenül is értelmetlen lyukat vágva az eredetileg alaposan átgondolt tér áramlásába.) Az 1980-as évektől a pince egyik középkori eredetű, boltozatos terében is lehetett kamarakiállításokat rendezni.

A rendelkezésemre álló kiállítási katalógusok és a meghívók, a műemléki publikációk híranyagai, valamint az emlékeim alapján a négy évtized alatt másfél száznál biztosan több bemutatónak adott helyet a székház, és legalább nyolcvan további tárlatot tudtam összeszámolni a vidéki kirendeltségek épületeiben, más helyszíneken, mi több, nem is egy földrészen – a valós szám közelítheti a háromszázat. Hosszú időn át a kiállítások többségét a műemlékvédelmi intézményrendszerhez kapcsolt Magyar Építészeti Múzeum munkatársai rendezték Budapesten és a székesfehérvári kirendeltségen – katalógusaik egy része ma is fontos forrásközlés. Egyenesen úttörő publikáció a szocreál építészetnek szentelt három kiadvány – az elsőnek a címlap-tipográfiája, illetve a kiállítási installáció egy ironikus része 1992-ben kicsit „kiverte a biztosítékot", és a program majdnem az intézményi öncenzúra áldozatául esett.

A későbbiekben egyre több tárlatra került sor a műemlékvédelem nemzetközi kapcsolatai jegyében – a Táncsics utcába külföldről érkező bemutatók ellentételezéseként az itteni kiállítások eljutottak a külföldi társintézményekhez, a magyar váraknak szentelt vándorkiállítások, valamint a szlovák műemlékvédelemmel közös tárlatok beutazták Európát. Egyre több lett a fotókiállítás – az intézményi „demokratizálódás" keretében nemcsak a fotóműterem hivatásos műemlékes fényképészei, de például műemléki felügyelők és hatósági munkatársak is rendezhettek kiállítást.

A leglátványosabb, legemlékezetesebb programok közé tartoztak az új

székházba költözést követően, 1972-ben százéves, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal 2012-es felszámolása idején már 140 éves múltra visszatekintő műemléki gyűjtemények anyagaiból összeállított bemutatók. Ehhez azonban kemény munka vezetett. A művészettörténeti köztudatba kerülve először a gyakran a későbbi helyreállítások következtében nem kis részben hitelüket vesztett középkori falfestmények eredetibb állapotát őrző, látványos akvarellmásolatok, a hatalmas fényképezőgép-ládák 30×40 cm-es üvegnegatívjainak részletgazdag felvételei, a historizáló tervlapok és korai műemlékfelmérések grafikai remekei jelentek meg a nagy középkori, majd kora újkori kiállításokon, nemcsak forrásdokumentumként, de már önálló műalkotásként is. Ez azonban csak a jéghegy csúcsát jelentette – a tervtár, fotótár, irattár anyagainak zöme, bár jórészt beleltározva és többé-kevésbé megfelelő körülmények között, de ismeretlenségbe burkolózva várta felfedezését.

A műemlékvédelem 1992-es átszervezésekor – az 1957-ben létrehozott Országos Műemléki Felügyelőség szakhatóságból hatósággá alakítása és átnevezése Országos Műemlékvédelmi Hivatallá – az addigi Tudományos Osztály főosztállyá bővült (ez létszámában is megmutatkozott), ezen belül pedig a műemléki gyűjtemények kezelésére hivatott részleg csoportból önálló osztállyá alakult. Vezetője, a művészettörténész Gransztóiné Györffy Katalin már az 1980-as évek második felétől ambiciózus programot hirdetett, amelyhez megnyerte az intézmény vezetését. Már 1990-től OTKA-támogatásra is sikeresen pályázott, de legfőképpen fellelkesítette a gyűjteményekben dolgozó szakembereket. Monografikus kiállítások születtek Hollenzer László (1870–?) műemlékes fotográfus alkotásaiból (Plank Ibolya, 1990), Petrik Albert (1876–1916) századfordulós budapesti fényképeiből (Lászlóné Laár Erika, 1993), a művészettörténész Gerecze Péter (1856–1914) óriási forrásértékű felvételeiből (Bakó Zsuzsanna Ildikó, 1993), *A szentek fuvarosa* címmel a művészettörténész Divald Kornél (1872–1931) addig kéziratban maradt felső-magyarországi topográfiája alapján bemutatott, az eperjesi családi műterem hagyományaira építő, 1900–1919 között készült Divald-felvételekből (Cs. Plank Ibolya, 1999). A tervtár anyagaiból *Az örökség hagyományozói címmel* két rajztanár, Könyöki József (1829–1900) és Myskovszky Viktor (1838–1909) műemlékfelméréseit mutatták be (Granasztóiné Györffy Katalin és Váliné Pogány Jolán, 2000). Valamennyi kiállításhoz készült katalógus, az utolsóhoz csak Könyöki műemléki leírásainak és rajzainak feldolgozásával. Myskovszky születésének 160. évfordulója alkalmából viszont Szlovákia és Magyarország műemléki hivatala 1998-ban Kassán és Bátfán négynapos konferenciát rendezett, az előadások a következő évben közös kiadványban jelentek meg, a felvidéki rajztanár nagyszámú felmérési rajzának reprodukciójával együtt. Könyöki József pozsonyi rajzait a szlovák fővárosban is kiállították (2001).

A kezdetben egyszerűbb kiadványok egyre gondosabb tipográfiával és nyomdai kivitelben jelentek meg. A Divald-kiállítás és katalógusa a kiállítások kategóriájában egyenesen elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Bizottsága Opus Mirabile díját, amelyet az év legjobb művészettörténeti teljesítményeinek elismerésére 1995-ben alapítottak. A közölt fényképek magas esztétikai értékéhez méltó volt az Örökségvédelmi Hivatal és a Magyar Építészeti Múzeum közös, az 1927–1950 közötti időszak modern építészeti fotóját bemutató *Fény és forma* kiállítást kísérő katalógus (Cs. Plank Ibolya, Hajdú Virág és Ritoók Pál, 2003, 2010[2], angol nyelven is). A tárlatot 2001–2010 között tíz helyszínen, 2003-ban a Műcsarnokban, hat alkalommal külföldön (Franciaország, Finnország, Hollandia, Ausztria, Németország, Lengyelország) is bemutatták.

A nagyszabású kiadványok nem csupán a képi források közlésére törekedtek. Divald topográfiai kéziratának és Könyöki műemléki törzslapjainak kritikai apparátussal magyarázott kiadásai jelezték, hogy megindult a műemléki könyvtár kéziratainak és a tudományos irattár iratanyagának rendezése, feldolgozása is. Bardoly István elkészítette a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága 1872–1881 közötti irattárának teljes kéziratgyűjteményét (az anyag kiadásra vár), egész tanulmánysorozatban fordult a műemlékvédelem történetének egyes csomópontjaihoz, és az intézmény kutatói közül többen is részletes intézménytörténeti tanulmányokhoz használták fel a gyűjtemények anyagait.

A magyarországi műemlékvédelmi gondolat születése a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Kassán és Eperjesen 1846-ban rendezett vándorgyűléséhez kötődik, Henszlmann Imre (1813–1888) itt hívta fel a szakemberek és a hazafiak figyelmét a kassai Szent Erzsébet-templom kiemelkedő fontosságára és rossz állapotára – ennek következtében adta ki a Magyar Tudományos Akadémia a következő évben felhívását a műemlékek védelme érdekében. A vándorgyűlés 150. évfordulóját 1996-ban az Országos Műemlékvédelmi Hivatal a magyarországi műemlékvédelem első évszázadát bemutató, a műemléki gyűjtemények anyagaira és az addigi kutatási eredményekre alapozott, Gransztóiné Györffy Katalin által rendezett kiállítással ünnepelte. Az ehhez kapcsolódóan kiadott, *A magyar műemlékvédelem korszakai* című tanulmánykötet (Bardoly István és Haris Andrea szerkesztésében) azóta is hézagpótló, egyetemi tankönyvként máig használt szakkönyv. A kiállítás rendezője így fogalmazta meg benne a munka ars poeticáját: „A gyűjtemények napjainkig topografikus rendben, műemlékek szerint tartották nyilván a rajzokat és fotókat, így nagy nehézséget jelentett egy-egy építész, művészettörténész, fényképész tevékenységének a feldolgozása. Néhány évvel ezelőtt [...a] beinduló, alkotókra összpontosító kutatás és az informatizált nyilvántartás lehetővé tette a műemlékvédelem történetének másfajta megközelítését, amely nem az emlékekből kiindulva, hanem a műemlékvédő személyiségén keresztül próbálja feltárni ezt a folyamatot. A kiállítás anyagának válogatásánál,

amely elsősorban [...a műemlékvédelem] gyűjteményeiből származik, arra törekedtünk, hogy bemutassuk azt az önkéntes társadalmi tevékenységet, amely a műemlékvédelem első évszázadában olyan erőteljesen érvényesült, s különösen az emlékek számbavételében, lajstromozásában, feltárásában jelentős eredményeket ért el." (235. oldal)

A gyűjteményi forrásfeltárás egyik fontos terepe volt a műemlékvédelem történetiségét hangsúlyozó kutatói szemléletmód érvényesülésének. Párhuzamosan zajlott azzal a műemléki épületkutatás („falkutatás") módszertanának korábbi kidolgozásán és érvényre jutásán (Dávid Ferenc) alapuló gondolkodással, amely a műemléket – az épületet – mint saját történetének alapvető forrását határozta meg, hangsúlyozva az eredeti anyagi szubsztancia részletes dokumentálásának és megőrzésének elsődlegességét a rekonstrukciók vágyképeivel szemben. Ezek a műemlékvédelem-történeti kutatások jól beleillettek az ezredforduló körüli évtizedek magyarországi művészettörténetében általános tudománytörténeti vizsgálódások körébe. Ennek a folyamatnak az egyik letéteményese az MTA Művészettörténeti Intézete volt, de kivette a részét belőle a Magyar Nemzeti Galéria, a Szépművészeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum, és természetesen az egyetemek, ahol egész sor, a témakörbe illeszkedő szakdolgozat és doktori disszertáció született.

A gyűjteményi program azonban nem csupán „magasröptű" elemzések, kutatások lehetőségeinek megteremtését jelentette. A műemléki kiállítások, publikációk nem lehettek volna lehetségesek a kiterjedt leltározási, informatikai és állagvédelmi-restaurálási tevékenység nélkül. Aprólékos munkával rögzítették az évszázados üvegnegatívok pergő felületeit, savmentes csomagolásba helyezték a kényes felvételeket, egyúttal az öngyulladástól is fenyegetett filmeket megfelelően hűtött térbe helyezték, megtisztították a falképmásolatok akvarelljeit, és eltávolították a rajzok széléről a közelmúlt rongáló-pusztító modern anyagait („cellux"). Ha minderre nem került volna sor, a műemlékvédelem állami szervezetének 2012 óta folyó leépítése során három és fél évre bezárt gyűjtemények munkája nem indulhatott volna újra olyan zökkenőmentesen, ahogy az 2019–2020 folyamán szerencsésen megtörtént.

A gyűjteményeket 2016 májusában zárták be a Táncsics Mihály utcában. A Kárpát-medencében páratlan, a folyóiratokkal együtt vagy 60 ezer kötetet számláló szakkönyvtárról, a több mint 700 folyóméternyi (közel 50 ezer db) felmérési, terv- és kutatási, régészeti és restaurátori dokumentációt, továbbá 120 ezer rajzot tartalmazó műemléki tervtárról, a 400 ezer felvételt őrző – az üvegnegatívoktól a digitális felvételekig terjedő – fényképtárról, valamint az irattárról van szó, amely kihelyezett levéltári egységként az intézményes műemlékvédelem 1872-ben kezdődő, teljes történetét magában foglalja (az utóbbi gyűjtési időszaka 1992-ig terjed). Anyaguk az első világháború végéig tartalmazza a történeti Magyarország teljes területének emlékeire vonatkozó addig összegyűjtött dokumentumokat is. Vagy kétévnyi intézményi hányattatást követően az anyagok a még meglévő munkatársakkal együtt a Magyar Művészeti Akadémia fenntartásába kerültek, együtt az Építészeti Múzeummal. A közös vezetés alá helyezett, Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ névre keresztelt intézmény 2018 decemberében az angyalföldi Jász utcába települt (XIII., Budapest, Jász utca 33–35.), ahol egy bérelt irodaházban 2020 elején meg is nyithatta kutatótermeit a tervezők, restaurátorok, művészettörténész, régész, építészettörténész kutatók előtt. A helyszín nem rendelkezik ugyan a budai Várnegyed patinájával, de elegendő a hely, megfelelő a bútorzat, kifogástalanok a raktározási körülmények, mindent el lehetett helyezni, és neki lehetett látni az utóbbi években felgyülemlett hátralék leltározásának, rendszerezésének (például az egykor volt Műemlékek Állami Gondnoksága nagyszámú dokumentációja, valamint több műemléki szakember hagyatéka is ide került).

Amikor végre minden rendeződni látszott, a kiállítások hagyományának felújítására is elérkezett az idő. Az eredmény alapján ezt legalább annyira várták az intézmény régebbi, tapasztalt munkatársai, mint a fiatalabb generációnak a munkába bekapcsolódó képviselői. Az első kiállítás csoportmunka eredménye, az intézmény Műemlékvédelmi Dokumentációs Osztálya jegyzi. Az épület földszintjén a könyvtári és fotótári kutatóterem előtt lévő helyiség és a bejárati előtér egyes részeit tették alkalmassá a tárlatok befogadására – a megnyitóra 2020. szeptember 18-án, a vírus jegyében előzetes regisztrációval és maszkban került sor. (A Táncsics utcából az új helyre mentett, kapuőrzőként hasznosított oroszlán – eredeti kőelem az Országház déli kőtornyáról – is maszkkal védte a látogatók egészségét.) A hely nagyjából az egykor kamarakiállításokhoz használt Táncsics utcai pince méreteivel egyezik – a látványos bemutatókra is alkalmas egykori aulához semmiképpen nem mérhető. Előnye viszont, hogy mindenki, aki az épületbe belép, találkozik vele: egyik-másik tabló, vitrin, dokumentum óhatatlanul is a szeme elé kerül.

Az 1996-os, egyszerre programadó és a program már végrehajtott részeinek eredményeiről beszámoló nagy tárlat képe természetesen nem lebeghetett a rendezők szeme előtt, a mostani kiállításban azonban megvan az összképhez egy kisebb bemutatók sorozatán keresztül eljutó, többéves új program lehetősége. Jelen tárlat témája – „Válogatás a műemléki gyűjtemények korai forrásanyagaiból" – elsődlegesen maguknak a gyűjteményeknek a történetére helyezi a hangsúlyt, az intézményesülő műemlékvédelem 1872-es megalakulásától 1890-ig. Az elsődleges cél a bemutatkozás volt: a gyűjtemények munkatársai a hosszas zárvatartás után újra kívánják pozicionálni magukat és új intézményüket – felvenni az elejtett fonalat, népszerűsíteni a gyűjtemények anyagait és az ott folyó munkát. Ennek érdekében most valamennyi gyűjteményrész látványos dokumentumokkal, tárgyakkal, műalkotásokkal vette ki részét a kiállításból.

Az előtérben nem művészi színvonalával, inkább nagyobb méretével tűnt ki egy igényes tipográfiájával egyébként kora jellegzetes termékének számító plakát. A mostani tárlat rendezői ezzel 140 évvel korábbi „kollégáik" példájára utaltak, az 1880-ban a műemlékek rajzi felméréseiből rendezett kiállításra: „A magyarországi műemlékek ideiglenes bizottsága a hazai műemlékekről felvett rajzokból a képzőművészeti társulat sugáruti 79. számu épületében kiállitást rendezett, melynek megtekintésére a hazai cultura iránt érdeklődő közönséget tisztelettel meghivja." Az, hogy a műemlékvédelem a „hazai cultura" része, manapság sajnos sokkal kevésbé tűnik nyilvánvalónak, mint a 19. századi hőskorban. Nem az 1880-as bemutatkozás volt egyébként az első. A Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága – majd az 1881. évi műemléki törvény (korabeli törvénytári kiadását ugyancsak szerepeltették az egyik vitrinben) megszületésével Műemlékek Országos Bizottsága – jelen volt már 1879-ben a székesfehérvári, majd 1885-ben a budapesti Országos Kiállításon is. 1896-ban a Millenniumi Országos Kiállításon a történeti főcsoport keretében a rajz- és fotógyűjtemény reprezentatív válogatással jelentkezett, az 1900. évi párizsi világkiállításon pedig az ott szereplő műemléki szervezetek közül egyedül a magyarországi aranyérmet is kapott.

A mostani kiállítás plakátja – és a leporelló címlapja – az erdélyi Csíkmenaság (Armăşeni, Románia) római katolikus temploma szentélyboltozatának részletét mutatta, a hálóboltozat cikkelyeiben Borbálát, Katalint és más szenteket ábrázoló falképekkel. A fényképet 1890-ben Huszka József rajztanár, az erdélyi falképek szorgalmas feltárója és kutatója készítette, akinek felvételeit már a kortársak is sokra értékelték. Azt, hogy akkoriban a rajz/akvarell mellett átállhattak a fényképdokumentációra, a kiállítás szervezői a most bemutatott kezdeti időszak záróéveként, korszakhatárként értékelték: az addig rajzra koncentráló dokumentációs módszerrel szemben 1889/90-re esett a fényképezés szélesebb körű áttörése, a hivatal fényképezőgépet is vásárolt, és az 1880-as évek második felében lezajlott generációs váltással helyzetbe hozott ifjabb munkatársak (Czobor Béla, Möller István) beletanultak a használatába.

Csíkmenaság temploma, falképeivel együtt, archív fotókon és vízfestményen egyaránt megjelent a kiállításon, ahol a korszak más, sokkal kevésbé pontos, egyenesen idealizált falfestés-dokumentációs módszereit is megismerhette a látogató. A felvidéki Zselíz (Želiezovce, Szlovákia) római katolikus templomának falképei különleges témájuk miatt is figyelemre érdemesek – itt, a kiállításon Wennes János ugyancsak 1890-ben készült, alig ismert – először nemrég publikált – másolatai pontosságukkal és technikai megvalósításuk színvonalával meg sem közelítették Huszka produkcióját, tudományos értékük azonban az azóta elpusztult részletek megörökítésével így is jelentős. Minden szempontból kiemelkedő alkotás viszont Storno Ferenc 1873-ban készült, nagyméretű akvarellmásolata a nagyszebeni (Sibiu, Hermannstadt, Románia) evangélikus templom Kálvária-falképéről. A Kárpát-medence egyik legnagyobb méretű, 1445-ös évszámmal keltezett középkori falképét éppen ennek a másolatnak a segítségével lehet akár nemzetközi kiállításokon is bemutatni.

A festészet emlékanyagának nem csak monumentális alkotásait dokumentálják a műemléki gyűjtemények. A műemlékvédő bencés Römer Flóris hagyatékából kódexek és címereslevelek miniatúráinak színes másolatait is ki lehetett állítani, amelyeket ő maga készített. A többek között a corvinakutatásban is fontos szerepet játszó Römer jól példázza azt a komplex szemléletmódot, amely az akkoriban még nem teljesen szétváló régészet és művészettörténet műemlékvédelemben játszott szerepét jellemezte. Kortársa és hivatali pályatársa, Henszlmann Imre – mindketten az 1880-as évek végén leköszönő intézményalapító generáció prominensei – is jól rajzolt: a tárlaton éppen a Römerről készített portréja igazolta ezt. A kassai Szent Erzsébet-templomról 1846-ban kiadott, rézmetszetekkel díszített kötete (*Kassa városának ó német stylü templomai.* Pesten, Landerer és Heckenast Könyvny., 1846.) az első magyarországi művészettörténeti monográfia, egyben a magyar műemlékvédelem születésének dokumentuma is. Most a műemléki könyvtár vitrinjében állították ki, együtt egy „életszagú" kis cédulával, amely Henszlmann „megintését" örökíti meg könyvtári elmaradása okán, egy évvel 1888-as halála előtt. Ugyanúgy a Tudományos Irattár őrzi, ahogy a budaszentlőrinci pálos kolostorrom ásatásainak támogatására 1847-ben felvett fizetési ívet is. A könyvtár anyagának gyűjtése egyébként az Ideiglenes Bizottság 1872-es megalakításával egyidejűleg megindult, a kiállításon ezt az 1874-ben beleltározott kiadványok jegyzéke, egy 1875-ös könyvkötői és egy 1879-es könyvkereskedői számla, valamint a Henszlmann megintésének évében felvett leltárkönyv jelezte.

Önmagában a viszonylag kis számú tárgy, dokumentum, rajz és fénykép – bármennyire érdekesek és/vagy szépek is – nem alkotna a közönség számára értelmezhető egészet, szükség volt a folyamatok hivataltörténeti összefüggéseinek bemutatására is. A falra helyezett szöveges táblók – néhány további illusztrációval gazdagítva – némileg párhuzamba állították a műemlékvédelem társadalmasításának XIX. századi programját legalább azzal az óhajjal, hogy a mi korunkban – amikor hasonló átfogó vízióról álmodni sem lehet – a műemléki gyűjtemények legalább a helyükön és értékükön legyenek kezelhetők.

Ennek a „kezelésnek" a népszerűsítő kiállítások csupán egyik terepét jelentik. Felújításra vár azonban a 2000 körüli évek másik hagyománya is, az anyagközlő nagy katalógusok és publikációk sorozata. A Táncsics utcai aula utolsó nagy gyűjteménytörténeti kiállításának, Sztehlo Ottó bizottsági másodépítész hatalmas hagyatékának bemutatójához (Bakó Zsuzsanna Ildikó, 2008) már nem kapcsolódott a Divald- vagy Könyöki-kötethez hasonló monográfia – a nagyrészt elkészült kézirat a látványos rajzi és fényképészeti felvételek katalógusával mindenképpen felveen-

dő az új Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ kiadási programjába. Már jó ideje elkészült a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága tíz évének teljes fennmaradt iratanyagát feldolgozó kötet – már említett – kézirata is, az összes dokumentum teljes szövegközlésével: megjelentetése, a hivatalba az iratokkal egykor egyszerre beküldött felmérésekkel illusztrálva, tudósnak és érdeklődőnek egyaránt nagy örömére szolgálhatna. Ehhez szükség van arra, hogy a gyűjteményrészek későbbi szétválasztása miatt egymástól elváló iratok és dokumentumok legalább jegyzékszerűen összekapcsolódjanak. A régi iktatószámok alapján az utóbbi évek erőfeszítéseinek köszönhetően ez részben már rendelkezésre is áll: Kovács Gergely munkája, aki az 1882–1892 közötti iratokat is feldolgozta már. Az első két hivatali évtized – lényegében a mostani tárlat időszaka – anyagai így akár egy sorozat indító kötetei is lehetnének, hiszen az utóbbi időszakban az egész alapjaként már majdnem a teljes irattár revíziója, rendezése, mutatózása, olvasása megtörtént (1984-nél tartanak). Hangsúlyozni kell, ahogy az a mostani kiállításból is kiviláglott: 1919 tájáig a budapesti műemléki gyűjtemények a teljes történeti Magyarország műemlékállományának dokumentációját őrzik. Ennek az anyagnak a megőrzésével, feldolgozásával és nem kis részben a határon túlról érkező szakemberek kiszolgálásával a korábbi műemléki szervezet 1990 tájától jelentős mértékben, az érintettek egyértelműen pozitív értékelését kiérdemelve járult hozzá a Kárpát-medence országainak tudományos együttműködéséhez (a határon túlra került műemlékek értő helyreállítása, e dokumentumok segítségével, nemzeti érdekünk is!).

A gyűjteményi kamarakiállítás a tervek szerint a 2020. szeptemberi megnyitót követően december közepéig tartott volna nyitva. A járványügyi helyzet következtében azonban november 11-én bezárták, a gyűjtemények kutatótermeivel együtt. Az intézmény honlapja szerint a tárlat „a járványügyi helyzet lecsengésével meghosszabbításra kerül a későbbi látogathatóság érdekében”.

LŐVEI PÁL

Erőltetett menet

Muraközy László: A koreai rejtély. Remetéből világpolgár. Akadémiai, Bp., 2020. 270 old., 5580 Ft

A hidegháborús politikai akadályok következtében a magyar közgazdasági szakirodalomnak csak az 1980-as évek közepétől nyílt lehetősége rá, hogy komoly, módszeres elemzésnek vesse alá Dél-Korea gazdasági modernizációját. Hernádi András *A távol-keleti kihívás* című monográfiáját tekinthetjük az „első fecskének”, amelyet csakhamar rajban követtek a tudományos publikációk és szakdolgozatok, többek között Bassa Zoltán, Demeter Orsolya, Kovács Attila, Kvalla Ferenc, Marosi Miklós, Mayer László, Neszmélyi György, Simon György, Sipos Sándor, Szűcs Ferenc, Tánczos Adrián és Tóth Timea tollából. A „létező szocializmus” modernizációs modelljének kritikus felülvizsgálata, majd lebontása természetszerűen megnövelte az érdeklődést Dél-Korea és a térség többi újonnan iparosodott országa (Tajvan, Szingapúr, Thaiföld és Malajzia) látványos fejlődése iránt. Hazai szempontból Dél-Korea nem csupán vonzó kereskedelmi partnernek és tőkeerős befektetőnek (vagy éppen félelmetes piaci vetélytársnak) látszott, hanem potenciális modernizációs példaképnek is. A sajátos dél-koreai gazdaságfejlesztési modell iránti magyar érdeklődést az 1997-es pénzügyi válság sem oltotta ki, hanem éppenséggel további ösztönzést adott a koreai politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok elemzéséhez.

Muraközy László könyve így nem annyira témaválasztásában, mint inkább átfogó és interdiszciplináris jellegében, hosszú távú történelmi perspektívájában, adatgazdagságában, árnyalt szemléletében és elemzési mélységében hoz nóvumot a hazai közgazdasági és koreanisztikai szakirodalomba. Míg a korábbi hazai monográfiák – Mayer László: *A Koreai Köztársaság (Dél-Korea) gazdasága és gazdaságpolitikája* (JATE Press, Szeged, 1994.) és Neszmélyi György: *A három egykori királyság földje* (Agroinform, Bp., 2004) – csak rövid áttekintést nyújtottak a Pak Csong Hi-korszak (1961–1979) előtti gazdasági fejlődésről, és elsősorban az agrárszférára, az ipari szektorra, illetve a külkereskedelemre összpontosítottak, Muraközy műve csaknem száz oldalt szentel a gyarmatosítás előtti konfuciánus társadalomnak, a japán uralom (1910–1945) alatti gazdasági átalakulásnak és a Li Szin Man (1948–1960) által szorgalmazott importhelyettesítő iparosításnak, az 1961 utáni korszak kapcsán pedig különösen nagy figyelmet fordít a modernizáció pénzügypolitikai aspektusaira: a bankszektorra, az árfolyampolitikára és az adórendszerre.

A könyv kronologikus sorrendben mutatja be a koreai gazdaság és társadalom fejlődését. Az első rész a Koreai-félsziget első királyságainak kialakulásától a japán gyarmati uralom kezdetéig tartó időszakot, a második a gyarmati korszak gazdaságpolitikáját, a harmadik a második világháború végétől Pak Csong Hi haláláig a dél-koreai fejlesztő állam *(developmental state)* evolúcióját, a negyedik az 1980-as katonai puccstól az 1997-es pénzügyi válságig a dél-koreai gazdaság ellentmondásos átalakulását tekinti át, az ötödik pedig arra keresi a választ, hogyan tudott megbirkózni az immár hivatalosan is fejlett országnak számító Dél-Korea a XXI. század kihívásaival. A szerző e nagyobb tartalmi egységeket alfejezetekre bontotta (részben kronologikus, részben tematikai alapon), egyes kulcsfogalmakat és kulcsszereplőket pedig külön címszavakban mutatott be.

Az ókori, középkori és kora újkori koreai társadalmi és gazdasági viszonyok aprólékos leírása, különösképpen pedig a kínai konfuciánus civilizáció részletes ismertetése kissé ellentmondásosan kapcsolódik az 1961 utáni modernizációs folyamat elemzéséhez. Mivel Muraközy ismételten hangsúlyozza, hogy a konfuciánus társadalomfilozófiai hagyományok – például a hierarchikus irányítás legitimitása, a közösségi konszenzus előtérbe helyezése és az oktatás magas társadalmi presztízse – jelentős mértékben megkönnyítet-

ték Pak Csong Hi tekintélyuralmi modernizációs programját, valóban indokolt figyelmet fordítani e hagyományok eredetére. Olykor a szerző talán túl is értékeli a konfuciánus hagyományok hatását. „A konfucianizmus évszázadok óta vak engedelmességre szoktatta a népet, arra, hogy gondolkodás nélkül elfogadja az állam, a felsőbbség rendelkezéseit. A világ legkönnyebben kormányozható társadalma volt a koreai. Mindez »tiszta lapot« jelentett a megszállóknak", írja az 1910-es japán annexióval kapcsolatban (70. old.). Ez a kép nemigen egyeztethető össze azzal a társadalmi-politikai forrongással, amely a Csoszon-dinasztia (1392–1910) utolsó évtizedeit jellemezte. A monarchikus állam autoritását több oldalról is támadás érte (1884-ben a reformpárti Kapsin-puccs, 1894-ben a Tonghak-mozgalom, 1895-ben a Kabo-reformok konzervatív ellenzéke, 1898-ban pedig a Függetlenségi Klub részéről), és a japán gyarmati hatóságok éppen azt hangoztatták, hogy az általuk bevezetett modern adminisztráció hatékonyabb ellenőrzést és nagyobb fegyelmet biztosított, mint a korábbi rendszer. (Lásd például a japán főkormányzóság 1911–12-es beszámolóját, amely többek között kijelenti: a monarchikus adminisztráció idején a foglyok gyakran megszöktek a börtönökből, és egyéb függelemsértéseket követtek el, de a gyarmati hatóságoknak sikerült fokozatosan felszámolniuk az efféle fegyelmezetlenségeket. *Annual Report on Reforms and Progress in Chosen [Korea] [1911–12].* Compiled by the Government-General of Chosen. Keijo [Seoul], 1912. december, 44. old.)

Másfelől viszont a szerző arra a következtetésre jut, hogy „a középkori viszonyokból a kegyetlen és kíméletlen japán megszállás közel fél évszázada emelte ki" Koreát (256. old.), vagyis – jogosan – elfogadhatóbbnak érzi az úgynevezett „stagnációelméletet" (amelyet először egy japán közgazdász, Tokuzó Fukuda fogalmazott meg a prekoloniális Koreával kapcsolatban, és amelynek később bal- és jobboldali koreai szerzők körében egyaránt akadtak követői) mint a „belső fejlődés" nacionalista ihletésű elméletét (mely szerint a kapitalizmus csírái már a japán uralom előtt kialakultak a koreai társadalomban). (Lásd Owen Miller: The idea of stagnation in Korean historiography: from Fukuda Tokuzo to the New Right. *Korean Histories,* 2 [2010], 1. szám, 3–12. old.) Ez az interpretáció végső soron erősen relativizálja a konfuciánus örökség jelentőségét, bár Muraközy tartózkodik attól, hogy a kreatív és innovatív gondolkodást gátló konfuciánus hagyományokat tüntesse fel a modernizáció elsődleges szellemi akadályaként (mint azt éppen Pak Csong Hi tette az *Our Nation's Path: Ideology of Social Reconstruction* című művében [Dong-a Publishing Company, Seoul, 1962.]).

Muraközy részletesen dokumentálja, miképpen vetette meg a japán gyarmati gazdaságpolitika az 1945 utáni dél-koreai iparosítás alapjait, egyfelől az infrastruktúra és a termelési bázis erőltetett ütemű megteremtése útján, másfelől pedig inspirációt és mintát kínálva Pak Csong Hi, a mandzsukuói japán hadsereg egykori tisztje számára. A katonai megfontolások által vezérelt 1931–1945 közötti japán gyarmati iparfejlesztés mértéke valóban messze meghaladta a délkelet-ázsiai brit, francia, holland és amerikai gyarmatokon elért iparosítási szintet, különösen a nehéz- és vegyipar terén. Így ebből a szempontból nagyon is indokolt a szerző alábbi megállapítása: „A koreai emberek és történészek érthető érzelmi viszonyulása ellenére a történelemben nem tekinthetünk el az előzményektől. A japán megszállás negyven éve minden kétséget kizáróan jelentős modernizációs periódus volt, amely alapvetően hozzájárult az ország 20. század második felében elért sikereihez." (92. old.)

A koreai japán gazdaságpolitika teljes körű kiértékeléséhez azonban célszerű lett volna összehasonlítani a koreai viszonyokat a másik japán gyarmat, Tajvan gazdasági fejlődésével is. 1938-ban a Koreában működő gyárak közül 3963 (60%) volt koreai, 2627 (40%) pedig japán tulajdonban, míg Tajvanon a 8010 gyár közül csupán 719-et (9%) birtokoltak japán cégek, a fennmaradó 7291 tajvani közép- és kisvállalkozók tulajdonában állt. A tajvani tulajdonú ipari vállalkozások főleg a helyi mezőgazdasági termékek feldolgozására szakosodtak, a koreai tulajdonú gyárak viszont inkább az átültetett, mint a hagyományos iparágak kategóriájába tartoztak (lásd Ahn Byong-Jick: *Industrialization in the Colonial Period: A Comparison of Korea and Taiwan.* https://www.ier.hit-u.ac.jp/COE/Japanese/Newsletter/No.11.english/ahn1.htm). E történelmi sajátosságok ismeretében könnyebb megérteni, hogy a kis- és középvállalkozók miért nem játszottak olyan jelentős szerepet Dél-Korea exportorientált iparosításában, mint Tajvanéban. Sajnos a szerző csak a közigazgatás terén állítja párhuzamba a koreai és tajvani japán intézkedéseket. Ellentétben például Neszmélyi Györggyel (The Main Challenges and Constraints of the Economic Development of Taiwan. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 3, Ekonomika,* 20 [2018], 4. szám, 150–166. old.), Muraközy kevéssé látja szükségét a dél-koreai és tajvani fejlődés részletes összehasonlító elemzésének, többek között abból kiindulva, hogy Tajvannak „valójában nincs meghatározó történelmi múltja", míg Korea „folyamatos, több mint egy évezredes államisággal, nemzeti hagyományokkal" rendelkezik (8. old.).

Míg egyes szerzők hajlamosak figyelmen kívül hagyni a Li Szin Man-korszak gazdaságpolitikáját, és teljes egészében Pak Csong Hinak tulajdonítani Dél-Korea modernizációját, Muraközy joggal hangsúlyozza, hogy nemcsak a gyarmati éra, hanem az 1950-es években folytatott autarchikus importhelyettesítő iparosítás is hozzájárult 1961 után a „gazdasági csoda" megalapozásához. Tekintettel arra, hogy az 1961 utáni dél-koreai exportoffenzíva mindenekelőtt a hazai óriásvállalatokra (csebolokra), nem pedig a multinacionális cégekre vagy a hazai kis- és középvállalkozásokra épült (amint az Szingapúrban, illetve Tajvanon történt), különös figyelmet érdemel a szerző alábbi megfigyelése: „1985-ben az ötven legnagyobb vállalkozás közül, amelyek nyilvánvalóan alapve-

tő szerepet játszottak Pak Csong Hi két évtizedes elnöki periódusában, az elnök hatalomra kerülésekor 80 százalék már működött", ugyanakkor viszont „az ötven legnagyobb csebol közül mindössze három alapítójának a vagyona kötődött a japán megszálláshoz" (141–142. old.). Más szóval, Pak Csong Hi lényegében a Li Szin Man-érából „örökölte meg" a csebolok többségét.

Muraközy árnyalt és objektív szemlélete a Pak Csong Hi-korszak elemzésében is megmutatkozik. Egyfelől számos példával demonstrálja, milyen döntő szerepet játszott Dél-Korea modernizálódásában a bankhitelek elosztását kemény kézzel irányító fejlesztő állam (vagyis az elnöki diktatúra), s bebizonyítja, hogy a „gazdasági csodát" korántsem tulajdoníthatjuk a piaci törvények szabad érvényesülésének. Másfelől viszont óvakodik attól, hogy abszolutizálja a fejlesztő állam tézisét vagy éppen idealizálja Pak Csong Hi vezetési stílusát: „Inkább csak mítosz, hogy a koreai csoda a professzionális, weberi típusú bürokrácia tudatos stratégiája, mesterműve lett volna. […] A mesterterv-teória ellen szól, hogy maga az állami intézményrendszer és politika is folyamatosan változott", az út pedig „nem volt előre kikövezve. Kísérletek és tévedések szegélyezték, amiből viszont sokat tanult a vezető elit." (123. old.)

Muraközy gondot fordít rá, hogy Pak Csong Hi gazdaságpolitikáját ne csupán a hazai kereteken belül vizsgálja, hanem nemzetközi kontextusba helyezze. Kellő figyelmet szentel a gazdasági támogatásnak, amelyben az Egyesült Államok és Japán részesítette Dél-Koreát, de arról is beszámol, hogy az amerikai diplomaták és gazdasági szakértők korántsem voltak mindig elégedettek a katonai rendszer gazdasági intézkedéseivel. Ellentétben azokkal a szakmunkákkal, amelyek egyoldalúan a dél-koreai modernizáció sikereire helyezték a hangsúlyt, Muraközy részletesen bemutatja a dél-koreai modell árnyoldalait is, sőt azt is meggyőzően demonstrálja, hogy ezek a problémák szervesen következtek éppen azokból a gazdaságfejlesztési módszerekből, amelyek a sokat emlegetett sikereket lehetővé tették. „Az elégtelen banki szabályozás nem pusztán az ismeretek hiánya miatt maradt meg, hanem mert a koreai modell szerves része volt", írja az 1997-es pénzügyi válság mélyebb okait vizsgálva. „A pénzügyi rendszer évtizedekig a kormányok egyik legfontosabb eszközeként funkcionált. Korábban, alacsonyabb fejlettségi szinten, más világgazdasági körülmények között, a jóval zártabb koreai gazdaságban jól szolgálta a fejlesztő állam céljait. A kilencvenes években a felkészületlen és állami védőburokhoz szokott pénzügyi rendszer azonban bekerült a kívülről is ösztönzött pénzügyi liberalizáció körülményei közé, ami a válságban robbanáshoz vezetett." (207. old.). Mi több, a szerző azt is részletesen dokumentálja, hogy a Pak Csong Hi modernizációs modelljének korlátai már az 1970-es évek végén megmutatkoztak, így a Cson Tuhvan vezette új katonai rezsim (1980–1987) szükségesnek látta, hogy lépéseket tegyen az állami dirigizmus enyhítésére.

Ugyanakkor viszont Muraközy tartózkodik attól, hogy a neoliberalizmus és monetarizmus perspektívájából nézve gyakoroljon kritikát a dél-koreai modell dirigizmusa felett. Véleménye szerint az 1997-es dél-koreai válság nem feltétlenül igazolta a Nemzetközi Valutaalap által rutinszerűen előírt megszorító intézkedések helyességét. Épp ellenkezőleg, a Valutaalap válságkezelési módszerei bizonyos szempontból még el is mélyítették a válságot: „Az anticiklikus válságkezelés helyett költségvetési megszorításokat sürgettek, hogy a költségvetés többletet érjen el. A kamatlábak emelését javasolták, hogy ezzel segítsék élénkíteni a lecsökkent külföldi tőkebeáramlást, de ez likviditási válsághoz vezetett." (221. old.)

A könyv utolsó szakaszában a szerző a dél-koreai gazdaság és társadalom jelenlegi helyzetét mutatja be, ezúttal is kellő figyelmet szentelve mind a pozitívumoknak (pl. a pénzügyi rendszer 1997 utáni megújulásának), mind a negatívumoknak (pl. a csebolok változatlan túlsúlyának és az idősebb generációk elszegényedésének). Lényegében optimista módon nyilatkozik az ország jövőbeli fejlődésének perspektíváit illetően, de felveti annak lehetőségét is, hogy Dél-Korea szintén belekerülhet abba a zsákutcába, amelyben Japán találta magát az 1990-es években. Mivel Muraközy már könyve előszavában nyomatékosan hangsúlyozta a kelet-ázsiai és európai kulturális hagyományok nagyfokú különbségeeit, a maga részéről nem törekszik arra, hogy Dél-Korea evolúcióját potenciális mintaként állítsa a posztkommunista Kelet-Európa elé, hanem a helyi sajátosságok és hagyományok döntő szerepét emeli ki: „Saját sok évtizedes múltunkon, árnyékunkon mindig nagyon nehéz túllépni. Az ország történelmét áttekintve ez Korea esetében különösen nehéz lesz." (253. old.)

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy Muraközy monográfiáját közgazdászok, történészek és koreanisták egyaránt nagy haszonnal forgathatják, és különösképpen alkalmas arra, hogy egyetemi tankönyvként használják. Nem csupán empirikus tényfelsorolásában, hanem elméleti hátterű elemzésében is értékes mű, bár a szakmai olvasóközönség szempontjából kissé hátrányosnak tekinthető, hogy a szerző csak esetenként utal az egyes témákkal kapcsolatos tudományos vitákra, a különböző interpretációk létezésére, és nézeteit nem veti össze a Dél-Korea fejlődését korábban vizsgáló magyar és külföldi szakértőkével.

SZALONTAI BALÁZS

A MAXIMÁLIS TERMELÉKENYSÉG PRÓFÉTÁJA

Charles Camic: *Thorstein Veblen. The Making of an Economist Who Unmade Economics.* Harvard University Press, 492 old., $39.95 *(The New York Review of Books,* 2021. január 14.)

Ma mindnyájan vebleniánusok vagyunk. Amit arról gondolunk, ahogyan az emberek szerzeményeikkel és tevékenységükkel a maguk kiválóságát hirdetik – pláne a facebookos felvágás és az instragrammozható életvitel korszakában –, abból a műből merít, amelyet több mint száz éve tett közzé Thorstein Veblen közgazdász és társadalomteoretikus. A viselkedési gazdaságtan csakúgy elődjének ismeri el Veblent, mint az evolúciós pszichológia. Aggódva figyeljük a tőke „financializálódását" az eladósodás egzotikus eszközeinek és azoknak az intézményeknek a burjánzásával, amelyek az adósságot megteremtik és kereskednek vele? Ugyan, Veblen ezzel már rég tisztában volt. Sőt azt a feminista világképet is megjeleníti, amelyben a patriarchátus rendszere a hadviselésen, a magántulajdonon és a nők testének uralásán alapul.

Még Trump hatalomra kerülését is megjósolta: „Az elakadt szellemi és értelmi fejlődésnek egy bizonyos foka gyakorlatilag nem akadály a közhivatal vállalásában. Ami azt illeti, egy bizonyos fokú gyermeteg bőbeszédűség, amelyhez némi vadság és fiús ravaszkodás társul, jó eséllyel nyerheti el a nép csodálatát és szeretetét."

Ahhoz képest, hogy Veblen enynyire meghatározta világképünket, meghökkentő, hogy személyéről sokáig mennyire torz kép élt bennünk. Nemzedékek látták „marginális alaknak", aki egy szűkölködő bevándorlóközösségben nőtt fel, már kamaszként tanult meg angolul, akit különc modora miatt környezete társadalmi számkivetettnek és még az egyetemi világban is kívülállónak észlelt […], s aki pontosan azért látott keresztül tudós korának önelégültségén, mert sosem tudott beleilleszkedni.

Ilyen képet festett róla Joseph Dorman, a Columbia Egyetem közgazdaságtan-tanára Veblen halála után öt évvel, 1934-ben megjelentetett és a kritika által agyondicsért életrajzában. Ezzel megadta az alaphangot olyan kiválóságok Veblennel foglalkozó írásainak is, mint David Riesman, C. Wright Mills és Daniel Bell. Csak a kilencvenes évek kutatásaiból derült ki, mennyire tendenciózus, szinte tudatosan meghamisított volt ez a portré. Charles Camic szociológus a Northwestern Egyetemről még tovább vitte ezt a revizionista érvelést Veblen szellemi hátteréről írott könyvében („Veblen – a közgazdász, aki felszámolta a közgazdaságtant"). Kiderült, hogy nemcsak a magánéletében nem volt „marginális figura", hanem szakmai pályafutását tekintve is „igazi beltagja" volt a tudományos világnak.

Az életrajzi zavarosság egy része érthető. Veblen szülei Norvégiából érkeztek az Egyesült Államokba 1847-ben, kevés pénzzel és még kevesebb angoltudással, és csatlakoztak azokhoz a skandinávokhoz, akik az északi prériket szántóföldé alakították át. Ám a szorgalmas Veblenék – némi bankkölcsön segítségével – gyarapodtak. Thorstein 1857-ben született, és nyolcéves volt, amikor a család Wisconsinból Minnesotába költözött, ahol megvettek 290 hektárnyi földet. 1870-re már ők voltak a mezőváros leggazdagabb farmercsaládja. Apja irodalmi érdeklődésű szabadgondolkodó volt, de az ácsmesterséghez is kiválóan értett. A ház, amelyet maguknak épített, ma nemzeti történeti műemlék. Thorstein játszópajtásai angolul beszéltek, és a család már tanítókat is tudott fogadni mellé – és teljes tandíjat fizetni, amikor főiskolára küldték a közeli Carleton College-ba. Nagy szerencséjére a tanári kar tagja volt az akkoriban harmincas éveiben járó John Bates Clark, később az ország egyik kiváló elméleti közgazdásza. Clark akkoriban kikelt a közönséges gazdagok „hivalkodása" ellen, akik méterre rendelik a könyvtárukat, valamint a „furfangos kereskedők" ellen, akiknek ügyletei „rajtuk kívül senkinek sem szolgálják a javát". Thorstein fél tucat kurzust is végighallgatott Clarknál – rögtön fölismerte, hogy első osztályú koponyával hozta össze a sors. Mint ahogy Clark is élete végéig Veblen támogatója maradt, még akkor is, amikor egy heves és következményekkel terhes csatározásban egymás ellenfelei lettek.

Nem kevésbé sorsterhes volt Veblen találkozása Ellen Rolfe-fal, aki nála pár évvel fiatalabb volt, de ugyancsak a Carleton diákja – és unokahúga mind a College elnökének, mind az egyik nagy középnyugati vasúttársaság elnökének. Egyik diáktársa az évfolyam „legintellektuálisabb tagjának" nevezte. Nagy vagyonok közelségében, de nem birtokosukként nevelkedett, és irodalmi ambíciókat tápláló, Ruskin-követő szocialista lett belőle, aki „mindenekelőtt az új idők költője" kívánt lenni.

Tíz évig vártak a házassággal, részben azért, mert Ellen nem nagyon akart férjhez menni, és részben azért, mert Veblen folytatta egyetemi tanulmányait: a Johns Hopkinson filozófiát és politikai gazdaságtant hallgatott, majd a Yale-en doktorált filozófiából 1884-ben. Ezután beteg lett – valószínűleg elkapta a maláriát –, hazaköltözött, és évekig próbált kigyógyulni a betegségből. A lábadozás azért húzódott el, mert az orvosok az akkor szokásos módon egy higanyvegyülettel kezelték – legalábbis ezt feltételezi két biográfusa, Elizabeth és Henry Jorgensen *Thorstein Veblen: Victorian Firebrand* (Thorstein Veblen, a viktoriánus bajkeverő, 1998) című

egyenetlen, de ihletett munkájukban, amely szakított végre a „marginális figura" toposzával. Amikor Thorstein és Ellen összeházasodott, egyikük sem volt egészséges: Ellen pajzsmirigy-rendellenességtől szenvedett (golyváját magas gallérral takarta el), és éppen egy idegösszeomláson igyekezett túljutni. Ám az ifjú pár együtt lelkesedett bizonyos kulturális és politikai eszményekért és például Edward Bellamynak abban az évben milliós példányszámban elkapkodott *Looking Backward* (Visszatekintés) című utópista szocialista regényéért, amelynek páratlan politikai térítő erejével csak Ayn Rand regénye, a *The Fountainhead* (Az ősforrás) vehette fel a versenyt, épp az ellenkező irányba csábítva a könnyen befolyásolható ifjúságot.

Veblen szakmai pályája is végre egyenesbe jött, amikor 1891-ben megszerezte a második, a közgazdaságtani doktorátusát a Cornell Egyetemen. (Akkoriban a tipikus PhD-értekezés még nem volt olyan felfújt szörnyeteg, mint amivé később vált.) Munkája olyan meggyőző benyomást tett, hogy témavezetője magával vitte ragyogó védencét tanársegédnek, amikor professzor lett a Chicagói Egyetemen. Veblen a következő másfél évtizedet Chicagóban töltötte, és kidolgozta azt a gondolatmenetet, amelynek hírnevét köszönheti.

Camic szellemi életrajzot írt Veblenről, jórészt zárójelbe téve a magánéletét, viszont erőteljesen és megvilágító erővel ábrázolja azt a tudományos közeget, amelyből Veblen kiemelkedett, fejezetről fejezetre követi nyomon a kapcsolódásokat nézetei és tanárainak, illetve kollégáinak koncepciói között. Például Veblent szokás szülőatyjaként emlegetni az intézményi közgazdaságtannak, amely a gazdasági tevékenységet nem pusztán az önérdeküket racionálisan követő egyének összességére vezeti vissza, hanem a folytonosan alakuló intézmények és szokások formáló hatásával is számol. Camic bebizonyítja, hogy akik Veblent oktatták a Hopkinson, a Yale-en és a Cornellen, nagyjából ugyanezt az álláspontot képviselték. Evolucionizmusával, amelyet például *Miért evolúciós tudomány a közgazdaságtan?* című, 1898-as tanulmányában fejtett ki, számos kollégája egyetértett. Még e különböző érdeklődési területek összekapcsolásában sem volt semmi különös, hiszen legnevesebb chicagói kollégái közül többen is „egymásba kapcsolódó fogalmaknak" tekintették a társadalmi intézményeket és az evolúciót.

S noha sokakból elismerést vált ki, hogy Veblen rendszeresen hivatkozik távoli néptörzsek etnográfiai leírásaira, Camic figyelmeztet, hogy Clark épp abban az időben követelte, hogy a politikai gazdaságtan „az antropológiai tények permanens alapzatára építkezzék", amikor Veblent is tanította. Ami pedig Veblen bálványdöntögető gesztusait és szövegeit illeti, Camic joggal jegyzi meg, hogy „a képrombolás korában a főáramhoz tartozó tudósok *mind* képrombolók", hogy Veblen valamennyi fontosabb egyetemi tanára lázadónak tekintette magát – azaz ő is együtt úszott az árral, csak egyszerűen gyorsabban és nagyobb erőkifejtéssel, mint a többiek.

Veblen felfogásának legfontosabb elemei már ott vannak első és leghíresebb könyvében, az 1899-ben kiadott *A dologtalan osztály elméletében* (*A Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions* [magyar kiadása: KJK, Bp., 1975.]). Az olvasók többsége az amerikai aranykor ellen intézett súlyos vádbeszédként fogta fel, így közelített hozzá William Dean Howells is, akinek recenziója a művet hírnevessé tette. A „hivalkodó fogyasztás" – ami akár „helyettes hivalkodó fogyasztásnak" is nevezhető, ha meggondoljuk, hogy a férjek megkövetelték, hogy feleségük dologtalanul éljen – a versengő magamutogatás szokásában kötötte egy csokorba a divatot, a piperét, a sportot és még sok egyebet. A „nehézkes" szoknyákhoz épp azért vonzódtak, mert nyíltan hirdették, viselőjük megteheti, hogy olyan ruhát öltsön, amely „képtelenné teszi bármiféle hasznos erőkifejtésre". Az emberek szinte csupa olyasmit műveltek, amiben Veblen a „bántó összevetés" jeleit fedezte fel.

Már esztétikai érzékünket is mélységesen és öntudatlanul áthatja a rang szempontja: a fényes szövetet csodáljuk egy úriember cilinderén, de sajnálatosnak tartjuk öltönye kifényesedett könyökén. Meggyőződésünk, hogy szebb a kézzel formált ezüstkanál a géppel tökéletesen megformált alumíniumkanálnál, még ha pontosan ugyanolyan is a „használhatóságuk" – ami Veblennél a döntő értékfogalom. Azaz az ízlésmércék az ár észleléséből nőnek ki.

Az akkoriban bevett formának megfelelően Veblen felosztotta az emberiség történelmét a vadság, a barbárság és a civilizáció stádiumaira, bár egymásutánjukat nem annyira haladásként, mint inkább hanyatlásként értelmezte. A „békés vadság" korában még használható javakat állítottunk elő becsületes munkával – a valóságos szükségletekre, nem pedig pazarló fogyasztói preferenciákra válaszolva. Csak a barbár stádiumban fejlődtek ki az erőltetett szerzés „zsákmányoló szokásai és képességei". Az igazán lényeges mások munkájának megszerzése – és Veblen a nőket tekintette a legtermelékenyebb munkásoknak. Erre támaszkodott az az állítása, hogy a tulajdon intézménye személyek, elsősorban a nők birtoklásával vette kezdetét.

Civilizált korunkban ez a ragadozó magatartás még áthatóbb és szakszerűen érvényesül a „pénzügyi szakmákban" – mindenütt, ahol fontosabb a pénzszerzés a termelésnél. Elismerés a birtoklásnak jár, miközben a hasznos dolgokat előállító munka, az „ipari alkalmaztatás" osztályrésze a lekicsinylés. A közgazdászokat legfőképp az az itt még csak szárnyát bontogató tézis provokálta, hogy a pénzszerző munka nem termelő, hogy a nyereségvágy rendszerint nemhogy hozzáigazodna, de egyenesen szembemegy az ipari kapacitás hatékony használatával, ami pedig a leginkább számít. Az iparral az a probléma, hogy üzletemberek kezében van.

Az *A dologtalan osztály elméletének* olvasóit – akár kultúrkritikának, akár gazdaságtani elméletnek olvasták – lenyűgözte a kíméletlen, maró kritika. Camic szerint ez a stílus „bevett eleme volt az elődöktől örökölt intellektuális szerszámkészletnek", és komoly szolgálatot tett az érvelésnek. Veblen társadalomtudósként úgy tett, mintha tartózkodna az ítélkezéstől, miközben az alkalmazott jelzők folyamatosan ítéletet mondtak. „Megoszlanak a vélemények, hogy gazember

vagyok-e, vagy bolond, bár egyesek szerint ez a könyv egy lángész műve", dicsekedett álszerényen a bátyjának. A könyv elkerülhetetlenül részt vett a benne körvonalazott presztízsgazdaságban. Aki igényesnek hitte magát, jól tette, ha egy példányát a vendégeknek jól láthatóan a szalonban tartotta.

A szakmai diadalt magánéleti bonyodalmak kísérték. Az *A dologtalan osztály elmélet*ében Veblen helyeslően szólt „az Új Nő"-mozgalomról, melynek „kettős jelszava az »emancipáció« és a »munka«". Tökéletes feministának mutatkozott, akinek felesége egy tökéletes Új Nő.

Valójában kölcsönösen szerencsétlenné tették egymást. A dolgon az sem segített, hogy Veblen beleszeretett egy kiváló diákjába, Susan Hardyba. Nem szexuális, hanem tisztán „érzelmi viszony" volt. A házasfelek elhidegülése kín volt, és Ellen elmerült az ingatlanügyletekben: adott és vett, kunyhókat épített, sőt egy időre el is költözött egy távoli farmra Idahóban.

[…]

Ellen szívélyes kapcsolatba került William Harperrel, a Chicagói Egyetem elnökével, aki még Ellen elragadó gyerekkönyvének *(The Goosenburry Pilgrims)* kéziratát is elolvasta, megjelentetését támogatta – miközben viszonya Veblenhez egyre inkább kihűlt, akinek 1904-ben kiadott újabb munkája, *Az üzleti vállalkozás elmélete* (*The Theory of Business Enterprise* [magyar kiadása: KJK, Bp., 1962.) felbosszantotta, hiszen éppen azokat ítélte el, akiknek ő a támogatását igyekezett megnyerni az egyetem számára.

Veblen e művében azt állította, hogy „az ipar kapitányai" *(captains of industry)* valójában ragadozók, akik pénzügyi manipulációikat „a termelés és a jobb használhatóság ökonómiájának" rovására folytatják. Ha a vállalatok versengenek egymással – Veblen sosem helyeselte a versenyt –, akkor lemondanak a koordinációval és a méretgazdaságossággal járó hatékonyságról. Ha pedig racionális konszolidációra kerülne sor, akkor a vállalatok inkább visszafogják termelésüket, hogy feljebb tornázzák az árakat. Lesújtóan nyilatkozott a kereskedésben, reklámban, vállalati kommunikációban, márkaképzésben megnyilvánuló hazudozásról is – mindazokról a nem anyagi elemekről, amelyeket a könyvelők „üzleti jóhírként" tartanak számon. A bankárok és az üzletemberek tevékenysége szerinte „csak »piaci alkudozás« az első lépéstől az utolsóig".

A finánckapitalizmusnak a könyvben olvasható leírása a jövőbe lát. Veblen szerint az adóslevelek és az egyéb adósságkezelő eszközök hitelezési alapra helyezik a hagyományos tőkét (mondjuk, egy gyárat), és úgy szervezik át az ipari konszerneket, hogy közben elhomályosítják a tőke és a hitel közti határfalat. A „tőke" ettől kezdve „tőkésített feltételezett jövedelemtermelő képességet" jelent. Ha az iparbárók végső soron élősködők, akkor a papírok kibocsátásával és kereskedelmével foglalkozó finánccbárók már az élősködőkön élősködnek. Ám Harpert valószínűleg jobban bántotta az a fejezet, amely végül ki is maradt a könyvből. Veblen ugyanis körbeküldte mint önálló tanulmányt [két részlet olvasható belőle *A dologtalan osztály* magyar kiadásában], s egy példánya Harper íróasztalán landolhatott. Tárgya az amerikai felsőoktatás volt, pontosabban az, hogyan döntik romlásba az üzletemberek.

Veblennel nemsokára közölték, hogy chicagói „állása hamarosan megszűnik". Nagyjából evvel fejeződik be Camic könyve is – és nem minden alap nélkül. A könyv alcíme végül is „egy közgazdász beérkezését" ígérte, és addigra ez már messzemenően teljesült. Viszont mit jelentsen az alcímnek az az állítása, hogy Veblen lerombolta a közgazdaságtant? Camica azt javasolja, hogy ismerjük fel, mi az, ami egyáltalán nem eredeti Veblen gondolataiban, mert így látjuk meg igazán az eredetiségét, ami egyben kijelöli helyét a határhaszon-elmélet körül kirobbant nagy módszertani csatározásban is. A „marginális forradalom", az osztrák Carl Menger és az 1880-as évek végén színre lépő tanítványai, mint Friedrich von Wieser és Eugen von Böhm-Bawerk munkái felrázták Veblen kollégáit dogmatikus szunyókálásukból – illetve Veblen szerint éppenséggel álomba kábították őket. (Camic azt állítja, a többi marginalista iskola hatása csak később érvényesült Amerikában.) Ma ezeket a munkákat a következő évszázadban uralkodóvá váló neoklasszikus közgazdaságtan előfutárainak tartjuk.

Az „osztrák iskola" egy csapásra megoldott egy régi problémát: Miért értékesebbek a gyémántok a víznél – kérdezte Adam Smith –, ha egyszer vízre mindannyiunknak szükségünk van, gyémántokra meg senkinek? A marginalisták szerint a döntő különbség az összhaszon és a marginális haszon között van – *még egy* vödör víz értéke egy vízzel bőségesen ellátott világban, szemben *még egy* karát gyémántéval egy olyan világban, ahol kevés a gyémánt. Míg Smith és Ricardo klasszikus közgazdaságtanában egy áru értéke objektívan tükrözi az előállításába fektetett fizetett munkát, a marginalisták úgy gondolták, hogy értékét szubjektívan az adja meg, amennyit *még egy* ilyen áruért az emberek hajlandók kifizetni.

A fiatalkorában még a keresztényszocialistákhoz vonzódó John Bates Clark az új elv elszánt bajnoka lett. Az „elosztás határtermelékenységi elmélete" alapján azt állította, hogy az alkalmazottnak annyit fizetnek ki, amennyit a munkája behoz, ami munkájának „határterméke". Elismerte, hogy ez a szabály számos idealizáló tényellentétes feltevésen alapul – például a tökéletes verseny és a helyettesíthetőség feltételezésén: mintha a cég egyenértékű munkások közül választana, a munkások pedig egyenértékű állások közül. Mégis „természettörvénynek" tekintette, amely – ha súrlódás nélkül érvényesül – a termelésben részt vevő egyéneknek annyi vagyont juttat, amennyit előállítanak. Azt mondogatta, hogy a munkások azt kapják, amit megérdemeltek.

Erre aztán Veblen beindult: Honnan tudhatná bárki, hogy a javadalmazása ugyanakkora-e, mint a munkájának a haszna? Hiszen az „eladhatóság" (amit a piac jutalmaz) ritkán vág egybe a használhatósággal (amire a közösség egészének szüksége van). Máskülönben mitől lenne szegénység és munkanélküliség a bőséges erőforrások és a kielégítetlen szükségletek közepette? Az üzletelők – ezek a javíthatatlan vándorkereskedők – meggazdagodhatnak azon, ha

olcsón vesznek és drágán adnak el, ha manipulálják az árakat – leállítják a gyárat, vagy megtévesztő reklámokkal és egy csomó további trükkel feltornázzák árujuk árát, ám ezek mind kedvezőtlenül érintik a társadalmi hasznot. A legjobban jutalmazott emberek általában azok, akik alig termelnek valamit. A „súrlódás" nem mellékes a kapitalizmus működése szempontjából, valójában a lényege.

Veblen fő gazdaságelméleti hozadéka Camic szerint éppen ez, „a gazdasági eredmények elosztásának új, nem termelési elmélete" volt. A klaszszikus teoretikusok – például Smith és John Stuart Mill – is foglalkoztak a nem termelő munkával, amely nem állít elő anyagi, használható javakat, Veblen viszont az előtérbe, sőt a középpontba állította a modern gazdaság bemutatásában. Camic szerint ezzel sikerült aláásnia az osztrák iskolának – és következésképpen neoklasszikus követőinek – a megalapozását, és kijelölte, merre keresendő egy jobb alternatíva.

A „neoklasszikus közgazdaságtan" terminus is Veblen leleménye – még egy példaként arra, hogy a mozgalmak gyakran ellenfeleiktől kapják a nevüket. Ám a vebleni kritikát nem könnyű programmá alakítani. A marginalisták, akiket nem a szükségletek kiszolgálása, hanem az igények kielégítése érdekelt, nem tudtak mit kezdeni a termelő- és a nem termelő munka megkülönböztetésével. Számukra vagyon volt minden tevékenység eredménye, ha olyasmit állított elő – ásót, takaros házat, színházi estét, selyemnyakkendőt –, amiért az emberek hajlandók fizetni. Mi értelme átvenni a Veblen által javasolt megkülönböztetést, ha egyszer nem könnyű megmondani, mi „használható" és mi nem? Ha az örökségedhez tartozó paradicsom a tányérodon tápláló, finom és státuszjelző, ezek az összetevők mégoly éles késsel sem választhatók szét benne.

További kérdés, hogy a határhaszon modellje – akárhogy alkalmazzák is – szükségképp érzéketlen-e az elosztásban megnyilvánuló ártalmakkal szemben:

> „Minél nagyobbak a vagyoni különbségek, annál szembeszökőbbek a termelés anomáliái. Luxusjavakat kínál a könnyelműnek és a falánknak, miközben észre sem veszi a nyomorultak és a szegények ínségét. Tehát a gazdagság elosztásán múlik, mit termelnek, a leggazdaságtalanabb fogyasztást ösztönzve, amely szükségtelen és vétkes élvezetekre fecsérli azokat a javakat, amelyek gyógyírt nyújthattak volna a szegénység sebeire."

Ezeket a mondatokat akár Veblen is írhatta volna, csakhogy *A dologtalan osztály elmélet*énél tíz évvel korábban láttak napvilágot Wiesernek – annak a szerzőnek a tollából, akinek a határhaszon *(Grenznutzen)* terminusát és a lehetőség-költségek fogalmát köszönhetjük.

A marginalistákkal szembeforduló Veblen céltáblája a *homo oeconomicus* volt: „az élvezetek és kínok villámszámológépének" tekintett ember atomisztikus, történetietlen fogalma. Csakhogy Wieser tökéletesen tisztában volt azzal, hogy „még a tisztán egyéni szükséglet megállapítását is befolyásolja a társadalom", vagyis „az egyén túlzott költségekbe verheti magát, hogy a külső látszatot fenntartsa, nehogy rangja csorbuljon, és egy alacsonyabb társadalmi szinten találja magát."

Határhaszon úrnak tehát nem okozott gondot, hogy modelljét összhangba hozza a folyamatokról, társadalmi erőkről, intézményekről, a pazarló reprezentációról – és az állami beavatkozásokról – folyó diskurzussal. Wieser különösen büszke volt arra, hogy elméleti alapot nyújtott a progresszív adóztatáshoz (Friedrich Hayek később felpanaszolta, hogy Wieser „némiképp rokonszenvezett a fábiánus szocializmussal".) Ahhoz, hogy az eredmények eloszlását bíráljuk, még nem kell azt gondolnunk, hogy egyedül az iparban végzett munka termelő. Minden elmélet idealizációkkal dolgozik: tényellentétes feltételeket köt ki vagy ideáltípusokra hivatkozik (mint amilyen Veblennél termelő és nem termelő éles ellentéte). Éppen mivel a nagyon hiányos információk világában élünk, van szükségünk modellekre – amelyekről azt is tudnunk kell, mikor szorulnak átalakításra.

Miután ajtót mutattak neki Chicagóban, Veblen kiterjedt alkudozásba fogott, és 1906-ban kapott is állásajánlatot a Stanford Egyetem ambiciózus alapító elnökétől, David Starr Jordantól. A fukar feltételeken Veblen kemény alkuban javított. „Nem tehetem meg, hogy elfogadjak olyan beosztást, amely alacsonyabb, mint amelyik a legmagasabbnak számít a tanszéken, vagy olyan fizetést, amely kisebb, mint amit a tanszék legjobban fizetett tagja kap – írta meg Jordannak. – Kollégáim a tudományos világban lefokozásnak tekintenék, ha elfogadnék egy alacsonyabb posztot, ami csak súlyosbítaná az engem érő kellemetlenséget." Azaz csapást mérne elért státuszára.

[Ahogy Chicagóból, a Stanfordról is az egyetem számára elfogadhatatlan szerelmi viszonyai miatt kellett távoznia. Nagy nehezen Missouri egyetemének gazdasági karán kapott egyéves szerződéssel megbízatást. Elvált, majd újranősült. Később a New York-i Columbia Egyetemre ment át.]

Folytatta félbeszakadt tudományos munkáját: 1914-ben jelentette meg régóta tervezett könyvét *The Instinct of Workmanship and the State of the Industral Arts* (A mesterségbeli tudás ösztöne és az ipari mesterségek helyzete) címmel. Itt abból a feltevésből indult ki, hogy az emberi evolúció során kialakuló, a mesterségbeli tudásra való hajlam – amit hol a „fáradozásra való hajlandóságnak", hol annak a beállítódásnak nevezett, hogy „mindig elvégezzük a következő feladatot, méghozzá olyan jól, amennyire csak lehet" –, tehát ez a hajlam vagy hajlandóság tette őseinket képessé a túlélésre. Sajnos ezt az egészséges ösztönt hamar felülírták vagy eltorzították mindenekelőtt „a pénz kultúrájában elvárt viselkedés előírásai".

Sokatmondó, hogy Veblen, akit mindig legfőképp a „dologtalan osztályról" alkotott elméletéről ismertek, későbbi munkáiban ritkán használta ezt a fogalmat. Részben azért, mert érdeklődése a fogyasztás helyett immár a termelésre irányult. Azt is felismerte, hogy a „semmittevés" kiemelése félrevezető, hiszen „az embereknek még sohasem volt olyan osztálya, amelyik annyira megszállottan a munkájára összpontosítana,

mint a modern üzletemberek közössége – írta. – Az üzleti világban igazából nincs semmittevő, vagy legalábbis dologtalan osztály"; öltönybe bújt tagjai büszkék megfeszített munkájukra, és eltorzult formában ugyan, de a mesterségbeli tudásra irányuló ösztön hajtja őket. Léhűtőkből sosem lesz sikeres élősködő.

Camic megjegyzi, hogy „Chicago és Stanford melegágyaiból" való kiűzetése után Veblen már nem az egyetemi embereknek címezte írásait. 1918-ban New Yorkban belépett a *The Dial,* egy akkoriban kéthetente megjelenő politikai lap szerkesztőségébe. Míg korábbi munkáinak iróniája a kimondatlan polémia és a nyíltan hirdetett szenvtelenség kimunkált feszültségéből fakadt, most már inkább nevén nevezte, amiről írt, és gúnyolódott a nagyokosokon, akik a szerszámokat már használni sem tudják. Szellemes ötletei megritkultak – apró drágakövekként bújtak meg a nagy salaktömbökben, de még mindig megcsillantak a fényben. Amikor például a rabszolga-kereskedelemmel felhalmozott, „igen tisztes vagyonokról" írt, leszögezte:

> „az amerikai üzleti vállalkozás ebben az erkölcsi félhomályban tanulta meg, hogyan akadályozza meg a jobb kezét abban, hogy megtudja, mit csinál a bal – és mindig akad tennivaló, amit a legjobb bal kézzel végezni."

A művelt közönség szemében Veblen neve továbbra is szépen csillogott. H. L. Mencken 1919-ben azt írta, Veblen nemrégiben még „uralta az amerikai kultúrát", „voltak veblenisták, Veblen-klubok s persze Veblen-gyógyszerek a világ minden bánatára". Mencken persze a gonosz túlzások mestere volt, de amikor még abban az évben megalapították a New Schoolt New Yorkban – neves baloldaliak, köztük Charles Beard és John Dewey, anyagilag szűkösen felszerelt gyűjtőhelyeként –, akkor Veblent is örömmel hívták, hogy csatlakozzék hozzájuk. Jókor jött az ajánlat, mert az épp irodalmi lappá alakuló *The Dial* szerkesztősége már nem tartott rá igényt.

[…]

Az 1920-as években azután algavirágzásként terpeszkedett el a pénzügyi szektor, amelytől Veblen fiatalabb korában annyira óvott, s megvolt az a szomorú elégtétele, hogy pesszimizmusa igazolódott. Pesszimizmusa miatt nem is illett rá igazán a néha ráragasztott „progresszív" címke. A szakszervezetekben sem látott mást, mint a szerinte legfontosabb feladatnak, a termelékenység fokozásának akadályozóit („Az Amerikai Munkásszövetség maga is anyagi érdekeit érvényesíti, ugyanúgy kész megvívni a csatát a maga kiváltságaiért és profitjáért, mint bármelyik más érdekelt fél.") Kutatásai során egy olyan munkásosztályt ismert meg, amely – Douglas Dowd, radikális közgazdász szavaival – „nemhogy nem kívánja eltörölni azt a gazdasági rendszert, amelynek alávetve dolgozik, hanem éppenséggel azon igyekszik, hogy minél jövedelmezőbb és megbecsültebb szerepe legyen benne."

Veblen büszkén vallotta, hogy jó diagnoszta, aki óvakodik gyógymódokat ajánlgatni […]. Mégis vonzotta az a technokrata szemlélet, amely a vállalkozók helyébe mérnököket ültet. Utolsó előtti, *The Engineers and the Price System* (A mérnökök és az árrendszer) címmel 1921-ben kiadott könyvében bajainkra egy kevéssé valószínű megoldást körvonalazott: irányítsa az ipart „a műszakiak szovjetje" mint „önirányító Főparancsnokság". (Akik a XX. század közepének tervgazdaságaiban nőttek fel, itt indokolatlan bizalomra gyanakodhatnak.) Ha a termelő iparágainkat egyetlen egészbe szervezve hozzáértő műszakiak igazgatnák, akik egyedül a javak és szolgáltatások maximalizált termelésére ügyelnének – nem úgy, mint ma, amikor tudatlan üzletemberekkel kell viaskodniuk, akiket egyedül a profit maximalizálása érdekel –, akkor az előállított javak és szolgáltatások mennyisége több száz százalékkal szárnyalná túl a jelenlegi teljesítményt.

Ezzel próbálta kiiktatni a súrlódást. Ám így egy dilemmába ütközünk: Veblen megvetően elutasította a *homo oeconomicus* semmire sem jó, irreális modelljét, ha viszont valóságos emberekkel számolunk, akkor hogy boldogulunk, ha ki akarjuk iktatni a nyereségre törekvés indítékát, a pénzszerző késztetést, a szerzésvágyat, sőt még a versengés hajlamát is? Veblen önzetlen mérnökei – akárcsak nemes vadember munkásai – semmivel sem hihetőbbek, mint ama hasznosságot kalkuláló villámszámológépek. Az is érthetetlen, hogy Veblent a maga evolucionista lelkesedésével és az ipar hatékonyságára összpontosító figyelmével miért érdekelték oly kevéssé az újítások. „Most úgy látom, hogy a kommunizmus kínálja a legjobb megoldást" – írta egy barátjának pár hónappal a halála előtt.

Talán jobban járunk, ha nem azzal foglalkozunk, amit látott, hanem azzal, ahogyan nézett. Veblen alapozta meg a racionális elemzésnek azt a ma már közhelynek számító gyakorlatát, amelyben egybefonódik az evolucionista és a gazdasági gondolatmenet. Az utóbbi fél évszázadban a technikai apparátus (élén a játékelmélettel) a maga áldásaival egy intellektuális schengeni övezetet alakított ki belőlük, amelyben jól jön a közös formális nyelv. A „hivalkodó fogyasztás" vebleni fogalma izmos örökösre talált az 1970-es évek evolúciós elméletében kifejtett hátrányelvben, amely Veblenből merített annak magyarázatához, miért lehet vonzó a hím „mozgást gátló" dísze a biológiai világban. E hipotézis szerint az őz feleslegesen súlyos agancsa vagy a pávakakas extravagáns farktollazata épp pazarló és költséges mivoltával jelzi az állat túltengő evolúciós alkalmasságát. Nagyjából ugyanebben az időben alakult ki a „jelzéselmélet" a közgazdaságtanban annak vizsgálatára, hogy a gazdasági cselekvők milyen formákban próbálnak információt közölni önmagukról – s a végeredmény egy olyan interdiszciplináris esküvő lett, amelyhez újra előszedték Veblent, hogy adja össze a házasulandó feleket.

Manapság a „költséges" és épp ezért hihető jelzések tárgyalása egyaránt előkerül a biológiai és a gazdasági folyóiratokban. Így jelez a magasra szökkenő gazella, amikor azt mutatja meg, mennyire egészséges és mozgékony, hogy kedvét szegje a ragadozóknak, és fokozza társai párosodási kedvét; a Super Bowl nemzeti bajnokságon látható reklám már költséges mivoltával jelzi, hogy a cég

bízik az így reklámozott termékében. A Toyota Prius a garázsod előtt, a fair trade jele a kávédon, a főiskolai diploma az önéletrajzodban – mindezekről a jelzések elmélete mélységesen vebleniánus értelmezést ad. Veblen éles szemű megfigyelései divatot teremtettek, s ma már szinte túlzásba is visszük: intellektuális reflexként működnek.

Ha ez nyárspolgári szemléletnek, netalán embertelennek tűnik – Theodor Adorno részben dicsérőleg azt állította, hogy a kultúrában „Veblen semmi mást nem látott, csak reklámot, a hatalom, a fosztogatás és a nyereség fitogtatását" –, látnunk kell, hogy ez elméleti, nem személyes nyárspolgáriság volt. Utolsó éveiben Veblen egy északi saga fordításával foglalatoskodott. A pénzhajhászás iránti ellenszenvével csak a pénzügyekben mutatott ügyetlensége vetekedhetett. Mindig rosszkor és rossz üzletekbe, részvényekbe fektette be pénzét […].

Szívroham vetett véget életének 1929. augusztus 3-án, mindössze néhány héttel az előtt, hogy a tőzsde összeomlása minden vagyonát elértéktelenítette, miközben az írásait felbecsülhetetlen értékűvé tette.

KWAME ANTHONY APPIAH

Wessely Anna fordítása

A KLASSZIKA-FILOLÓGIÁT VÉGKÉPP ELTÖRÖLNI

Az amerikai egyetemekről kiinduló és mára széles körben elterjedt progresszív rassz-, gender- és dekolonizációs elméletekről régóta sokat hallunk. A felszabadító teóriákon alapuló *affirmative action, me too, black lives matter* mozgalmak eseményei a média napi témái, a liberális főáramhoz tartozók, mint például a *New York Times* vagy a CNN, rokonszenvvel, a jobboldaliak elutasítóan tudósítanak róluk.

A *Metazin* évek óta rendszeresen szemlézi a nemzetközi, elsősorban az amerikai sajtót és hírportálokat erről az úgynevezett *woke,* vagyis „ébredés"-kultúráról. Utóbbi cikkei közül a *Bölcsészettudományok a halálspirálban?* (2021. február 7.) azzal foglalkozik, miként ássák alá a társadalomtudósok szakmájuk tekintélyét azzal, hogy a magaskultúrát, a klasszikusokat, a nemzeti kánont a faji és nemi elnyomás, a kizsákmányolás és a gyarmatosítás legitimációs eszközének tekintik. *Az eltörléskultúra és eltörlői* címűben (2020. március 2.) a kultúrharcban szemben álló felek engesztelhetetlenségéről számol be. Az egyik törésvonal a szólásszabadság kérdése mentén keletkezett. A *woke* mozgalom hívei akár a szólásszabadság csorbításával is érvényt szereznének a társadalmi igazságosságnak, a konzervatív oldal emiatt „elhallgattató kultúrának" *(cancel culture)* nevezi mozgalmukat, és a szólásszabadság védelmében tiltakozik az általuk cenzúrának tartott politikai korrektség ellen.

Az ideológiai megosztottság harci terepén nehéz elkerülni, hogy az árnyalt véleményeket túl ne harsogják, vagy át ne sorolják az ellenséges szekértáborba. Ehhez a témához kapcsolódik a *New York Times Magazine* terjedelmes cikke – *Meg akarja védeni a klasszika-filológiát a fehérségtől. Túléli-e ezt a szakma?* címmel (2021. február 2.) https://nyti.ms/3cyLxl8 –, amely éppen az identitáspolitika nevében történő múltátértékelő és -elhallgattató törekvésekbe enged bepillantást a klasszika-filológia körüli csatározások példáján. A cikk szerzője, Rachel Poser a klasszikus ókortudomány egyik legintranzigensebb identitáspolitikai harcosáról, Dan-el Padilla Peraltáról rajzol esszéportrét. Bemutatja életét, munkásságát és politikai aktivizmusát, beszélget vele és a klasszika-filológia néhány jeles amerikai képviselőjével. A nyitó oldalon egész alakos fotón láthatjuk Padillát, a Dominikai Köztársaságban született színes bőrű klasszika-filológust, aki Oxfordban és Stanfordban tanult, jelenleg pedig a római történelem oktatója a Princetoni Egyetemen. Fő kutatási területe a rabszolgák vallása a Római Birodalomban. Elsősorban a klasszika-filológia faji szempontú kritikusaként vált ismertté. Akár a *New York Times* újságírói, Rachel Poser, a *Harper's Magazine* szerkesztője is rokonszenvez a kritikai teóriákkal, szemlátomást Padillával is, akinek a tudományágát létében fenyegető célkitűzéseit sem vitatja. Hosszú oldalakat szentel Padilla életrajzának, különös tekintettel a bevándorló feketék nyomorában átélt gyermekkorának, mintha ez nemcsak magyarázná, hanem valamiképpen igazolná is harcias retorikáját.

Padilla már többször felszólalt a klasszika-filológia „rasszizmusa" ellen: „A klasszika-filológia művelői hatalmas károkat okoztak azzal, hogy a klasszikus kultúra pecsétjével igazolják a rabszolgaságot, a fajelméletet, a gyarmatosítást, a nácizmust", vagy: „A klasszika-filológia, amely körül a modern nyugati egyetem kialakult, rasszizmussal itatta át az egész felsőoktatást". Jelentős szerepet játszott a „fehérség" fogalmának megalkotásában és ezzel párhuzamosan a fehér szupremácia igazolásában. „Olyannyira egybeforrt a fehérséggel, hogy mára elválaszthatatlan tőle. Közelebbről megvizsgálva, a görög-római stúdiumokban a fehér felsőbbrendűség nem valami külsődleges, kívülről hozott meggyőződés, hanem a tudományág lényegében gyökerezik." Ezért nem feltétlenül érdemli meg, hogy jövője legyen – hangoztatta több fórumon is.

2019 januárjában az amerikai ókortudományi társaság *(Society of Classical Studies)* konferenciájának témája éppen *A klasszika-filológia jövője,* és az egyik előadó Dan-el Padilla Peralta volt. Szóváltását a találkozón Mary Frances Williamsszel az amerikai klasszika-filológusok azóta egyszerűen „az incidensként" emlegetik. Éves összejöveteleik amúgy a szűk szakmai körökön kívül általában nemigen érdekelnek senkit, de „az incidens" nagy médianyilvánosságot kapott. Rachel Poser írásához két év elteltével is kiindulópontul szolgál.

Maga a konferencia teljes terjedelmében megtekinthető az *Inside Higher Ed* honlapon (https://www.insidehighered.com/ 2019. márc. 4.), és nem minden tanulság nélkül való felidézni néhány részletét. Tízperces előadások követték egymást a bölcsészettudomány évtizedes problémáiról – hanyatló jelentőség, egyre kevesebb diák, alulfinanszírozottság

– és arról, hogy a diszciplínának a faji és nemi egyenjogúsítási törekvések mentén meg kell újulnia.

Az első felszólaló Sarah Bond (University of Iowa) fontosnak tartja a sokszínűséget, a befogadást, a nyitottságot elősegítő környezet megteremtését a tanszékeken. Ennek jegyében javasolja, hogy zárják ki Basil Lanneau Gildersleeve-et (1831–1924) a klasszika-filológia egyik meghatározó tudósát a kánonból a *Richmond Times Dispatch*ben megjelent raszszista megjegyzéseiért. Egy neves kollégáját pedig – a Facebookon terjesztett, máshol meg nem erősített – szexuális agresszió vádjával iktatná ki a hivatkozásokból.

A következő felszólaló nehezményezi, hogy az ókortudósok minduntalan a görög–latin auktorokkal foglalkoznak, és elhanyagolják el az amerikai bennszülöttek írásait. Ezért inkább elhagyná a görög és a latin nyelv oktatását, vagyis kidobná a filológiát, úgy, ahogy van.

Ezután következett Padilla vádbeszéde: „A klasszika-filológia intézményrendszere eljárásaiban szisztematikusan és céltudatosan eltagadja a színes bőrű tudósok legitim státuszát. A szakma művelői vámpírok és kannibálok, akik veszedelmes erejüket a gyilkolás, a rabszolgatartás és a leigázás igazolására használták fel." Nehezményezte továbbá, hogy a feketéket mindmáig alulreprezentáltak az egyetemeken és a szakma különböző fórumain, elsősorban a tudományos folyóiratokban. „Itt az idő, hogy dekolonizáljuk magunkat. A klasszika-filológia tudástermelésének jövője szempontjából a legalapvetőbb kérdés a következő: hogyan hozhatjuk helyre az elhallgattatást, miként ismerjük el és becsüljük meg a színes bőrű emberek tudását. A fehér férfiaknak hátrébb kell vonulniuk, hogy teret engedjünk a különbözőségnek." Amíg a publikálás egész jelenlegi rendszerét meg nem szüntetik – amit Padilla a maga részéről nem bánna –, a publikálni vágyó színes bőrű tudósoknak el kell foglalniuk azon fehér férfiak helyét, akik a már elég nyilvánosságot kaptak. „Ez egy olyan jövő, amelyért érdemes küzdeni." *(Taps)*

Padilla előadásához szólt hozzá a hallgatóságból Mary Frances Williams, volt kaliforniai egyetemi tanár, az Ókortörténész Egyesület hírlevelének szerkesztője. „Ahelyett, hogy elmerülnénk a kritikában, talán itt volna az ideje, hogy védelmünkbe vegyük szakterületünket. Kötelességünk, hogy felemeljük szavunkat a görög–latin kultúra védelmében, amely az európai és az amerikai kultúra politikai, irodalmi és filozófiai alapzatát alkotja. A nyugati civilizációról van szó." Sarah Bond, az előadók pódiumáról erőteljes hangon rendre utasította: „Nincs olyan, hogy nyugati civilizáció!" (Hurrogás a közönség soraiból is.) Williams a hangzavarban is folytatja mondandóját. „A klasszikus szerzők adták nekünk a szabadság, az egyenlőség, a demokrácia eszméit, érdemes műveiket tanítanunk és továbbadnunk. Nem kell bocsánatot kérnünk tantárgyunk miatt." Még hangosabb hurrogás. „Cicero, Homérosz vagy Démoszthenész olyan értékes emberek, akik a demokrácia védelmére tanítanak bennünket." Sarah Bond: „Csupa fehér férfi!" Williams kissé megzavarodva folytatja: „Én az érdemben hiszek, nem nézem a szerző bőrszínét. Lehet, hogy maga azért kapta az állását, mert fekete – fordul Padilla felé –, de szeretném azt hinni, hogy azért, mert kiérdemelte." Felzúdulás a teremben, többen felháborodva felállnak a helyükről, az egyikük (fehér férfi) kiveszi Williams (fehér nő) kezéből a mikrofont azzal, hogy nincs joga itt beszélni. Padilla keserű mosollyal, gúnyosan válaszol, számított rá, hogy ilyesmit kell hallania: „Megmondom, hogy mi a válaszom a klasszika-filológia maga által itt vázolt felfogására. Az, hogy ehhez nekem semmi közöm, ebben csak a maga fehér felsőbbrendűségi érzése nyilvánul meg. Azt remélem, hogy ez a tudományág, abban a formában, amelyben maga látja, kihal, mégpedig amilyen gyorsan csak lehet." Williams elhagyja a termet, a megbeszélés visszatér nyugodt medrébe.

Williamst kitiltották a konferencia másnapi üléséről. Az etikai bizottság a védekezés lehetősége nélkül elmarasztalta Padilláról tett rasszista kijelentése miatt. Az Ókortörténészek Egyesülete *(Association of Ancient Historians)* elbocsátotta kis szerkesztői állásából, azzal az indokkal, hogy az AAH a sokszínűség kultúrájának elkötelezett híve. Williams a *Quillette* online folyóiratban (2019. február 6.) fejtette ki részletesebben álláspontját. Padilla röviden reagált rá: „Rasszista felszólalásával maga megsértett engem."

Az „incidens" után a jobb- és baloldali média egyaránt sokat foglalkozott Padillával. Nemcsak szakmai fórumokon, hanem közéleti lapokban, blogokban, a közösségi hálón mentek neki vagy álltak ki mellette. A klasszika-filológia vitája kikerült az amerikai nagypolitika terepére, a radikális jobb- és baloldali ideológiai elvárások kereszttüzébe.

Kapva kaptak a témán az *alt-right* szélsőségesek, akik valóban a fehér szupremácia igazolására akarják felhasználni a görög-római hagyományt. A szélsőjobboldali *Breitbart* azzal vádolta Padillát, hogy „megöli" a klasszikusokat. „Azt hihettük, hogy ha maradt a tanulásnak egyetlen területe, amelyre garantáltan nem tudnak nyomást gyakorolni a tudatlanság erői, a politikai korrektség, az identitáspolitika és az elhallgattatás, az nem lehet más, mint a klasszika-filológia. Welcome, barbárok! Róma kapui szélesre tárva!"

Az amerikai szélsőjobb az ókori görög-római kultúrából meríti identitásának szimbólumait, onnan választ példaképeket, azt hirdeti, hogy a régi görögök és rómaiak voltak a fehér kultúra létrehozói. A Római Birodalom újjáépítéséről fantáziálnak, egy „fehér etnoállamról" az észak-amerikai kontinensen. A charlottesville-i-fajgyűlölők zászlait a Római Birodalom szimbólumai díszítették, a fehér szupremáciát hirdető szélsőségesek antik álneveken jelentkeznek be honlapjaikon. Január 6-án, a Capitoliumot megrohamozó tömegben is láthattunk görög és római jelmezeket, többek között egy „Trump" feliratú, görög sisakos férfin. A felkelők Leónidasz mondatával zászlajukon törtek-zúztak. *Molon labe, „*Gyere és vedd el!". Ezt mondta a spártai király a görögöket ostromló perzsáknak, amikor azt követelték, hogy tegye le a fegyvert. Ez lett az amerikai szabad fegyverviselési jog aktivistáinak jelszava is.

A szélsőjobboldali populizmussal a klasszika-filológia mértékadó képviselői is szembefordulnak, akik nem csat-

lakoznak a radikális identitáspolitikai irányhoz. Mary Beard, talán az egyik legnagyobb élő brit klasszika-filológus, a *Wall Street Journal*ben válaszolt az egyre erősödő európai és amerikai migránsellenességre és a jobboldal politikai mítoszépítésére. „A rómaiak csodálkoznának a legjobban a migrációval és a menedékjoggal kapcsolatos problémáinkon, mert a birodalom a befogadásnak és a népek szabad mozgásának elvén alapult."

A Padillával egyetértő, elkötelezett „progresszíveket" a szélsőjobbos csatakiáltások arra tüzelik, hogy még harciasabban vádolják rasszizmussal a klasszika-filológia egészét. A *NYTM*-cikk idézi Joel Christensent, a Brandeis Egyetem professzorát, aki kijelenti, hogy ma már úgy érzi, erkölcsi és intellektuális felelőssége, hogy kurzusain rávilágítson tárgya rasszista történetére. „Máskülönben támogatjuk a populista propagandát." A cikk idéz továbbá Rebecca Futo Kennedy, a Denison Egyetem professzora blogjából (rfkclassic.blogspot.com) is: „A »nyugati civ« (mármint civilizáció) kialakulása történetileg az imperializmushoz, a kolonializmushoz, a fehér felsőbbrendűséghez, az ókortudományhoz és a kiváltságokhoz kötődik, egy fehér, keresztény elitkultúra, amely univerzálisnak és minden más felett állónak tartja magát."

A *NYTM* cikke beszámol róla, hogy a tudományág az utóbbi évtizedekben jelentős átalakuláson ment keresztül. Sok klasszika-filológus véli úgy, hogy a diszciplínának valóban volt szerepe a fehér felsőbbrendűség megkonstruálásában, hogy a „nyugati civilizáció" megnevezés egyes szerzőknél a „fehér civilizáció" eufemisztikus jelölője, amivel szembe kell nézni, és amit le kell bontani. A jobboldali demagógiával ellentétben, tanulmányaikban leszögezik, hogy a görögök és a rómaiak nem tartották magukat „fehérnek", hogy gyakran színesre festették márványszobraikat, amelyeknek sápadt testét a XVIII. század óta fetisizálják. Azt is hangsúlyozzák, hogy az i. e. V. századi Athénban, melyet a demokrácia bölcsőjeként tisztelnek, rabszolgák ezrei dolgoztak a rézbányákban, a politikai részvétel pedig a szabad férfiakra korlátozódott. Egyre több kutató törekszik arra, hogy az eliten, a máig megbecsült görög és latin irodalmi művek szerzőin kívül figyelmet fordítson az ókori népek alsó rétegeire, a nőkre, a rabszolgákra, a bevándorlókra is, akikről többnyire nem maradtak fenn feljegyzések. Megsokasodtak és népszerűvé váltak a „Társadalmi nem és rassz *(gender and race)* a klasszikus ókorban" címmel indított kurzusok.

A Howard and Emory Egyetemen a régi Mediterráneum szakba integráltan tanítják a klasszika-filológiát, figyelmüket kiterjesztik a tengeren túlra, Egyiptomra, Anatóliára, Levantéra, Észak-Afrikára. Deklarált céljuk, hogy feladva a felvilágosodás felállította hierarchiát, visszatérjenek a reneszánsz modellhez, amelyben a sokszínű ókori világot vegyes népesség lakta.

Josephine Quinn (Oxford) szerint is „érdekesebb úgy elbeszélni a Nyugat történetét, hogy egyik alkotó kultúráját sem értékeljük többre a másiknál".

Rachel Poser cikke az újabb, kritikai munkákra támaszkodva zanzásított eszmetörténeti összefoglalót is ad, amelyet alább kivonatolok.

Mai formájában a klasszika-filológia a XVIII–XIX. század műve, ekkor szabadultak fel az európai egyetemek az egyházi irányítás alól, a görög-római stúdiumok szolgáltatták a kontinens új, szekuláris eredettörténetét. A görög és a latin írások megingatták a Biblia egyeduralkodó morális tekintélyét, ami felszabadító erőt kölcsönzött nekik. A felvilágosodás filozófusai, mint Diderot vagy Hume, a szabadságról alkotott számos gondolatukat a klasszikusok műveiből vezették le. A szabadság kihirdetésének egyik legnagyobb hatású példája, Periklésznek Thuküdidész lejegyzésében ránk maradt halotti beszéde (i. e. 431) volt, melyet a harctéren elesett athéniak sírja felett mondott. Azért dicsőíti városát, mert „mindenki számára egyenlő jogokat biztosít".

A felvilágosodás nemes eszméi azonban – folytatja Poser – elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a nacionalizmus-, a bőrszínalapú diszkrimináció (kolorizmus) és a haladás diskurzusával, amely a modern gyarmatosítás idején alakult ki, amikor az európaiak kapcsolatba kerültek más, eltérő tradíciójú népekkel. A fehér felsőbbrendűség tudatát éri tetten Poser a művészettörténet atyjaként tartott Johann Joachim Winckelmann írásaiban is, aki a görög márványszobrokat az emberiség csúcsteljesítményének tartotta, „amelyet egyetlen más, régi vagy modern kultúrában sem tudtak felülmúlni". „Ha nagyok, sőt, ha lehet, utánozhatatlanok szeretnénk lenni, az egyetlen út számunkra a görögök utánzása." – „Minél fehérebb a test, annál szebb."

Míg a reneszánsz tudósok az antik világ sokszínűségétől voltak elragadtatva, a felvilágosodás gondolkodói egy olyan hierarchiát kreáltak, amelynek csúcsán a fehérnek tartott görögök és rómaiak állnak, mindenki más alattuk helyezkedik el. „Ez a fajta kirekesztés állt a klasszika-filológia projektjének középpontjában" – erősíti meg Paul Kosmin (Harvard). A felvilágosult gondolkodók közé tartoztak az amerikai alapító atyák is, akik a többség zsarnokságától tartva a Római Köztársaságot tekintették az új állam számára követendő példának, míg a választójog kiterjesztése után az amerikaiak későbbi generációi az athéni demokráciából merítettek inspirációt. Amióta az Egyesült Államok globális nagyhatalom, gyakran méri magát a Római Birodalomhoz. A klasszikus alapművek, melyek ha csak fordításban is, kötelező olvasmányok voltak a nyugati civilizációval foglalkozó egyetemi kurzusokon, hozzájárultak egy koherens nemzeti történelem kialakításához. „A XIX. század végéig a kereszténység mellett az ókortudomány volt Amerika legmeghatározóbb szellemi programja" – zárja összefoglalóját Caroline Winterer (Stanford) mondását idézve Poser, ami az adott kontextusban csak súlyos szemrehányásként értelmezhető.

A görög-római kultúrára támaszkodó felvilágosodást, amelyen a nyugati világ demokráciái alapultak, a kritikai elméletekre hivatkozó munkák a fehér szupremácia terjesztése miatt marasztalják el. Pedig ha van valami, ami megkülönbözteti a nyugati civilizációt, az nem a kereszténység, hanem a felvilágosodás. Az identitáspolitika végletes hívei azonban a történelemben mindenütt faji és nemi elnyomást szimatolnak. Ennek jegyében szemükben gyanús és elvetendő

a nyugati civilizáció választott rokonsága is a klasszikus ókorral.

Kwame Anthony Appiah (a *NYTM* etikai rovatának vezetője) a *Nincs is olyan, hogy nyugati civilizáció* című előadásában így ostorozza a klasszikus alapokat: „Az a nyelv, amelyen a klasszikus tradíciónak a mai világban való jelenlétéről beszélünk, egy különleges, már-már genetikus kapcsolat eszméjét hordozza." – „A fehér amerikaiak és európaiak azt képzelik, hogy a tudás almáját egyenesen az ókoriak adták tovább nekik. A vélt rokonság értékes születési előjog, a ragyogó nagyság biztosítéka. Ez a hit olyan mélyen gyökerezik, hogy még a filozófus John Stuart Mill is azt mondta a maratoni csatáról, amelyben a görögök visszaverték az első perzsa inváziót (i. e. 490), hogy az volt az angol történelem egyik legfontosabb eseménye."

Padilla mindenki másnál radikálisabban ostorozza tárgyát. Még azokkal a kollégákkal szemben is bizalmatlan, akik a tárgy megújítására törekszenek. „Nem elég elmagyarázni, hogy sohasem létezett liliomfehér Római Birodalom. Ahhoz, hogy lebontsuk azokat a hatalmi struktúrákat, amelyeket a klasszikus tradíció segített kiépülni, egyszerű tényfeltárásnál többre van szükség. A klasszikus ókor merőben új történetét kell megírnunk." Ennek érdekében szétrobbantaná a kánont, „az utolsó csavarig" átalakítaná a tantárgyat, még a „klasszikus" jelzőt is kidobná.

Minthogy a diszciplína régóta tartós szövetségben áll az uralom és az elnyomás erőivel, minden javítási szándék hiábavaló – mondja egyik beszélgetésük során Rachel Posernek. Majd így folytatja: „A klasszika-filológia és a fehérség ugyanannak a testnek csontja és húsa, erősen összenőttek, és talán együtt fognak meghalni." A klasszika-filológia csak akkor érdemes a túlélésre, ha az „ellenállás csatamezejévé" válik azoknak a közösségeknek a számára, amelyeket a múltban befeketített.

Rachel Poser leszögezi: „Ha úgy tekintünk a klasszika-filológiára, ahogy Padilla, összetörjük a tükröt, mindenestül elítéljük a klasszikus örökséget mint az egyik legártalmasabb mesét, amelyet valaha elmondtunk magunknak."

Padilla a múlt szemeszterben az Activist Graduate School „Szakítás a tradícióval" kurzusán oktatott vendégtanárként, ahol a régi szövegeket a kritikai rasszelmélet és a szervezési stratégiák szemszögéből tárgyalták. Ennek kapcsán azt mondja: „A mai élet politikája teszi a klasszika-filológiát produktív kutatási tereppé. Azt akarom, hogy amikor az emberek a klasszika-filológiára gondolnak, akkor a színes bőrűekre gondoljanak." De ha a klasszika-filológia megbukik ezen a vizsgán, akkor kész az egészet feladni. „Akkor megszabadulnék a klasszika-filológiától úgy, ahogy van." Walter Scheidel, Padilla egyik korábbi stanfordi mentora egyetért vele: „Nem hinném, hogy egyetemi tantárgyként léteznie kell."

Megszüntetésének legegyszerűbb módja az volna, ha feloszlatnák a tanszékeiket, és az ott dolgozókat áthelyeznék a történelem, a régészet és az idegen nyelvek tanszékeire. Jan Morris történész és újságíró is ezen a véleményen van: „A klasszika-filológia megteremtette az euroamerikai alapító mítoszt. Valóban kell ez nekünk?"

A válasz egyetemi berkekben sokak szerint igen. Voltak, akik csak magánbeszélgetésben merték megmondani Rachel Posernek, hogy aggódnak a diszciplínáért. A 65 éves Denis Feeney, Padilla kollégája Princetonban, szomorúnak tartja a fejleményeket. Nyugdíjba vonulása után leghőbb vágya, hogy megint leülhessen Homérosszal. Mentegeti tantárgyát az antielitista támadásokkal szemben: „A klasszikus tradíciót gyakran állították radikális és felforgató ügyek szolgálatába. Emberjogi mozgalmak és marginális csoportok a világ minden táján erőt merítettek egyenlőségért való harcukhoz a régi szövegekből, az afrikai-amerikaiaktól az ír republikánusokig vagy a haitii forradalmárokig, akik vezetőjükben egy fekete Spartacust láttak. Euripidész Médeiája a feminista ellenállás szimbolikus figurája Simone de Beauvoirnál. Sappho költészete reményt és vigaszt nyújtott olyan homoszexuális költőknek, mint Oscar Wilde." „Bizonyos hangulataimban úgy érzem, hogy ez csak egy kétségbeesett pillanat, hogy vannak emberek, akik mindenáron megpróbálnak jelentőségre szert tenni, még akkor is, ha ezt csak önmagukat bevádolva érhetik el. Nem hinném, hogy volna szaktudomány, amely mentesülne attól, hogy része az ország történelmének. Hogy a klasszika-filológia megkülönböztetetten bűnös volna? Nem gondolnám."

Mary Beard óvatosabban fogalmaz: „Nagyon csodálom Dan-el munkásságát, nagyon kedvelem őt. Magam is kárhoztatom a diverzitás hiányát a klasszika-filológiában, de elítélni a klasszikus kultúrát ugyanolyan leegyszerűsítés volna, mint feltétlen tisztelettel adózni neki."

Egy 2019-es beszédében, akárcsak Denis Feeney, ő is arra kényszerült, hogy diszciplínája védelmében kézenfekvő dolgokat magyarázzon el: „Lehet, hogy a klasszika-filológia átpolitizálódik, de önmagában nincs politikája." „Mint a Biblia, a klasszikus tradíció is egy tekintélyes nyelvezet, egy szótár, amelyet jóra és rosszra is használhatnak felszabadítók és elnyomók egyaránt. A görög-római civilizáció évszázadokon keresztül a legkülönbözőbb hátterű embereknek volt példa, egy mátrix, amelynek segítségével megfogalmazták és megvitatták eszméiket szépségről, etikáról, hatalomról, természetről, állampolgárságról, és természetesen a fajokról is." Idézi a nagy reneszánsz, tudós, Anthony Grafton (a Princetoni Egyetem *European Cultural Studies* programjának vezetője) előszavát a *The Classical Tradition* című enciklopédikus műhöz: „Kimerítő tárgyalása annak, miképpen határozta meg magát a világ a görög–latin antikvitáshoz való viszonyában, egy teljes körű világtörténelemmel érne fel."

A feminista Amy Richlin, a Kaliforniai Egyetem tanára, aki jelentősen hozzájárult ahhoz a fordulathoz, amely a Római Birodalom női szempontú tanulmányozásához vezetett, csak kacagott, amikor a cikk szerzője megkérdezte tőle, mit szól az ötlethez, hogy az Ivy League egyetemein szétrobbantanák a klasszika-filológia tanszékeket. „Sok szerencsét hozzá! Ezek a tanszékek dotációt kapnak, bolondok volnának magukat önként megszüntetni." Arra a kérdésre azonban, hogy ez, ha nem lehetséges is, kívánatos volna-e, elgondolkodott: „Generációm kétes sikereinek egyi-

ke, hogy szétzúzta a kánont. Nem hiszem, hogy akkoriban el tudtuk volna képzelni, hogy ezzel saját magunkat tesszük működésképtelenné, de ezt tettük. Ha szétrobbantanák a klasszika-filológia tanszékeket, az tényleg a vég volna."

Tavaly júniusban, amikor az antirasszista tiltakozások országszerte kibontakoztak, Padilla tudományágán túlnyúló politikai aktivitásba fogott. Szerzőtársaival – Jenny Greene asztrofizikussal, Andrew Cole, irodalomtörténésszel és Tracy K. Smith költővel – egy 48 reformjavaslatot tartalmazó nyílt levelet írtak a Princeton Egyetemnek címezve. „Amerikában alapvető és rendszerszerű a feketeellenesség" – kezdődött a levél. „A rasszizmus iránti közömbösség miatt gyakran nem érvényesül a campuson a mikroagresszióval és a nyíltan rasszista incidensekkel szembeni legitim intézményes védelem." A levelet a tantestület több mint 300 tagja írta alá. Válaszul Joshua Katz, Princeton prominens klasszika-filológusa a *Quillette*-ben közölt véleménycikkében a Black Justice League nevű diákcsoportot terroristának nevezte, és arra figyelmeztetett, hogy a levélben megfogalmazott javaslatok némelyike polgárháborúhoz vezethet a campuson. Az egyetemen nem sokan álltak ki Katz kemény szavai mellett, de távolról sem ő volt az egyedüli, aki néhány felvetést oktalannak, sőt veszélyesnek tartott. A legvitatottabb az a javaslat volt, hogy alakítsanak felügyelőbizottságot a rasszista magatartás, kutatás és publikáció nyomon követésére és szankcionálására. Többen is úgy vélték, hogy egy ilyen testület veszélyeztetné a szabad beszédet és a kutatási szabadságot az egyetemen.

Az ellenvetésekre Padilla azt válaszolta, hogy az aggodalom a szólásszabadságért téves. „Nem gondolom, hogy a szólásszabadság vagy a szabad eszmecsere öncélú érték volna. Ha őszinte akarok lenni, ezek csupán eszközök, a cél az emberi kiteljesedés *(human flourishing)*."

LAKNER JUDIT

A TUDOMÁNY IMMUN-RENDSZERE

Jövőnk a gyermek. Adalékok a népességgyarapodás társadalmi programjához I. Írta és szerkesztette: dr. Benda József és Prof. Em. dr. Báger Gusztáv. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2019. 430. oldal, 5000 Ft

Magyarország nemes hagyománya, hogy a népesedési kérdések, a demográfiai folyamatok megvitatása sohasem korlátozódott egy szűk tudósközösség tagjaira. Mivel a népesedési kérdések legalább száz éve, Trianon óta a szélesebb közvélemény szemében is nemzeti sorskérdésnek, sőt létkérdésnek számítanak, teljesen természetes, hogy nemcsak a demográfusok, statisztikusok, hanem a politikusok, értelmiségiek és minden érdeklődő polgár véleményt formálhat és formál is róluk.

A „demográfusok" és a téma iránt nemzetféltő indíttatásból érdeklődő értelmiségiek közötti félreértéseknek, konfliktusoknak is régi hagyománya van.[1] A demográfusok a témával főállásban foglalkozó tudósként szívesen tartanák fent maguknak a megmondóember szerepét: sokszor lenézik, negligálják, ha egy „civil" szakmai háttértudás nélkül, őszinte aggodalommal próbálja értelmezni, magyarázni a népesedési folyamatokat. Jellemző taktika, hogy a „civilek" megnyilatkozásaiban kipécézik a tárgyi tévedéseket, statisztikai félreolvasásokat – s mivel a demográfia komoly módszertani ismereteket igényel, ilyet elég könnyű találni –, és ezekre alapozva negligálják az egész gondolatmenetet.

A másik oldalról a „civilek" gyanakvással közelítenek a sokszor érthetetlen, érzelemmentes szaktudományos munkákhoz, amelyek mögött a nemzeti sorskérdésekre való vakságot, rosszabb esetben tudatos eltussolásukat vélik felfedezni.

Ebben a hosszú évtizedek óta párhuzamosságában létező világban bizonyos tekintetben újdonságot jelent Benda József váratlan felbukkanása. Benda többek között „bioenergetikai és pszi sebészeti" tanulmányok elvégzése után,[2] egy vallásszerű jegyeket mutató „neuro-lingvisztikus programozás" nevű áltudományból[3] szerzett „mester" fokozattal és neveléstudományokból szerzett kandidátusi fokozattal van felszerelkezve. Önéletrajza[4] szerint is bár sokáig „olasz marhakereskedőkkel kereste kenyerét", de volt már könyvkiadó, szervezetfejlesztő, vezetési tanácsadó és „postás, vagonkirakó, gyári segédmunkás, újságárus, filmrendező asszisztens, nyomdász, fényképész, sorkatona, könyvtáros, nevelőtanár" is. Ez a Benda József, túl a hatodik ikszen, forprofit üzleti vállalkozásai felszámolása után 2015 körül váratlanul népesedési kérdésekkel kezdett foglalkozni, és az elmúlt években arra tett kísérletet, hogy aggódó civilből demográfus kutatóvá pozicionálja át magát.

Ez a próbálkozása formailag egyértelműen sikeresnek tekinthető, hiszen ma már ő a Magyar Közgazdasági Társaság Demográfiai szakosztályának elnöke, a Gyermek- és Családbarát Magyarországért Alkotó Műhely vezetője, aki demográfusként jelenik meg és nyilatkozik a legkülönbözőbb sajtótermékekben a *Magyar Nemzet*től a *HVG*-ig. Míg 2016-ban ugyanő még a „hobbi népességkutató" eposzi jelzővel szerepelt a sajtóban,[5] 2021-ben már mint komoly tudóssal készült vele interjú ugyanezekben az orgánumokban (pl. *HVG* 2021. 13. szám). Míg a 2015-ös *A szakadék szélén* című népesedési tárgyú kötete kapcsán – a körülötte kialakult politikai botrányoktól és elhatárolódásoktól eltekintve – még nemigen merült fel a gyanú, hogy netalán tudományos értékű szakkiadvány lenne, napjainkra ez is megváltozott.

Szerkesztőtársával, a már nyolcvan felett járó Báger Gusztávval – aki egyébként sokkötetes kiváló költő és közgazdász, a Monetáris Tanács volt tagja – közösen írtak[6] és szerkesztettek egy kötetet *Jövőnk a gyermek. Adalékok a népességgyarapodás társadalmi programjához I.* címmel. Egyértelműen tudományos produktumnak szánták; nem kevesebb mint nyolc (!) alkalommal mutatták be 2019 novembere és 2020 januárja között,

többek között a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskolán és a KSH Könyvtárában. Ezeken a „könyvbemutató konferenciákon" komoly kutatók is aktívan részt vettek. A kötetről recenziókat közölt a *Statisztikai Szemle*, a *Munkaügyi Szemle*[7] és további szakfolyóiratok.

Ha az olvasó kézbe veszi ezt a Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány által, 2019-ben kiadott, igen méretes könyvet, amelynek 2020-ban már a második kiadása is megjelent, meglehetősen eklektikus élményben lesz része. A kötet invokációval kezdődik, amelyben egy Zrínyi Miklóst ábrázoló kép alatt Benda József Ady Endrét és Vass Albertet emlegetve köszönetet mond a támogatóknak, majd Isten áldását és segítségét kéri, „hogy vezetőink (sic!) és olvasóink kellő bölcsességgel és tisztelettel (sic!) tekintsenek majd a munkára" (9. old.).

Ezután következik az *Ajánlások* címet viselő fejezet, amely tartalmaz három rövid ajánlást (Borhy Lászlótól, Bagdy Emőkétől és Kovács Árpádtól), továbbá dr. Benda tollából a bevezetést, a vezetői összefoglalót és egy emlékezést Fekete Gyulára. Az ajánlások kételyeket ébresztenek az olvasóban. Kovács Árpád például így ír: „A gyűjtemény szerkezetét jól választották meg. A »Kiinduló tézisek« mindenki számára egyértelművé teszik a megoldandó problémát." Bagdy Emőke szerint „A zárszó társadalompolitikai hitvallás, megindítóan őszinte vallomás és megmaradásunk reménységének üzenete". Csakhogy a kötetben nincs sem „Kiinduló tézisek" fejezet, sem zárszó. Vajon az ajánlók mennyire ismerik ajánlásuk tárgyát?

Ezt követi mintegy 70 oldalon *A kihívás* főfejezet, amely fejezetekre, alfejezetekre, al-alfejezetekre bomlik, sőt még egy al-al-alfejezet is van. A szöveg mintegy 80%-a dr. Benda munkája, az alfejezetek szerzői Pleschinger Gyula, illetve a Jelenczki István – dr. Zseni Annamária szerzőpáros.

Majd jön *A gyógyulás útja, a megoldások iránya* és a *Gyorsan elvégzendő feladatok* Benda Józseftől. Az utóbbi mintegy 80 oldal, amit túlnyomó részében a „Hivatásos Szülők életpálya modell" (Hiszük) ismertetése tölt ki, de a végére bekerült két rövid, oda nem illő szövegecske is, amelyek új intézmények alapítását sürgetik. Bagdy Emőke, Császár Nagy Noémi és Benda József egy Család- és Közösségfejlesztő Intézet alapítását javasolja, Sonkoly Gábor pedig az ELTE-n alapítandó Demográfiai Intézet tervét vázolja.

A következő, *Középtávon ható javaslatok* című főfejezet négy szerző egy-egy népesedéspolitikai javaslatát ismerteti röviden (Szabó Ildikó: *Adóösztönzők a gyermekvállalás növelésére;* Csomós József: *Nemzeti lakásprogram;* Monostori András: *Szülőkötvény;* ifj. Fekete Gyula: *Társadalombiztosítási kötvény*).

Ezután a *Hosszú távon ható javaslatok* négy újabb népesedéspolitikai javaslat kifejtését tartalmazza: Benda József: *A gazdasági értéklánc újragondolása;* Botos József – Botos Katalin: *A gyermeknevelés: befektetés a nyugdíjba;* Giday András – Szegő Szilvia: *A nyugdíjrendszer fedezettsége;* Árva László – Mádi László: *A társadalombiztosítás hosszútávú finanszírozása*.

Az intézkedésekről szóló főfejezetek szerkesztője Báger Gusztáv. Ebből arra következtethetünk, hogy a könyv többi részét nem ő szerkesztette, hanem Benda József, aki a szerzőség esetén is így járt el. A Báger Gusztáv által szerkesztett részben a javaslatoknál minden esetben a szerzőkön túl is fel van sorolva jó néhány név, „az alkotómunkában részt vevő szakértők" neve.

Eddig tehát a különböző fejezetek (legalább) kilenc népesedéspolitikai javaslatot mutattak be, néhány kiegészítő (intézményalapítási) javaslattal együtt. Ezeket a következő főfejezet (szerzője Benda József), amely *A megoldások áttekintő táblázatai* címet viseli, ismét bemutatja. Ez a cím azért becsapós kissé, mert a fejezet nemcsak táblázatokat tartalmaz, hanem például egy „hatáselemzést" is.

Ezt követően újabb összefoglaló főfejezet következik, szintén Benda József tollából, *Összefoglalás és következtetések* címmel. Majd váratlanul részleteket olvashatunk a *Szigeti veszedelem*ből, a *Kőmíves Kelemenné*ből és Oláh Gergő *Hozzád bújnék* című slágerének szövegéből (a szám a 2019-es *Dal* című vetélkedőben mérsékelt sikert aratott). Ezt követi a szakirodalom, amelynek a felsorolásával a kötet első, mintegy 300 oldalas része véget is ér.

A kötet további jellegzetessége, hogy valaki a szövegbe az információk átadását szolgáló ábrák és a táblák mellé meglepő számban (több mint száz esetben) illesztett a témához többé vagy sok esetben kevésbé kapcsolódó műalkotás-reprodukciókat, karikatúrákat, fotókat is. Ezek „funkciójára" majd a későbbiekben visszatérek, azt azonban érdemes megemlíteni, hogy igen sokszínűek, illetve sok esetben „értelmezést" is mellékeltek hozzájuk. Például egy férfiemberre taposó hatalmas lábat ábrázoló, forrásmegjelölést nélkülöző kép alá a következő felirat került: „A makrotársadalmi környezet meghatározza a családok közérzetét" (185. old.). Vagy: „Mary Cassatt: Berthe gyermekeivel; egy harmonikus kapcsolat a múlt századból (1900)" (110. old.); A Csávossy család sírboltját ábrázoló fotó alá pedig ez került: „Papd, pusztuló katedrális, 2015" (29. old.). A szövegeket továbbá eléjük és közibük ékelt hol bölcs, hol kevésbé bölcs idézetek sokasága tarkítja az Edda Művektől Máté evangélistán keresztül Novák Katalin miniszter asszonyig.

1 ■ A 70-es, 80-as évek népesedési vitáit ebből a szempontból kiválóan mutatja be: Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes: Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. In: Monigl István (szerk.): *Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986.* KSH-NKI Kutatási jelentések, 37. 13–126. old.

2 ■ Lásd pl. https://www.origo.hu/itthon/20160107-szingliadorol-szervez-beszelgetest-a-kdnp-ifitagozata.html

3 ■ https://en.wikipedia.org/wiki/Neuro-linguistic_programming#Scientific_criticism

4 ■ https://startlap.academia.edu/BendaJ%C3%B3zsef/CurriculumVitae

5 ■ Lásd „hobbi népességkutató (van, aki gyufásdobozokat gyűjt, mindenkinek kell egy hobbi)" https://24.hu/kozelet/2016/01/15/nem-minden-kdnp-s-otlet-hulyeseg-de-a-nagy-reszuk-azert-eleg-kommunista/

6 ■ A két személy az általam ismert első kiadás címlapján még „csak" szerkesztőként tűnik fel, az impresszumban azonban már „Írta és szerkesztette: dr. Benda József és Prof. Em. dr. Báger Gusztáv" szerepel.

7 ■ https://doi.org/10.20311/stat2020.12.hu1420 http://www.munkaugyiszemle.hu/ jovonk-gyermek-adalekok-nepesseggyarapodas-tarsadalmi-programjahoz-i-recenzio

A terjedelmes kötet második részét mintegy 150 oldal melléklet és függelék teszi ki. Ennek részletes bemutatásától eltekintek, mivel első pillanatra kevéssé logikusnak tetsző rendben szerepelnek benne különféle anyagok. Komolyan vehető, fontos és alapos, az egyes javaslatokhoz hozzászóló szakértői vélemények, a nemzeti lakásprogram háttérdokumentumai keverednek névlistával, fohásszal, moderátori felkérő levéllel, érthetetlen táblázatokkal, „szervezeti szabályzat"-részletekkel, Benda Józsefet dicsérő és buzdító, szerző megjelölése nélküli „csasztuskákkal"[8] és egyebekkel.

A szöveg mintegy fele értékelhető tehát tudományos jellegű produktumként, ezek mintegy kétharmadát Benda József írta. Többségük „elméleti" jellegű, például a demográfiai helyzet ismertetése vagy általános tudományos szövegnek szánt elmélkedés a népesedési folyamatok okairól. Az ő nevéhez kötődik egy konkrét népesedéspolitikai javaslat is, a hivatásos szülők életpályamodell (Hiszük), amely mind terjedelmét, mind kidolgozottságát tekintve kitűnik a kötet többi írása közül. A „fél kötet" maradék egyharmadában különféle szerzők különféle szövegei olvashatók – jellemzően javaslatok egyes népesedéspolitikai intézkedések végrehajtására. A következőkben ezzel a három szövegrésszel foglalkozom.

Benda József demográfiai helyzetleírása, valamint következtetései a társadalomtudományos gondolkodás és módszertan paródiájának, megcsúfolásának tűnnek. A szerzőnek vannak ötletei, elképzelései, de láthatóan nem ismeri sem az okság tudományos fogalmát, sem a feltételezett okságiviszonyok ellenőrzésére használt módszereket. Ennek illusztrálására nézzük az egyik központi gondolatmenetét: 1948-tól a nőket munkába állították, és ha gyermeket vállaltak, akkor a „hat hetes (!) gyermekágyi segélyt követően napos, hetes és hónapos bölcsődébe terelték a gyermekeket" (62. old.). Ennek hatására egyfelől zuhanni kezdett a születések száma („nyilvánvalónak tűnik az összefüggés az édesanyák munkába kényszerítése és a gyermekszületések számának csökkenése között"). Ezt a megszületett gyermekek is megsínylették: „Az adatok azt valószínűsítik, hogy ez a nemzedék […] tömeges méretekben szenvedhetett el pszichés és idegrendszeri sérülést az erőszakosan megszakított anya–gyermek kapcsolatok miatt." (66. old.) Ez a sérült generáció aztán nem is házasodott, unokái meg sem születtek, és ez a jelenlegi demográfiai katasztrófa eredendő oka.

Ez idáig egy – meglehetősen merész, de – legitim tudományos feltételezés is lehetne. Az a gondolat, hogy az anyák szülést követő igen korai munkába állása a gyermek kötődési képességeit oly mértékben károsítja, hogy az későbbi pszichés fejlődésére, felnőttkénti demográfiai viselkedésére is kihat, nem új elképzelés, és nem is irreális.

A szerző azonban látványosan nem törődik a tudományos bizonyítás négy alapvető kívánalmával:

1. Egyáltalán nem érdekli, hogy a kiinduló állítás igaz-e. Azt állítja például, hogy Magyarországon az 1950 és 1967 között született generáció igen fiatal korban jelentős arányban bölcsődébe került. Ha megnézi a statisztikákat,[9] rájött volna, hogy 1951-ben például Magyarországon összesen 7268 gyermek járt bölcsődébe, ami az akkori 0–3 éves korosztálynak kevesebb mint másfél százaléka. Ez a szám 1960-ra 31 970 főre növekedett, ami még akkor is a 0–3 évesek kevesebb mint egytizedét tette ki. Tehát az adott generációk túlnyomó többsége nemhogy néhány hetes korában, de egyáltalán nem került bölcsődébe. Ezek után értelmetlen feltenni a kérdést: „Vajon mit élhetett át az 1950–1967 között született nemzedék a kapcsolatokra legérzékenyebb csecsemőkorban, akkor, amikor 6 hetes korától napos/hetes bölcsődékbe került?" (65. old.) Egyáltalán, mire támaszkodik az a téves állítás, hogy „voltak olyan időszakok, amikor a csecsemők, kisgyermekek közel fele bölcsődében, édesanyjuk pedig a gyárakba kényszerítve töltötték napjaikat" (62. old.)? A szöveget itt két kép támasztja alá: ez egyiken bilin ülő bölcsődések, a másikon egy Madonna látható a gyermek Jézussal.

   A képekkel bizonyítás mint módszer másutt is megjelenik. Például a már említett, „az erőszakosan megszakított anya–gyermek kapcsolatok miatt" tömegesen elszenvedett „pszichés és idegrendszeri sérülés" kijelentéséhez hivatkozásként a Leonardónak tulajdonított *Madonna Litta* és Feszty Masa *Úti boldogasszonya* szerepel. A társadalomtudományban azonban az állítások ténybeli igazságát nem műtárgyakkal, hanem forráshivatkozásokkal szükséges igazolni, alátámasztani.

2. A szerzőt az sem nyomasztja, hogy az övéhez hasonló feltételezéssel más országokban már sokan éltek, és igazságtartalmát erre valóban alkalmas individuális követéses adatbázisokon tesztelték is. Születésüktől fogva követték olyan gyermekek fejlődését, akiknek anyja korán munkába állt, és olyanokét, akiké nem. Különféle kontrollváltozók segítségével többváltozós modellekben tesztelték az anya korai munkavállalásának hatását a gyermek fejlődésére. A téma szakirodalma az elmúlt évtized(ek)ben elképesztő méretűvé dagadt. Noha a különféle kutatások különféle hatásokat mutattak be, egyik vizsgálat sem igazolt megközelítőleg sem olyan erős összefüggést, amilyet a szerző feltételez (sőt bizonyítottnak vél). Hipotézisei felállításakor tehát előzetesen nem tekinti át a vonatkozó szakirodalmat, ami pedig szintén a tudományos működés alapvető előfeltétele.

3. Benda hipotézise az általa használt makroszintű adatokkal módszertanilag korrekt módon nem is

8 ■ Pl. „Elkötelezettje vagy a nagy Ügynek, átérzed a Nemzet sorsát, felelősséget vállalsz érte, és ahhoz méltó kitartással, áldozatvállalással vitted végig. Nem feladatot kerestél, Dolgod van! Köszönöm, hogy dolgozhattam Veled a számomra is szent cél érdekében." (380. old.)

9 ■ Pl. Kisgyermekek napközbeni ellátása. KSH 2012. www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kisgyermnapkozbeni.pdf

tesztelhető. Elképesztő megoldásokat alkalmaz. Például a 77. oldalon leköszöl egy ábrát, amelyben a „bölcsődés gyermekek számát” és a 14 évvel későbbi „bűnelkövetők számát” fekteti egymásra, egyébként azzal sem törődve, hogy a két adat nagyságrendje igencsak eltér egymástól… Mivel a két görbe jól illeszkedik egymásra, gond nélkül megállapítja, hogy „a bölcsődébe járó gyerekeknek nagyobb esélyük volt/van arra, hogy később bűnelkövetővé váljanak”. Az, hogy két társadalmi tényező látszólagos, időben késleltetett együttjárása még természetesen nem bizonyíték semmilyen oksági összefüggésnek, a társadalomtudományos egyetemi alapképzésben elsajátítandó ismeretekhez tartozik.

4. Végül pedig a szerzőt egyáltalán zavarják a szövegbe mégiscsak bekerülő tények, és vidáman közöl, hivatkozik nem létező adatokra. Láthatóan nem törődik olyan apróságokkal, hogy az egyik ábra címében „1990 és 2005 között” szerepel, forrásként egy 2015-ös KSH-kiadvány van megadva, miközben az ábrában 2030-ig (!) szerepelnek tényadatok (?!) a születésszám majdani csökkenéséről (78. old., 20. grafikon). Az esetleg zavaró tényadatokkal is gyorsan végez: a „Születésszámok és előrejelzések 2000–2025” című ábrában (37. old.) *indokolatlan* „előrejelzésnek” bélyegzi a KSH tényadatát arról, hogy 2016-ben 93 063 gyermek született, mivel ő a saját számításai alapján ugyanerre az évre 89 ezres születésszámot „jelez előre”. Ehhez a következő forrásmegjelölést illeszti: „Forrás: KSH adatközlés, készítette dr. Benda József” (sic!).

5. Mindezt megspékeli értelmetlen mondatokkal, forrásmegjelölés nélküli idézetekkel (hiszen, mint írja, nem célja „személy szerint senkinek a bírálata”, 43. old.) és némi „lightos” világösszeesküvés-elmélettel (lásd a „Torontói jegyzőkönyvekről” szóló részt a 42. oldalon).

Az áltudományos sületlenségek után felüdülés a Hiszük-modellt ismertető rész. Ebből úgy tűnik, hogy Benda József, bár a tudományos gondolkodás logikáját egyáltalán nem érti, gyakorlati projektek megtervezéséhez valamennyire ért. A Hiszükmodellben egy meglehetősen radikális népesedéspolitikai intézkedésre tesz viszonylag konkrét, megalapozott javaslatot: a demográfiai problémák megoldását attól reméli, ha bizonyos gyermekszám és egyéb feltételeknek megfelelés mellett a főállású anyaság fizetett állami munkaviszonnyá alakul. A főállású szülői státuszra mint olyan munkakörre, amelyet évente előre meghatározott számban hirdetne meg az állam, a megfelelő végzettségű, büntetlen előéletű, házas személyek pályázhatnának. A pályázat elnyerése után szült további gyermek(ek) esetén járna csak a munkaviszony, a célcsoport elsősorban a 35 év felettiek, tehát csak a „plusz” gyerekeket dotálna az állam. A főállású anyákat/apákat, akik gyermekeiket nem adhatják bölcsődébe, folyamatosan képeznék és monitoroznák. A juttatás pontos összegét nem tudni, így az intézkedés költségvetési hatásai sem becsülhetők. Nyilván felvethető a kérdés, reális-e, etikailag, társadalompolitikailag helyes-e egy ilyen terv (a recenzens szerint nem), mekkora hatása lehet, de legalább egy kidolgozott és elvileg többé-kevésbé életképesnek tűnő javaslatról van szó.

A kötet harmadik, Báger Gusztáv szerkesztette részét a többi szerző javaslatai teszik ki. Megítélésem szerint van közöttük színvonalas, komolyan vehető, és van megvitatható ötlet. Van, ami különféle formákban már régóta kering, így a Botos házaspár nyugdíjrendszerre vonatkozó elképzelései, Árva László és Mádi László javaslata a társadalombiztosítás hosszú távú finanszírozására, amelynek egy másik változatát már publikálták a *Pénzügyi Szemle*ben. És vannak – számomra legalábbis – újszerűnek tűnő elgondolások, mint például a Nemzeti Lakásprogram (Csomós József), amely egy korrekt helyzetleírás után több mint egy tucat ajánlást tesz arra, hogyan járulhatna hozzá a lakhatási helyzet javítása a demográfiai helyzet javulásához.

A javaslatok közül néhány változtatás nélkül, néhány alaposabb szakmai lektorálás és átdolgozás után valóban figyelemre méltó, szakpolitikailag megvitatható kezdeményezés, amelyektől akár népesedési hatást is várhatunk. Kérdés, hogy ezek a szerzők miért ilyen körítésben és formában tartották jó ötletnek előterjeszteni elképzeléseiket.

A kötet kapcsán felmerül a szakmai lektorálás kérdése és a szakmai lektorok esetleges szerepe. Az impresszumban egyenesen hét név szerepel, a következőképp: „Az első teljes verziót lektorálta: Prof. dr. Koncz Katalin. Az egyes fejezeteket lektorálták, véleményezték: Prof. Em. Dr. Bagdy Emőke, Prof. Dr. Demény Pál, dr. Bogár László, dr. Garaczi Imre, Dr. Lóránt Károly, Prof. Dr. Veress József DSc.” Nem világos, ki tekinthető a kötet szakmai lektorának, leginkább Koncz Katalin „gyanúsítható” ezzel, ugyanakkor Koncz szakmai munkássága alapján elég meglepő lenne, ha nem tűntek volna fel neki a statisztikai, ténybeli tévedések és a könyv jó részét jellemző „furcsaságok”. Persze az is kérdés, hogy vajon például egy eszmetörténettel és gazdaságetikával foglalkozó filozófus mit és milyen indíttatásból lektorálhatott vagy véleményezhetett a kötetben, vagy miért adta nevét hozzá.

A kötet megjelenése és szakmai sikere látványosan jelzi, mennyire gyenge ma Magyarországon a tudomány immunrendszere, milyen könnyen „meghekkelhető” az akadémiai tudományosság. Valódi kutatók adják társszerzőként, lektorként, közreműködőként, kötetbemutató konferencián résztvevőként, méltató recenziók szerzőiként és egyéb funkciókban nevüket egy olyan, önmagát szaktudományos produktumként beállító és reklámozó kötethez, amely nem az. Még ha kellemetlen is, de „kellő bölcsességgel és tisztelettel” ki kellene mondani, hogy itt szó sincs tudományos teljesítményről.

KAPITÁNY BALÁZS